

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI
O'RTA MAXSUS, KASB-HUNAR TA'LIMI MARKAZI

SOTIMBOY TURSUNBOYEV

TEATR TARIXI

O'quv qo'llama

TOSHKENT
2005

82.33 (5 nçá)

Ñ-75

**O'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi markazi ilmiy-metodik Kengashi
tomonidan hashrga tavsiya etilgan.**

Tahrir hay'ati:

*Baxtiyor Sayfullayev, Toshpo'lat Tursunov, Hamidjon Ikromov,
Toir Islomov, Muhsin G'aniyev, Teshaboy Bayandiyev*

Taqrizchilar:

Mamajon Rahmonov – O'zbekiston FAning Akademigi;
Muhabbat To'laxo'jayeva – San'atshunoslik fanlari doktori, professor;
Naim Karimov – Filologiya fanlari doktori, professor;
Aziz Dadayev – Toshkent Madaniyat kolleji «Ommaviy bayramlar va ha-
vaskor teatrlari rejissorlari» kafedrasining mudiri, oliy toi-
fali o'qituvchi.

S. Tursunboyev.

C-75 Teatr tarixi. Oquv qo'llanma. – T.: O'MKHTM, «Bilim», 2005. –
288 bet.

«Teatr tarixi» qo'llanmasida dramatik va musiqali teatrlarning shakllanish hamda rivojlanish tarixi turli janr va mavzudagi namunali pyesa, spektakllar tahlili orqali bayon qilingan. Unda dramaturglarning ijodiy yo'llari, dramatik va musiqali spektakl-
larda yuqori iste'dodi bilan shuhrat topgan aktyorlar hamda rejissorlarning ijodiy izlanishlari ilmiy sharhlar, san'atkorlarning xotiralari asosida batafsil ochib berilgan.

Qo'llanma san'at, madaniyat oliy va o'rta maxsus o'quv yurtlari, xususan, kasb-hunar kollejlari talabalariga teatrimiz tarixini o'rganishlarida bilimlarini chuqurlashtirishlarida xizmat qilishi shubhasiz.

Qo'llanmani yaratishda qimmatli maslahatlari bilan yaqindan yordam bergan san'atshunoslik fanlari doktori, professor *Toshpo'lat Tursunovga*, san'atshunoslik fanlari nomzodlari, dotsentlar – iste'dodli teatrrshunos olim marhum *Ikromjon Rahimjanovga*, hozirda nafaqada bo'lmish *Inoyatulla Po'latovga*, shuningdek, *Hamidjon Ikromov* va *Toir Islomovlarga* muallif o'z minnatdorchiligini bildiradi.

T 4907000000—09 — 2005
M 361(05)2005

© O'MKHTM, 2005- y.
© «Bilim», 2005- y.

KIRISH

XX asr o'zbek teatri madaniyatimiz tarixida ro'y bergan noyob hodisalardandir. 1914-yili Mahmudxo'ja Behbudiyning «Padarkush» pyesasi bilan o'z pardasini ochgan o'zbek teatri ikki-uch o'n yillik ichida har bir xalq g'ururlansa arzigulik teatr sifatida maydonga chiqdi.

O'zbek teatri jadidchilik harakatining mevasi – ma'rifiy teatr sifatida tug'ilgan edi.

Birinchi o'zbek ijodiy jamoasi bo'lmish «Turon» truppasining «Nizom»ida teatring bosh maqsadi «a) aholi o'rtasida sahna ishlari va hayriyaga jiddiy munosabatni rivojlantirish, b) xalq uchun spektakl ko'rsatish, unga sog'lom tomosha berish...» deb uqtirilgan edi. Sahna ishini tashkil etgan va uni xalq orasida keng yoygan Munavvarqori Abdurashidxonov, Abdulla Avloniy, Mahmudxo'ja Behbudiy singari atoqli ma'rifatparvarning sa'y-harakati bilan bu teatr tez orada xalq madaniy hayotining tarkibiy qismiga aylandi. Sanoqli bir necha yil davomida o'ttizga yaqin pyesa yaratildi, aktyorlik va rejissorlik san'atining tub tamoyillariga asos solindi.

Jadid teatri va dramaturgiyasining muhim xususiyati – uning oila hayotini tasvirlash bilan inson qalbiga kirib borish, uni ma'rifiy tarbiyalash va shu orqali jamiyat hayotida avj olib borayotgan milliy uyg'onish g'oyalari tarannum etishda ko'ringan edi.

Jadid ma'rifatparvarlari yoqqan ma'rifat mash'ali qariyb 1930-yillarga qadar yangi g'oya va intilishlar bilan teatr hamda dramaturgiyaga kirib kelgan ahli san'at yo'llarini yoritib turdi.

Shuni ta'kidlash joizki, o'zbek teatri milliy mahudlik qobig'ida o'ralashib qolmay, balki o'z taraqqiyoti yo'lida jahon teatri tajribasini o'zlashtirib bordi. «Turon» truppasida boshlangan o'zga xalqlar dramaturgiyasini sahnalashtirish tajribasi keyinroq, o'zbek sahnasiga Shiller, Gogol, Shekspir singari dramaturglar asarlarining kirib kelishi bilan davom ettirildi. O'zbek aktyorlarini 1924–1927-yillari Boku teatr texnikumi va M. Uyg'ur, Cho'lpon rahbarligida Moskva teatr studiyasida tahsil ko'rganliklari ularning kasbiy darajasini oshirishda muhim ahamiyat kasb etdi. Moskvadagi ta'lim davri nus teatrida turlicha uslubiy yo'nalishlar, izlanishlar avj olgan davrga to'g'ri kelgan edi. O'zbek aktyorlari bu shov-shuvli teatr hayotini astoydil kuzatadilar, o'rganadilar. Lekin shunisi e'tiborliki, ularga taqlid qilish, uslublarini ko'r-ko'rona qabul qilish yo'lidan bormaydilar. Cho'lpon «Meyer-

xold teatri» degan maqolasida, masalan, 1920-yillarda Moskva teatri ha-yotining yalovbardoriga aylangan bu rejissorning shon-shuhrati haqida ilhom bilan qalam tebratgan bo'lsa-da, lekin biron joyda unga ergashish, undan andoza olish fikrini olg'a surmaydi. «Bu teatrning soddaligi biz uchun kerak. Ko'pchilikka yaqin kelishi biz uchun lozim. Bizning xalq teatri unsurlaridan ba'zilar bu teatrda bor» (Cho'lpon. «Adabiyot nadir», 111-bet). Ya'ni ulug' shoir chet ta'sirlarga nisbatan sezgir, hushyor tu-rishga da'vat etib, faqat o'zbek xalq teatriga xos «ba'zi unsurlar», «sodda-lik», «ko'pchilikka yaqinlik» jihatlarini olish mumkinligi g'oyasini olg'a surgan.

Bu o'zbek teatrining dastlabki davrdanoq o'z milliyligini asrash yo'lida qat'iy turganligidan guvchlik beradi. Bir jihatdan, bu ajablanarli emas. Sababi, taqdirларini teatr va dramaturgiya bilan bog'lashga ahd qilgan kishilar eski maktab, madrasa ko'rgan, mumtoz adabiyot, musiqa, xalq teatri ta'sirida bu nafosat olamiga chinakam milliy teatr san'atini barpo etish ezgu istagi bilan kirib kelgan zotlar edi. O'zbek teatrining asoschilari, xususan, atoqli rejissor va teatr arbobi Mannon Uyg'ur o'z atrofiga eng iste'dodli drama-turg va san'atkorlarni uyushtirib, ular bilan ilhomboxsh izlanishlar olib borar ekan, xalqimizning boy ma'naviyatiga mushtarak keladigan zamonaviy teatr barpo etish yo'lidan borgan edi.

O'zbek teatrining tug'ilganiga o'n yil bo'lmayog Abdurauf Fitratning «Chin sevish», «Abulfayzxon», Cho'lponning «Yorqinoy», Hamza Hakim-zodaning komediya va dramalarining yaratilishi, eng qimmatlisi, bu asar-larni ovrupacha drama estetikasi talablari darajasida bo'lishi shu izlanish-larning mantiqiy natijalari edi.

Musiqali dramadek murakkab sintetik san'at janrining paydo bo'lishi ham o'zbek xalqining benihoya boy badiiy merosga egaligi va shu merosni zamonaviy teatr tiliga ko'chira oluvchi shohi talantlar borligi bilan bog'liq edi. Dastlab kichik musiqa sahna tarzida ko'ringan bu janr G'ulom Zafariyning «Halima», Xurshidning «Farhod va Shirin», «Layli va Maj-nun» asarlarining yaratilishi bilan o'zbek teatrida alohida san'at yo'nalishi tarzida taraqqiy topdi. Ta'kidlash lozimki, o'tmishda bu «folklor janr, o'tkinchi, opera san'atiga o'tishda ko'prik vositasi xolos» degan fikr-mulo-hazalar musiqa drama yo'lga qanchalik to'siq bo'lmasin, u rivojlanishda davom etaverdi. Ham sof drama, ham musiqa drama asarlarini sahnalash-tirishga qaratilgan «Musiqa drama va komediya teatri» deb atalgan viloyat teatrlari drama borasida hozirgi Milliy akademik drama teatridan, musiqa drama sohasida 1930-yillarda Respublika musiqa teatri, keyin Muqimiy nomidagi musiqa teatri tajribalariga suyandi va har biri san'atimiz xazi-nasiga ulush bo'lib qo'shilgan badiiy-estetik qadriyatlar yaratdi.

Chet elliklar Shekspiring «Hamlet», «Otello» kabi asarlarining o'zbek aktyorlari tomonidan yuqori darajada mujassam etilishidan hayratga tushib so'z ochar ekanlar, buning asosiy sabablaridan biri, bu spektakllarning bi-

ron bir boshqa teatrlar postanovkasiga o'xshamasligi, ya'ni ularda Shekspir g'oyalari mushtarak tarzda o'zbekona dunyogarash va badiiy qadriyat-larning ifoda etilishida deb bilish mumkin. Keng ko'lamda avj olgan shunday ijodiy jarayonlardan so'ng Abror Hidoyatov, Shukur Burhonov, Olim Xo'jayev. Sora Eshonto'rayeva kabi o'nlab yuqori iqtidorli drama ustalari va Lutfixonim Sarimsoqova, Razzoq Hamroyev, Mahmudjon G'ofurov singari ko'plab musiqali drama ustalarining yetishib chiqishi o'zbek teat-rining boshdan oq mustahkam zaminga evrilib, so'ng jahon teatri tajriba-larini ijodiy o'zlashtirgan holda jadal taraqqiy topishining tabiiy mahsuli ekani o'z-o'zidan ayon bo'ladi.

Prezidentimiz Islom Karimov O'zbek Davlat akademik drama teatri-ni ochilishi marosimida (2002-yilning 30-avgustida) so'zlagan nutqida: «Necha yillar davomida o'zining beqiyos san'ati va mahorati, klassik asar-larning betakror ijrosi bilan bu teatr nafaqat milliy san'atimiz muxlislarini, balki dunyodagi manaman degan teatrlarning mashhur rejissor va aktyor-larini, ularning eng nozikta'b teatrshunos va mutaxassislarini ham hayrat-da qoldirgani ma'lum», – der ekan, mutlaqo haq edi. Prezidentimizning bu nutqi o'zbek teatri tarixini anglash va uning keyingi rivojida katta ahami-yatga egadir. «Bugun, Vatanimiz, yurtimiz XXI asrga qadam qo'yib, o'zining buyuk kelajagi sari intilayotgan, bu yo'ldagi barcha harakatlarimiz imon-e'tiqod tuyg'usi bilan yo'g'rilib, kuchayib borayotgan bir paytda, – deb uqtirdi Prezident, – o'z tarixiy ildizlarimizni, shu jumladan, san'atimiz, milliy teatrimiz tarixini chuqur anglash, undan saboq olish haqida ga-pirishimiz har jihatdan o'rinli bo'ladi, deb o'ylayman». Bu da'vatkorona so'zlar teatr haqidagi ilm-fanni rivojlantirishda ham alohida qimmatga ega.

O'zbek teatri rivojlanishi davomida uni o'rganish, tadqiq etishga qaratilgan alohida ilm sohasi – teatr tanqidchiligi va teatrshunoslik fani tarkib topdi. M. Uyg'ur nomidagi San'at institutidan oliy malakali teatr-shunos kadrlarning yetishib chiqishi bilan, 1950-yillardan e'tiboran o'zbek teatri o'tmishi va zamonaviy jarayonini ilmiy o'rganishda yangi davr boshlandi. O'zbek teatri alohida davrlari, aktyorlik, rejissorlik san'ati muammolari, aktyor va rejissorlarning ijodiy yo'llari haqida o'nlab monografiyalar, kitoblar chop etildi. Akademik M. Rahmonovning ikki jild-dan iborat «Hamza nomli O'zbek Davlat akademik drama teatri tarixi» (2001-y.), «Istiqloq va milliy teatr» (2001-y.) maqolalar to'plami, M. Qodirovning «Tomosha san'ati o'tmishidan lavhalar» (1993-y.), Sh. Rizayevning «Jadid dramasi» (1997-y.), T. Islomovning «Tarix va sah-na» (1998-y.), T. Tursunovning «O'zbek teatri tarixi» (2002-y.) dasturiy qo'llanmasi teatrshunoslik ilmining keyingi yillar mahsuli hisoblanadi.

«Milliy teatrimiz tarixini chuqur anglash» haqida so'z borayotgan ekan, teatrshunoslik fani oldida uning ayrim muammolari bo'yicha ilmiy monografiyalar qatori darslik va o'quv qo'llanmalari yaratish dolzarb vazifa bo'lib qolmoqda. Taassufki, hozirga qadar oliy o'quv yurtlari, litsey va

kollejlari talabalari uchun mo'ljallangan qo'llamalar yaratilganicha yo'q. Qo'lingizdagi qo'llama shu yo'nalishdagi ilk izlanish hisoblanadi.

Qo'llama Prezidentimizning nutqi bilan boshlanadi. Kitobda qayd etilgan ko'plab tarixiy hujjatlar, ya'ni xotiralar, pyesalardan olingan parchalar, mutaxassislarning sharhlari Prezident nutqida ifoda etilgan fikr-mulohazalarni to'la tasdiqlay oladi.

Kitobdan o'rin olgan manbalarni uch guruhga bo'lish mumkin: 35 nafar dramaturgning 45 ta pyesasidan parchalar olindi. Asarlarni tanlashda asosiy e'tibor ularning adabiy-badiiy qimmati hamda sahna san'ati rivojida tutgan o'rniga qaratildi. Teatr va dramaturgiya rivojida alohida o'rin tutgan Abdurauf Fitrat, Hamza Hakimzoda, Maqsud Shayxzoda, Abdulla Qahhor kabi dramaturglardan ikkitadan pyesa olindi. Ayrim hollarda hozirda dolzarb bo'lmagan, lekin teatrdan shov-shuvli muvaffaqiyat qozongan (masalan, B. Rahmonovning «Yurak sirlari» asari) pyesalardan ham namunalar keltirildi. Ikkinchi guruhga oid manbalar rejissorlar, aktyorlarning xotiralaridan iborat. Ular orqali ijodiy jarayonda bevosita ishtirok etgan M. Uyg'ur, M. Muhamedov, H. Nosirova, Q. Xo'jayev, Z. Sadriyeva singari o'nlab san'atkorlarning jonli taassurotlari va kuzatuvlari bilan tanishish mumkin.

Teatrshunos olimlar, qisman adabiyotshunos va jurnalistlarning tadqiqotlari, vaqtli matbuotda chop etilgan maqola va taqrizlaridan olingan ko'chmalar uchinchi guruhga oid manbalardir.

Ijodiy jarayonda bevosita ishtirok etgan kishilarning kuzatuv va yozishmalari, pyesa va spektakllar yaratilgan paytda matbuotda izma-iz chiqqan maqola va taqrizlar teatr tarixini xolis anglashda eng inobatli manbalar hisoblanadi. Bularning qimmati shundaki, o'quvchi ular orqali teatr haqida, u yoki bu san'atkor ijodining o'ziga xosligi haqida o'zi mustaqil fikr yuritishi, xulosalar chiqarishi mumkin. Ushbu kitob shu vazifani ado etishga qaratilgan.

MILLIY TEATRIMIZ – IFTIXORIMIZ

Respublikamiz Prezidenti Islom Karimovning 2001-yil 30-avgustda Toshkent shahrida O'zbek davlat akademik drama teatri yangi binosining ochilishi marosimida so'zlagan nutqi.

Assalomu alaykum, aziz do'stlar!

Muhtaram san'atkorlar!

Qadrli mehmonlar!

Avvalo, barchangizni bugungi unutilmas kun – azim poytaxtimiz Toshkent shahrida ushbu ajoyib san'at saroyi – O'zbek davlat akademik drama teatrimizning yangi binosi ochilishi munosabati bilan chin qalbindan samimiy muborakbod etaman.

Hurmatli birodarlar!

Bugun yurtimizdagi eng ulug' va eng aziz bayram arafasida mana shu betakror, muhtasham, zamonaviy teatr koshonasi san'at muxlislari uchun o'z eshiklarini ochayotgani g'oyat quvonchlidir.

Bunday go'zal saroyning taqdimot marosimida ishtirok etishning o'zi har qanday odamni ham quvontirib, uning ko'ngliga xush kayfiyat, yorug'lik bag'ishlaydi, desam, o'ylaymanki, barchangiz bu fikrga qo'shilasiz. O'zingiz bilasiz, o'zbekiston rahbari sifatida mening ko'p-ko'p xalqaro miqyosdagi katta anjumanlarda, mahobati bilan ko'zni qamashtiradigan saroylarda, imperatorlar, qirol va podshohlarning qaralarida, bugungi zamonning eng chiroyli, boy va hashamatli binolarida bo'lishimga, u joylarda nutq so'zlashimga, muloqotlarda ishtirok etishimga to'g'ri keladi.

Lekin men mana shu daqiqalarda qalbindan bir hayajon kechirayotganimni sizlarga ochiq aytishim kerak.

Bu hayajonning sababi shundaki, o'zbek madaniyatining ko'zgusi bo'lgan mana shu akademik teatrimiz sahnasida Mannon Uyg'ur, Yetim Bobojonov, Abror Hidoyatov, Shukur Burhonov, Olim Xo'jayev, Sora Eshonto'rayeva, Nabi Rahimov, Obid Jalilov, Zaynab Sadriyeva, Toshxo'ja Xo'jayev, Aleksandr Ginzburg, G'ani A'zamov singari ne-ne buyuk san'at namoyandalarning qutlug' izlari qolgan, ovozlari yangragan, ularning o'lmas ruhi bugun ham shu dargohda kezib yuribdi.

Necha yillar davomida o'zining beqiyos san'ati va mahorati, klassik asarlarining betakror ijrosi bilan bu teatr nafaqat milliy san'atimiz muxlislarini, balki dunyodagi manaman degan teatrlarning mashhur rejissor va aktyorlarini,

ularning eng nozikta' b teatrshunos va mutaxassislarini ham hayratda qoldirgani ma'lum. O'zbek teatrining nomini butun dunyoga tanitgan bunday ijodkorlar har qaysi xalq va davlatning faxru iftixori bo'lishga munosib ekanini bugun vaqtning o'zi isbotlab bermoqda, desam bu ham ayni haqiqat bo'ladi.

Bu tarixiy sahnada Beruniy, Ibn Sino, Amir Temur, Mirzo Ulug'bek, Alisher Navoiy, Bobur Mirzo kabi ulug' siymolar Vatanga sadoqat, ezgulik va adolat, ma'rifat va nafosat singari oliyjanob fazilatlaridan, muxtasar qilib aytganda, insoniylik ilmidan minglab tomoshabinlarga, butun xalqimizga saboq berganini minnatdorlik bilan eslaymiz.

Ishq-muhabbat, halollik, do'stlik, odamiylik kabi yuksak tuyg'ular ifoda etilgan, zamon va inson muammolari haqida bahs yuritadigan, halihanuz tomoshabinlar xotirasidan o'chmay kelayotgan o'nlab san'at asarlari ham mana shu teatrimiz tarixining yorqin sahifalarini tashkil etadi.

Bir so'z bilan aytganda, odamlarning qalbiga beqiyos ta'sir o'tkazib, ularni mudom ezgulik va oliyjanoblikka chorlab kelayotgan akademik teatrimiz ma'naviy hayotimizning uzviy bir qismiga aylanib qolgan, desak, hech qanday mubolag'a bo'lmaydi.

Muhtaram do'stlar!

Bugun biz o'zligimizni anglash yo'lida o'tmishimizning va ilgari nona'lum bo'lgan sahifalarini ochayotgan hozirgi sharoitda teatr san'atimiz tarixidagi ba'zi nuqtalarning asl mohiyati namoyon bo'layotganiga guvoh bo'lib turibmiz.

Tarixiy haqiqat nuqtayi nazardan qaraganda, Abdulla Avloniy, Mahmudxo'ja Behbudiy, Munavvar qori kabi ma'rifatparvar ziyolilarimiz tashabbusi bilan tashkil etilgan o'zbek teatri truppassi 1914-yil 27-fevral kuni Toshkent shahrida, hozirgi Birja markazi o'mida joylashgan «Kolizey» binosida «Padarkush» spektaklini namoyish etgani – bu Turkiston zamini-da professional teatr talablariga javob beradigan birinchi milliy sahna asari bo'lganini aytib o'tish o'rinli, deb bilan.

XX asr boshida, mustamlakachilik zulmiga qaramay, xalqimiz yangi urflarga – milliy uyg'onish va erkinlik sari intilib yashagan bir davrda buyuk ajdodlarimiz – jadidlar tomonidan amalga oshirilgan bu ulkan ish, bu harakatni o'ziga xos ma'naviy jasorat namunasi deb atash mumkin.

Bugun, Vatanimiz, yurtimiz XXI asrga qadam qo'yib, o'zining buyuk kelajagi sari intilyotgan, bu yo'ldagi barcha harakatlarimiz imon-e'tiqod tuyg'usi bilan yo'g'rilib, kuchayib borayotgan bir paytda, o'z tarixiy ildizlarimiz, shu jumladan, san'atimiz, miliy teatrimiz tarixini chuqur anglash, undan saboq olish haqida gapirishimiz har jihatdan o'rinli bo'ladi, deb o'ylayman.

Aziz yurtdoshlarim!

Shu zalda o'tirganlarning ko'pchiligi yaxshi biladi – bu joyda ilgari «Vatan» degan kinoteatr bo'lar edi. Keyinchalik shu bino teatr uchun nari-dan beri moslashtirib berilgan edi. Har gal Navoiy ko'chasidan o'tganimda

ushbu teatmi ko'rib, bu dargohda ne-ne san'atkorlar, ularning iste'dodli davomchilari ijod qilsa-yu, u ana shunday yuksak badiiy salohiyatga munosib binoga ega bo'lmasa, degan savol ko'pchilik qatori mening ham ko'nglimdan kechar edi.

Chunki sahna san'atining odamlarga nafaqat zavq-shavq baxsh etishi, ayni vaqtda milliy g'unur, milliy iftixor manbai, qudratli tarbiya vositasi ham bo'la olishi – bu isbot talab qilmaydigan haqiqatdir. Teatrning madaniy hayotimizdagi ulkan vazifasi to'g'risida, uning o'rmini hech narsa bosa olmasligi haqida, umuman teatmi ulug'lash, uning ta'sir kuchi haqida ko'pgapirish mumkin.

Lekin bu borada bitta muhim masala borki, u ham bo'lsa teatr o'zining shu vazifasini ado etishi uchun, insonning qalbiga, ongu tafakkuriga ta'sir o'tkazib, uni ezgu fazilatlar sari chorlashi uchun teatr va uning jamoasiga, san'at fidoyilariga shart-sharoit yaratib berish zarurligini goho unutib qo'yamiz.

Umuman, bu muammolardan uzoq bo'lish, bu masalada mas'uliyatni bo'yniga olmaslikka urinish holatlari har qadamda uchrab turadi.

Ta'bir joiz bo'lsa, shuni ta'kidlash zarurki, hammamiz teatr tomoshalarini yaxshi ko'ramiz, ammo unday ta'sirchan sahna asarlarini nechog'li mashaqqatli va og'ir mehnat evaziga dunyoga kelishi haqida o'ylab ko'maymiz.

Ya'ni, bu san'at koshonasini Prezidentning, davlatning, mamlakatning, hukumatning, Madaniyat ishlari vazirligining, Toshkent shahar hokimligining, kerak bo'lsa, mana shu Shayxontohur tumani hokimligining, balki yana bir qancha katta-kichik rahbarlarining saxiyiligi, g'amxo'rliqi sifatida ta'riflanishini kutishimiz mumkin.

Lekin, bu borada men shuni aytmoqchimanki, bu teatr binosini bunyod qilganimiz o'zbek madaniyatining iste'dodli namoyandalari bo'lmish sizlarning oldingizda, qolaversa, sizning timsolingizda bugungi yorug' kunlarga yetib kelolmagan buyuk san'atkorlarimizning ruhi oldida biz o'z qarzimizni, o'z burchimizni ado etganimiz ifodasi, xolos.

Muhtaram san'at arboblari!

Bugun mana shu nafosat saroyida siz, azizlar bilan bir taklif haqida maslahat qilmoqchiman: milliy ruh va zamonaviy qiyofada qayta tiklangan ushbu teatrimizni bundan buyon O'zbekiston Milliy akademik drama teatri deb atasak, nima deysizlar?

O'ylaymanki, bunday yuksak va sharafli nom bu koshonaga bamisoli uzukka ko'z qo'ygandek yarashadi, san'at namoyandalarini yangi ilhom va mas'uliyat bilan ijod qilishga, milliy istiqbol g'oyalari ruhida badiiy barkamol asarlar yaratishga, zamonamiz qahramonlarining yorqin obrazlarini yuksak darajada talqin etishga ruhlantiradi.

Men milliy teatrimiz sahnasida sizlar yaratadigan rang-barang asarlarni millionlab san'at ixlosmandlari, butun xalqimiz hayrat va hayajon, zavqu shavq bilan tomosha qilishini, ular hayot yo'llarida duch keladigan, har bir

insonni o'ylantiradigan murakkab savollarga teatr ibrati orqali javob topishini istayman.

Sizlar o'zbek teatr san'atimizning eng yaxshi an'analarini asrab-avaylab, rivojlantirib, kelajak avlodlarga yetkazasiz, milliy va umumbashariy qadriyatlarni tarannum etuvchi yetuk asarlaringiz bilan xalqimiz madaniyatini yanada yuksaltirishga munosib hissa qo'shasiz, deb ishonaman.

Barchangizga tilagim shuki, sizlar sahnada betakror obrazlar yaratib, xalqimiz mehriga sazovor bo'lishdan charchamang, bizga esa ajoyib mahoratingizga qoyil qolib, san'atingizni olqishlab, sizlarga mana shunday hurmat-ehtiram, izzat-ikrom ko'rsatib yurish nasib etaversin.

Hayot haqida, inson umrining ma'no-mazmuni haqida teatr ixlosmandlari bilan qizg'in va jonli muloqotingiz davom etadigan, yurtimiz, millatimiz dovrug'ini tarannum qiladigan bu muazzam ijod maskani avvalo sizlarga, barcha san'atkorlarimizga buyursin, ezgulik va go'zallikni yuksak qadrlaydigan tomoshabinlarga, butun xalqimizga muborak bo'lsin.

Fursatdan foydalanib, ushbu madaniyat qasrini bunyod etgan qo'li gul quruvchilarimizga, me'moru muhandislarimizga, bu oliyjanob ishda qatnashgan barcha yurtdoshlarimizga o'z nomimdan, butun san'at muxlislari nomidan samimiy minnatdorlik izhor etaman.

Mana shu unutilmas daqiqalarda barchangizni Vatanimiz istiqlolining 10 yillik qutlug' to'yi bilan yana bir bor tabriklayman.

Sizlarga yangi-yangi ijodiy yutuqlar, sihat-salomatlik, xonadonlaringizga baxtu saodat tilayman. Ilhomingiz, iste'dodingiz yanada ziyoda bo'lsin, hamisha muxlislaringiz, xalqimiz ardog'ida bo'ling.

E'tiboringiz uchun tashakkur.

(«Istiqlol va milliy teatr». «Yangi avlod»
nashriyoti, 2002-yil, 13-17-betlar)

MAHMUDXO`JA BEHBUDIY

(1874–1919)

Mahmudxo`ja Behbudiy Samarqand yaqinidagi Baxshiyona qishlog`ida ruhoniy oilasida tug`ilgan. Avval u eski maktabda, so`ng madrasada tahsil ko`radi va XX asming boshlaridan jo`shqin ma`rifatparvar sifatida ko`rina boshlaydi. Yangi usuldagi maktablar ochadi, darsliklar yaratadi, gazeta va jumallar chop ettirib, o`zga xalqlar ilg`or tajribalarini o`zlashtirish, zamonaviy bilimni egallash haqida ko`plab maqolalar e`lon qiladi.

Mahmudxo`ja Behbudiyning milliy g`oya, erkinlik ideallarini targ`ib etishda eng ommabop hisoblanmish milliy teatr san`atini barpo etish dasturi bilan maydonga chiqishi ayniqsa katta ahamiyatga ega bo`ldi. U o`zi noshir va muharrir bo`lgan «Oyna» jurnali orqali teatr san`atini uzluksiz ravishda targ`ib etadi. «Teatr nador?», «Turkistonda birinchi milliy teatr», «Teatr, musiqa, she`r» kabi maqolalari bilan O`zbekistonda teatr tanqidchiligini boshlab berganlardan biri bo`ldi. Uning tashabbusi va da`vati bilan Nusratillo Qudratullo, Hoji Muin Shukrullo, Abdulla Badriy kabi yosh adiblar dramaturgiyaga kirib keladilar. Mahmudxo`ja Behbudiyning o`zi esa «Padarkush yoxud o`qinagan bolaning holi» (1911) pyesasini yaratish bilan ko`plab yosh ziyolilarga namuna ko`rsatdi.

U zulm va jaholatga qarshi ayovsiz kurash olib bordi. 1919–yili erkinlik dushmanlari qo`lida vahshiyliklarga o`ldirildi.

MAHMUDXO`JA BEHBUDIY TEATR HAQIDA

Teyotr – ibratnomadur... Hech kimni rioya qilmasdan to`g`ri so`zlaguvchi va ochiq haqiqatni bildiruvchidir... Umumiy odatlarni nafi va zararidan paydo bo`laturg`on natijalarni teatrxonada aynan ko`rsaturlarki, har kim mundan ta`sirlanib, yomon odatlarni tark etib, yaxshilikni ziyoda ishlamoq`a sabab bo`lur... teyotr xonalari masxaraboxxona bo`lmay, balki ibratxonadur, mushaxxis-aktyor muallimi axloqdurlar.

MAHMUDXO`JA BEHBUDIY ZAMONDOSHLARI XOTIRASIDA

Siyosiy, ijtimoiy faoliyat va bilimining kengligi jihatidan Turkistonning o`sha vaqtdagi jadidlaridan unga teng keladigani yo`q, deb o`ylayman.

Fayzulla Xo`jayev

Behbudiy eng avval Turkistonni chor hukumati qo'ldan qutqarish g'oyasini elga talqin qiluvchilardan, aholining ezilganligini birinchi sezganlardan va bu haqda turli usta yo'llar ila xalqni istiqbol ko'rishga chaqirganlardandir. Turkistonning uyg'onish davrini uch qismga – maorif, matbuot va jamiyatga bo'lib, shu davr rahbarlarini tekshira boshlasak, bu harakatlarning boshida Behbudiy turganligini ko'ramiz.

Laziz Azizzoda

Behbudiy afandi bir yoqdan o'zining «Padarkush» kitobini yozib, Turkistonda yangi adabiyotga negiz qo'yg'onidek, ikkinchi yoqdan shul asari bilan yerlik xalqning o'z orasidan sahna olamiga ishlaguchi kuchlar yetishtirib, Turkiston teatrini tug'dirdi.

Abdulhamid Azamat, tatar teatr arbobi

Mahmudxo'ja Behbudiy uyg'onish davri va o'zbek adabiyoti tarixida birinchi o'rinni olurga loyiq bir zotdir.

Hoji Muin Shukrullo, dramaturg.

«Padarkush» XX asr boshida Turkiston xalqlari hayotini eng dolzarb muammolari mavzuida yozilgan bo'lib, u jadidizm mafkurasining dasturi sifatida ma'rifatparvarlikning tub siyosiy va ijtimoiy maqsadini ifodalagan. O'qimagan bolaning jamiyatni olg'a siljishiga salbiy ta'sir ko'rsatishi haqidagi asargina emas, muallif bu pyesada jadidlarning Turkistondagi ijtimoiy tuzumga, mustamlaka zulmiga bo'lgan munosabatlarini boy va uning o'qimagan o'g'li misolida tasvirlagan.

«PADARKUSH» asari haqida sharhlar. *Mamajon Rahmonov*, O'zFA akademigi «Hamza nomidagi O'zbek Davlat akademik drama teatri tarixi». G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 2001-yil, 9-bet.

«Padarkush» dramasi Samarqanddagina emas, balki butun O'rta Osiyo, Kavkaz va Tataristonda katta voqea bo'ldi. Ana shu voqeaning kuchli ta'sirida Toshkentda, Kattaqo'rg'onida, Qo'qon, Namangan, Andijon va Buxoroda teatr truppalari vujudga keldi... Shunisi quvonchliki, barcha shaharlarda namoyish etilgan spektakllarning daromadi xalqni ma'rifatlantirish uchun sarf qilindi: bunga o'zbek matbuotida misollar juda ko'p. Ushbu masalada ham Behbudiyning xizmati kattadir.

Sirojiddin Ahmedov, san'atshunoslik fanlari nomzodi
«O'limdan qo'rqmagan mutafakkir».
«Sovet O'zbekistoni san'ati»
jumali 1989-yil, 2-son.

1914-yil 27-fevralda Toshkent Yangi shaharidagi «Kolizey» teatrining 2000 kishilik tomoshaxonasida kech soat yettida «musulmon jamiyati indodiyasi foydasig'a» Toshkent teatr havaskorlari rasman o'z spektakllari namoyishini boshlaydilar...

Ilk parda ochilishidan avval sahnaga Munavvar qori Abdurashidxonov chiqib, teatring «ibratxona» ekani, unga yengil-yelpi qaramaslik, aktyorlar esa «bir tabibi hoziq misoli» ekanliklaridan qisqacha va'z so'ylab, butun jamoani buyuk madaniy hodisa bilan tabrik etadi.

«Padarkush»ning Toshkent truppasi tomonidan sahnalashtirilishi kutilgandan ko'ra a'loroq natijalar berdi. Bu voqea Turkistondagi shu davrda mavjud bo'lgan barcha matbuot nashrlarida yoritilgan edi. Jumladan, «Turkiston viloyatining gazetisi»ning axboroti g'oyat xarakterli: «Turkiston viloyati taraqqiylik Rusiya hukumatiga tobe bo'lganiga yarim asr bo'lib, sartiylalarda bu o'yin birinchi marotaba bo'lib ham shu darajada yaxshi o'xshatdilarki, har qayu teatmi ko'rib, teatr ishiga omil kishilar bulaming, yangi o'rganganlariga inonmay, balki bular bir necha yil Ovrupada mashq qilgan odamlar, deb xayol qiladi... Rusiya hukumatiga tobe bo'lganiga 300 yil bo'lgan tatarlardan necha daraja ortiq deganda mubolag'a bo'lmas. U muqallid o'yinida sartiylalar, tatarlar shu daraja ko'p bo'ldilarki, keyin kelgan odamlarga bilet yetmay qolib, teatr ichida va tepalarida odamlar mo'ru malaxdek qaynab turdilar. Rusiyalar ham bo'ldilar. Sartiylarning bu tariqa ko'p bo'lganliklari teatrga ishlari va taraqqiyga qadam qo'yishlarining alomati bo'lib, teatrdan tushgan aqcha Toshkent jamiyati indodiyasi foydasig'a berilar ekan».

*Shuhrat Rizayev «Jadid dramasi»,
1997-yil, 63-64-betlar.*

«Padarkush» pyesasida o'qimishli bo'lishdan ko'ra o'qimaslikni afzal ko'rgan bir boy va o'qinay, otasi pullarini ichkilikka sarf qilib, oxiri o'z otasi o'limiga sababchi bo'lgan bebosh o'g'il Toshmurodning fojiali qismati haqida hikoya qilingan.

Asar ilk bor 1914-yilning yanvarida Samarqandda, so'ng o'sha yilning 27-fevralida Toshkentda «Turon» truppasida (rejissor Ali Asqar Asqarov) sahnalashtirilgan. «Turon» truppasida bosh rollarni Abdulla Avloniy (boy), Nizomiddin Xo'jayev (Ziyoli) kabi aktyorlar ijro etganlar.

Quyida pyesaning birinchi pardasidan Boy va Ziyoli suhbatini chop etildi.

PADARKUSH YOXUD O'QIMAGAN BOLANING HOLI

Ziyoli musulmon kirar, palto va asosini mixga qo'yar. Boy ola-ola Harar, xohlamas.

Ziyoli. Assalom alaykum.

Boy (*karaxt ila*). Va alaykum assalom, Xayrulla! Kursi keltur. Bu kishi yerg'a o'ltura olmaydur.

Kelturar. Ziyoli o'lturub papiros chekar.

Ziyoli. Janob boy, sizni kayfsiz ko'rarman. Mumkinmi sababini bil-sam?

Boy. Bir mullomehmon kelib edi, o'g'lungni o'qutmaysan, deb juda jonimni oldi. Quvlagandek qilib zo'rg'a qutuldim, faqat mushlashmadug.

Ziyoli. Oh-ho, qiziq va interesniy hodisa emish. (*Odamlarga qarab*) Bu shaharda boylarga amri ma'ruf qilaturgan mullo bor ekan, xudoga shukur. Ul janob haqqoniy domlani topib, ziyorat qilmak kerak, boy afandi! Sizga malol kelmasun, ushbu to'g'ridan men ham sizga qachonlar bir necha so'z aytmoqchi edim. Va ammo soati, birinchi daqiqa manga quloq bersangiz-ki, ilm naf'i to'g'risinda so'zlayin.

Boy (*ola-ola qarab*). Endi bildim, Siz ham o'g'lungni o'qut, deb mani qisar ekansiz. (*Odamlarga qarab*.) Bukun chap qo'lim ila turganman. O'ylaymanki ishlar oldimdan chiqar. Mazmuni: qordan qutulib, yog'murga uchraymiz. Xayrulla! Chilim keltur! (*Tarafayn sukut. Chilim kelar. Boy chekar, yo'talar*).

Boy. Xayrulla!

Xayrulla. Labbay, taqsir!

Boy. Joyimni tashla, uyqum keldi. (*Hamyozta tortar*). Ertag'a ishlar ko'b, vaqtlik yotmak kerak. (*Yana hamyoza*).

Xayrulla. Xo'sh, taqsir.

Ziyoli (*jiddiyat ila*). Boy afandi! Men sizga dedimki, millatga keraklik ilmlar to'g'risinda so'zlamog'chiman, ammo siz mani so'zumni eshitmog'a xohlamaydurganga o'xshaysiz! Ikkinchi daf'a aytamanki, quloq, bering va bu so'zlar sizni va millatni naf'idur!

Boy. So'zingizni jabr va zo'r ila eshitturarsizmi? Va yo mani azob bermog'ami keldingiz?

Ziyoli. Yo'q, men asli boshqa ish uchun kelib edim va lekin ilm bahsini ustidan chiqib qoldim, ushbu sababli muddaoni tabdil qilib, ilm to'g'risidan sizga bayon qilmoqni qasd etdim, shoyadki, janobingizdek boylar millat bolalarini o'qitmog'iga sa'y qilsalar.

Boy (*Xalqqa qarab*). Koshki domla hikoyatini aytmasa edi. Xo'p, madomiki, kuymaysiz, ertaroq so'ylab tamom qiling, uyqum kelgan (*hamyoza*). Odamlar bolasini o'qut, deydu-o.

Ziyoli. Hozir yangi va boshqa zamonadur. Bu zamonga ilm va hurnarsiz xalqning boyligi, yeri va asbobi kundan-kun qo'ldan ketgandek, axloq va obro'vi ham qo'ldan chiqar, hatto dini ham zaif bo'lur. Buning

uchun biz, musulmonlarni o'qimog'ga sa'y qilmoq'imiz lozimdur. Vaholanki, dini sharifimiz har nav naflik ilm o'qimog'ni beshikdan mozorgacha bizlarga farz qilgandur. Bu hukm – hukmi shariatdur. Biz, musulmonlarga alal-xusus, bu zamonda ikki sinf ulamo kerakdur: biri olimi diniy; digari olimi zamoniyy; olimi diniy: imom, xatib, muddaris, muallim, qozi, muftiy bo'lub, xaloyiqni diniy va axloqiy va ruhoniyy ishlarini boshqarar, bu sinfga kiraturg'on talabalar, avvalo, Turkistonda va Buxoroda ilmi diniy va adabiy va biroz ruscha o'qub, so'ngra Makka, Madina, Misr yo Istambulda borib, ulumi diniyyani xatm qilsalar kerak. Toki komil mulla bo'lsunlar. (*Boy mudraydur.*) Ongladingizmi, boy?

Boy (*boshini ko'tarib*). Ha, ha ayta bering. Qulog'im sizga.

Ziyoli. Olimi zamoniyy bo'lmoq uchun bolalarni, avvalo, musulmoniy xat va savodini chiqarib, zaruriyoti diniyya va o'z millatimiz tilini biladurg'ondan so'ngra hukumatimizni nizomiy maktablarida bemoq kerakdur: ya'ni gimnaziya va shahar maktablarini o'qub tamom qilganlaridan so'ng Peterburg, Maskav dorilfununlariga yuborib, do'qturlik, zakunchilik, injim-erlik, sudyalik, ilmi tijorat, ilmi ziroat, ilmi iqtisod, ilmi hikmat, muallimlik va boshqa ilmlarni o'qitmak lozimdur. Rusiya vatanini va davlatina bilfe'l sherik bo'lmoq kerakdur hamda davlat va mansablariga kimak lozim. Toki maishat va ehtiyoji zamoniyyamiz to'g'risida vatan va millati islomga xizmat qilsinsa. Va podshohlik mansablariga kirib musulmonlarga naf yetkurilsa va ham davlati Rusiyaga sherik bo'linsa, hattoki, shu tariqa o'qigan musulmon bolalarini Farangiziston, Amrika va Istanbul dorilfununlariga tajriba uchun yibormak kerakdur. Hazrati paygambarimiz: ilm Xitoyga ham bo'lsa talab qilingiz, demadiblamu? (*Boy uyquda*). Bul ishlar bo'lmasa, megar pul ilava sizdek katta boylarni qimmatiga ila, chunonchi, Kafkaz, Urunburg va Qozon musulmonlarini boy va aqli hayriyoti ilm yo'liga ko'p pullar sarf etadilar va kambag'al bolalarini o'qutdurarlar. (*Boyga qarab.*) Albatta, so'zlaring'a tushungansiz, janob boy! Boy! Bobo boy!

Boy (*mudraydur, bosh ko'tarib, esnab*). Ha, ha.

Ziyoli. Aloho, biz Turkiston xalqig'a bir imon odat boriki, bir kishi ruscha o'qub, podshohlik ishig'a kirib, rasmiy furma kiysa, oni ayb qiladurlar. Yo bir musulmon bolasi nizomiy maktab furmasida yursa, masxara qiladurlar. Agar izvoshchik va yo qaro mehnatkash bo'lub, ovrupoyilarni eski libosini kiysa va yo javon bacha bo'lub, o'yunchilar libosini kiysa, hech kim bir nima demaydurki, bur kamoli nodonlik va dunyodan xabar-sizlikdur. Shunday emasmur, amaki boy?!

Boy (*o'ltirgan yeridan bir tarafg'a og'ib yotib*). Xur-xur-xuro-xuro...

Ziyoli. Iloho, xudoyo! Ummati islomiyag'a, xususan, biz turkistonliklarga rahming kelsun. (*Ro'moli ila ko'z yoshini artib chiqib ketar.*)

Mahmudxo'ja Behbudiy. Tanlangan asarlar
«Ma'naviyat» nashriyoti, T., 1999-yil.

ABDULLA AVLONIY

(1978–1934)

Abdulla Avloniy Toshkentning Mergancha mahallasida to'quvchi oilasida tug'ilgan. Avval diniy maktabda, so'ng madrasada tahsil ko'rgan, XX asrning birinchi o'n yilligidayoq jurnalist, shoir sifatida ko'rinadi, gazetalar chop ettiradi, «usuli jadid» maktablari uchun darslik, o'quv qo'llamallari yaratadi.

A. Avloniy Turkistonda birinchi (1913) o'zbek truppasining asoschisi hisoblanadi. Truppa o'zining birinchi pardasini 1914-yilning 27-fevralida M. Behbudiyning «Padarkush» pyesasi bilan ochdi. Truppaning 1917-yilgacha davom etgan faoliyatida A. Avloniy aktyor, rejissor, dramaturg va tarjimon sifatida ish olib borgan. U Boy («Padarkush»), Fayziboy («Baxtsiz kuyov»), shayx Nasrullo («O'liklar») kabi rollarni birinchi bo'lib ijro etgan, «Qotili Karima», «Badoxt kelin», «Xo'r-xo'r» kabi qator pyesalarni tatar va ozar tilidan o'zbekchaga ag'dargan va o'zi sahnalashtirgan. Dramaturgiya sohasida «Finak» (1915), «Advokatlik osonmi?» (1916), «Ikki muhabbat» (1916) singari pyesalar yaratgan.

Abdulla Avloniy o'zbek, tatar, ozarbayjon teatr aloqalarining tashkilotchilaridan biri sifatida ko'rindi. Unga mehnat qahramoni (1925), professor (1930) unvonlari berilgan.

Abdulla Avloniyning e'tiborli xizmatlaridan yana biri «Turon» truppasi «Nizomi»ni tuzish va amalda ro'yobga chiqarishda namoyon bo'ldi.

Abdulla Avloniy komediyalarida bilimsizlik – kishilarni jaholat va nodonlik botqog'iga botiruvchi og'ir qismat tarzida talqin etilgan. «Advokatlik osonmi?» asarida shunday voqea tasvir etilgan: Rossiyada tahsil ko'rib advokatlik kasbi bilan Turkistonga qaytgan Davronbek yetti yil avvalgidek yana o'sha nodonlikka duch keladi. Uning qabuliga arz bilan kelgan kishilar o'z muammolarini hal etish yo'lini bilish u yoqda tursin, maqsadlarini ham aniq tushuntirib bera olmaydilar. Pyesada olti arzchi bilan bo'lgan mashmasha ifoda etilgan. Quyida ikki arzchining hol-ahvoli bilan tanishasiz.

ADVOKATLIK OSONMI?

Mehriniso (*eshikdan kirar, so'rashur. Advokat joy ko'rsatur, o'ltirar*). Jonginam, onagingang aylansun, seni daragingni eshutub oldingga keldim. Bizani mahallani yaqinidagi Rustambekni o'g'li ekansan. Opagingang aylansun, man boshimdan o'tgan sarguzashtlarimni sanga birin-birin so'ylab berayin, san yaxshigina quloq solib, tinglab, xatga yozub turgin. Opagingang aylansun, qo'lingga qalam-qog'ozingni ol.

Davronbek. Xolajon, avval gapiraturg'on gapingizni cho'zmasdan qisqagina gapirung. Qog'oz, qalanga navbat keyin keladur.

Mehrini so. Opaginang aylansun, dunyoni mani xasratimga quloq soladurg'on odam ham bor ekan. Dod-faryodinga yetadurg'on kishini endi topdim. O'n besh yildan beri man baxti qaro sho'rlik... Bir qimorbozni qo'liga tushub, o'tga yoqilub, toshga chaqildim. Kuyub-o'rtanub cho'b-ustuxon bo'lub ketdim. Rahmatlik ota-onam bor vaqtida bu yigit o'lgur erim manga muncha zulm qilolmas edi. Ular o'lgandan keyin ayniqsa, bu sho'rlik boshim to'qmoq ostida qoldi. Har kun ichg'on oshim zahar-zaqqum, ko'rg'on kunimni it ham ko'rmasun. Mani muttaham erim qurg'ur bir kun qimorg'a yutquzub kelub, alamini mendan olsa, bir kun mast bo'lub kelub, man sho'rlikni boshig'a qiyomat kunini soladi. Ichg'on oshim – zahar-zuqqum, ko'rgan kunum – jahannam.

Davronbek. Xolajon, bu yerga kelishdan maqsadingiz nima, shundan gapuring, gapni ko'p cho'zmang.

Mehrini so. Opaginang aylansun, jonginamni qoqay. Mani hasratlarim juda ko'p. Bir boshidan sanga tushuntimasam, maqsadinga yetmayman, alamimdan chiqmayman. Etzni tutog'i bit – degandek, mani qimorboz okam qo'yarda-qo'ymasdan, ota-onalarim bunga bermaymiz, desalar ham yolg'on-yashiqilarni gapurub, maqtab, shu zolimni qo'liga mani asir qilub qo'ydi. O'n besh yildan beri it azobin tortaman, dardu hasratlarimni aytayin, desam hech bir jonkuyarim yo'q. Bir necha marotaba qozig'a borub arz qilg'on edim. Yigitgina o'lgur erim ma'ruz, rivoyatni, allanima balolar qilub, yana uyiga haydab olib keldi. Manga yo'l-yo'riq ko'rsatadurg'on bir jonkuyar bo'lmadiki, u zolimning qo'lidan man mushtiparni ozod qilsa!

Davronbek. Xolajon, endi nima qilmoqchi bo'lasiz, eringizdan chiqmoqchimisiz?

Mehrini so. Opaginang aylansun, ilojini topsam ul zolimning uyida bir nafas ham turmayman.

Davronbek. Eringizni sizg'a jabr-zulm qilishig'a mahallangizni donla-imon, ellikboshilari sizning tarafingizdan guvohlik beradilarmi?

Mehrini so. Opaginang aylansun, ijoraxo'r imon ila poraxo'r ellikboshi qachon man mushtiparni tarafi bo'ladi deysan. Qozixonaga borgan-da ham mahallalari muttaham erimni tarafi bo'lib ketdilar.

Davronbek. Bo'lmasa endi eringiz urgan vaqtida qo'ni-qo'shnilaringizdan ikki kishini guvoh qilib keling, manga keling, man ilojini qilaman.

Mehrini so (*boshini ochub, yarasini ko'rsatur*). Opaginang aylansun. Mani o'tgan kuni urgan. Yarasi hali ham tuzalгани yo'q.

Davronbek. Mana man sizg'a katta ko'chadagi do'xtirxonaga qog'oz yozib beraman. Olib borsangiz qo'lingizga, guvohnoma qilub beradur. Soat uchda shu guvohnomani olib keling, man sizg'a tegishlik joyga ariza yozub beraman. Tez fursatda zolim eringizdan qutulursiz.

Mehrini so. Opaginang aylansun (*o'rmidan turib*), advokatlik oson ish emas, manga o'xshag'on g'arib benavolarni (ng) dodiga yetmoq kerak (*chiqib ketar*).

Abdujabbor (*orqasidan*). Qimorboz erga tegub, kaltagini yeb, boshlarni yorub yurmoq ham oson emas.

Davronbek (*o'rmidan turib jiddiyat ila*). Oh, zolim madaniyat, bizim Turkistonliklarning orasig'a qachon kelub tomir yoyasan?! Qachon bizim bu jaholat zindonidan xalos qilasan?! Bizda uy tarbiyasi boshlanub, xotin-qizlarimiz ilmu maorif ila nurlanmag'uncha bizning oramizda shunday ko'ngilsiz hollar davom etsa kerak. Mana bu xotun bechorani erg'a berg'on vaqtlarida o'z xohishi bilan, o'zining rizolig'i bilan, o'zi ko'rib xohlag'on eriga bermasdan hayvon kabi kuchlab qo'lidan tutib, bir zolimning qo'lig'a berganlar. Bu mushtipar ma'sumaning butun umri azob-mehnatda, qayg'u va kulfatda o'tub dunyog'a kelg'onigada ming marotabadan pushmon yeb, g'am zindonida yashag'on. Mana bizning oramizdan bunday ko'ngilsiz hollarni (ng) yo'q qilmoq uchun butun kuch quvvatimizni (ng) xotin-qizlarimizni (ng) o'qitmoq, maorif va madaniyat ila oshna qilmoq yo'linda sarf qilmog'imiz lozimdur. Shundagina bizlar ham boshqa qavmlar orasinda o'rtoqchasig'a yashamog'imiz mumkindur. (*Eshik qo'ng'irog'i jiringlar.*) Abdujabbor, chiqub qara, yana kim keldi.

Abdujabbor (*zo'r berub kulur*). Xo'jayin, bo'lib qoldingiz g'archcha moy, beliga qanchin qisturg'on bir aravakash, kirsurmi?

Davronbek. Chaqir, kirsin.

Egamberdi (*kirib, advokat bilan ko'rishub o'lturur*). Mullo aka, man bechora juda og'ir kunga qoldim. Barakallachilarning so'zig'a kirub, o'z holimg'a qaramasdan katta to'y qilub, qarzdor bo'lub, bir parcha hovlim qarzing'a xatlanib, yaqinda sotiladurg'on bo'lib qoldi. Xotunim, to'rt adad yosh go'dak bolalarim ila ko'chada qoladurg'on bo'ldim...

Davronbek. «E-na – o'ltirishingg'a qarab chena» degandek kambag'al nima uchun o'z holingizg'a qarab to'y qilmadingiz, nima uchun ko'rpangizga qarab oyoq uzatmadingiz?

Egamberdi. Mulla aka, aslo qo'yavering, «Jin charchaganni urar, dev tegimonchini», – degandek man sho'rlikni jin umasa, ko'chadagi «barakallachi»larning so'ziga kiramidim. To'y qiladurg'on vaqtimda qarindosh-urug'im, yor-do'stim juda ko'payib ketdi. Har biri manga to'yni katta qilmoq uchun nasihatlar qila boshladilar. Ularning so'zlariga uchub mani qarasangiz hotamtoy bo'lib ketdim. O'zimcha bir qozonchada osh qilub kesdimog'chi edim. Betahorat-benamozni bo'ynig'a qo'ygandek ikki kun osh berishni gardaning'a qo'ydilar. Undan qarasangiz, xotun «aka» janjal qilub, bir kun «xotin oshi»ni bo'ying'a qo'ydi. Shunaqangi qilub Aminjon boyni nevaralari uch kun osh berdilar, kafangado bo'ldilar.

Davronbek. O'zingiz tuppa-tuzukkina tushunadurg'on odam ekansiz, nima qilub ularning so'ziga aldandingiz? To'yni o'z o'ylaganingizcha qila olmadingizmi?

Egamberdi. Ey, mulla aka, man-ku man, ularning gapurg'on gapig'a siz bo'lsangiz ham aldanar edingiz. Qo'ynimni puch yong'oqqa

shunday to'lg'azdilarki, bor-yo'g' imdan ayrilgandan keyin ko'zim moshdek ochildi.

Davronbek. Bobolarimizning «o'tgan ishga o'kinma», «keyingi pushmon joningga dushman» degan hikmatli so'zlari bor. Endi nima bo'lsa bo'lib o'tmushdur. Asosiy maqsadg'a keling. Munda kelmoqdan maqsadingiz nima? Hovlingiz xatlangan ekan, endi nima qilmoqchi bo'lasiz?

Egamberdi. Mulla aka, nima qilmoqchi bo'lar edim. Men bir aravakash odam munaqangi ishlarga aqlim yetadi deysizmi? Miyasini yegan ahmoq bo'lmasam, «barakallachi»larning so'zig'a kirub, shu holga tushar midim. Endi bu xususda maslahatni o'zingiz berasiz. Shul to'y to'g'risida mahallamizdagi Orifjon boydan veksel berib, pul qarz olg'on edim. Vaqti-da to'lolmadim. Besh-olti kun bo'ldi, hovlimni, uy asboblari, xotunimni mollarigacha sudya-pristuv olub kelub xatlab ketdi. Sho'rlik boshim nima qilishimni bilmay sizning qoshingizg'a keldim. Endi sizdan yordam bo'lmasa, mani hech bir jonkuyar, yo'l ko'rsataturg'on kishim yo'q.

Davronbek. Hovlingiz o'zi necha sarjin?

Egamberdi. Hovlim qirq sarjincha bor.

Davronbek. Yigirma sarjinni xotiningizni mahri deb ko'rsatmoq mumkin. Onangiz bormi?

Egamberdi. Yetmush yashar bir mushtipar onam ham bor.

Davronbek. Qolgan yigirma sarjini onagizning mahri deb ko'rsatiladur. Boshqa xatlang'on mollaringizning ham xotiningizning moli deb ko'rsatmoq mumkin. Boy sizdan hech narsa ololmaydur.

Egamberdi. Jon mulla aka, bu ishlarni nima bo'lsa ham o'zingiz to'g'rilaysiz, munaqa narsalarg'a mening aqlim yetmaydi.

Davronbek. Siz bo'lmasa soat uchda keling, yaxshilab men sizga ariza yozib beraman. Shul ariza bilan hovlingiz sotilishdan to'xtaladur.

Egamberdi. Xudo xayr bersun, mandan qaytmasa bola-chaqalarinigizdan qaytsun. Manga o'xshagan yo'lda qolg'on odamlarga sizdek o'qig'on-bilg'on kishilar dastgirlik qilmasa kim qiladur? Advokatlikam oson ish emas. Manga o'xshag'on g'arib-benavolarga rahnamolik qilmo'g'ingiz kerak, (*o'midan turib*) bo'lmasa soat uchda kelaymi? (*keta turub.*) Albatta soat uchda kelaman. Jon mulla aka, arizani juda yaxshilab yozib berasiz (*chiqib ketar*).

Davronbek. (*Abdujabborni chaqirub*). Bir istakon choy olib kel, choyim ham sovib qoldi.

Abdujabbor (*istakonda choy olub kelub qo'yadi*). Xo'jayin hech narsa chiqdimi? Bu keladurg'on sirrival-qayrog'lardan loaqal bizning moyanag'a yetadurg'on pul-mul kelsaydi, yaxshi bo'lar edi.

Davronbek. Ko'p sergap bo'lma, gap degan bitta bo'ladi. Har narsa qilsam ham sani bugun bo'lmasa erta o'zimni hindig'a garov qo'ysam ham oqcha topub beraman. Bor, o'z ishingga bor.

Abdujabbor chiqub ketar.

Mana ko'rasanki bu dunyodan xabarsiz, ilmu maorifdan mahrum, madaniyatdan uzoq yashagan bizning xalqimiz hali qanday qizg'onch, qanday qo'rqinch, qanday tahlikali ekanligi oftobdan ham ravshan ko'rinub turadur. Bir kambag'al arobakash nodonlik soyasida bid'at to'y uchun butun bor-yo'g'idan ayrilub kafangado bo'lgan. Bir necha yildan beri topgan, bolalarni o'qitmak uchun kerak bo'laturg'on oqchasidan ayrilmoq ila barobar bir parcha hovlisi ila mol va ro'zg'oridan ham butun mahrum bo'lub, jaholat va nodonlik yo'lida butun oilasi ila qurbon bo'lg'on. Munday bid'at va isroflarning yo'q bo'lmog'i xalqimizning maorif va madaniyat ila taraqqiy qilmog'iga bog'liqdir. Agarda biz hozirgi ilm va urfon taraqqiy qilub, butun dunyoga nur sochib turg'on bir zamonda eng muhim vaqtlarimizni ana shunday bid'at, quruq o'yin-kulgi, tortish va talashlar birla o'tkarsak, dunyo yuzindan inqiroz olamiga qarab ketmog'imizga shak va shubha yo'qdur. Bunday bid'at va isroflarni oramizdan yo'qotmak uchun yoshlarimiz butun kuch va quvvatlarini ilm va maorif yo'lig'a sarf qilmoq ila barobar tish va tirmoqlari ila butun quvvatlarini bu bid'at ishlarini yo'q qi(1)moq yo'lida tirishmoqlari lozimdur. (Eshik qo'ng'irog'i jing'illar) Abdujabbor, chiqub boq, tag'in qaysi bir bosh og'rig'i keldi...

*Abdulla Avloniy. «Toshkent tongi» (Asarlar to'plami).
G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at
rashriyoti 1979-yil.*

«NIZOM» HAQIDA

«Turon» truppasi «Nizom»i 1916-yilning noyabrida notarius belgisi bilan tasdiqlangan. Uning umumiy hajmi 73 banddan iborat bo'lib, unda truppada aktyor, rejissor va boshqa kasb egasi tarzida «Turon» jamiyati a'zosi bo'lishlikning huquqiy asos va vazifalari, ishlash shartlari muttasil bayon qilinganki, bular truppani professional ijodiy jamoa tarzida muhim faoliyat ko'rsatishiga qaratilganligini ko'rsatadi.

IKKI TADQIQOTCHINING IKKI SHARHI

...maxsus teatr ta'limi, umuman, savodxonlik o'zbek teatr san'atida professionalizmi, teatrga esa tomoshabinning savodli munosabatini o'rnatishda yetakchi kuch ekanligini, o'zbek sahnasining birlamchi makoni, «Turon teatri»ni tashkil etish rejasi tug'ilgan kezdayoq, uning yozma «Nizom»ida ham umumiy, ham maxsus ta'lim yangi teatr san'atini barpo etishda yetakchi kuch bo'lishi ta'kidlangan edi.

Bu ta'lim talqin san'ati – aktyorlik va rejissorlikni kasb sifatida tanlaganlarida ijodga ongli munosabatni, tomoshabin, ayniqsa, yosh avlodda

teatrda savodli munosabatni shakllantirishi kerak edi... «Turon» teatrining «Nizom»i nafaqat teatr ta'limi, ayni vaqtda yoshlarning umumiy savodini oshirish ishiga o'zining ma'naviy, ham moddiy jihatdan hissa qo'shishni maqsad qilib oladi...

Toshpo'lat Tursunov san'atshunoslik doktori, professor.
«O'zbekistonda teatr ta'limining ilk qadamlari»
«Teatr» jumali, 2001-yil, 3-san.

«Nizom»da professional teatr ijodiy va tashkiliy xususiyatlarining eng oddiy detallaridan tortib, murakkab jarayonlarigacha barcha-barcha jihatlari to'liq aks etgan. «Turon» «Nizom»ini hozirgi professional teatrlarning shunday hujjatlari bilan solishtirganda ham 1916-yilda belgilangan qonun-qoidalar qat'iyroq va jiddiyroq ekanini anglash mumkin. Demogchimizki, «Turon» truppasi garchi 1916-yil noyabrda o'ziga xos professional truppa ekanini rasmiy qayd ettirgan bo'lsa-da, aslida 1914-yildayoq qat'iy ijodiy qonun-qoida va tartib-intizomda ish yurituvchi mustahkam negizdagi ijodiy jamoa edi.

Shuhrat Rizayev, «Jadid dramasi»,
1997-yil, 70-bet.

Quyida «Nizom»ning muqaddima qismi chop etildi.

TOSHKENT SHAHRIDAGI «TURON» MUSULMON DRAMA SAN'ATI HAVASKORLARI JAMIYATINING NIZOMI

1. Toshkent shahrida «Turon» nomli musulmon drama san'ati havaskorlari jamiyati tashkil etiladi, maqsadlari quyidagicha:

a) aholi o'rtasida sahna ishlari va hayriyaga jiddiy munosabatni rivojlantirish;

b) xalq uchun spektakl ko'rsatish, unga sog'lom tomosha berish;

d) Turkiston o'lkasi hududida yashovchi muhtoj ahli musulmining moddiy va ma'naviy ahvolarini yaxshilash uchun moddiy yordam berish.

2. Ko'zda tutilgan maqsadlarni amalga oshirish uchun, Jamiyat kechalar, konsertlar, spektakllar va boshqa ommaviy tomoshalarni o'tkazish huquqiga ega. O'z nomiga klub va muzika kurslari ochadi, o'z kutubxona va qiroat xonasiga ega bo'ladi. O'z nomiga boshlang'ich maktablarni ochish va saqlash, muhtojlarga, jumladan, o'quvchilarga yordam puli berish, o'rta va oliy maktablarda o'qishni davom ettirish uchun stipendiya to'lash, shuningdek, davlatnikimi, xususiyimi, jamiyatnikimi, qanday tizimda bo'lishidan qat'i nazar mavjud xayriya va ma'rifat muassasalarini moddiy quvvatlash.

3. Mavjud xayriya va ma'rifat muassasalari, davlat, xususiy va jamiyat-nikimi, baribir «Turon» Jamiyati spektakllar, konsertlar va boshqa xalq sayllarini tashkil qilish bilan bog'liq xarajatdan tashqari sof foydaning 20 foizi ushlab qolinadi, bu summa mazkur Nizomning 42-moddasida ko'rsatilgan sarfni qoplash uchun ishlatiladi.

4. Jamiyat Toshkent shahridagi «Turon» nomli musulmonlar drama san'ati havaskorlari Jamiyati» deb yozilgan o'z muhriga egadir.

ABDURAUUF FITRAT

(1886–1938)

Abdurauf Fitrat Buxoro shahrida savdogar Abdurahimboy oilasida tavallud topgan. Buxorodagi Mirarab madrasasida, so'ng 1909–1913-yillari Istanbul dorilfununida tahsil ko'rgan. Keyinroq Samarqandga kelib M. Behbudiy bilan hamkorlik qiladi, «Hurriyat» gazetasida muharrir bo'lib ishlaydi. 1923–24-yillari Fitrat Moskvadagi Sharq tillari institutida ishlaydi, unga professor unvoni beriladi.

Fitratning ko'p qirrali ijodiy merosida dramaturgiya alohida o'ringa ega. Uning dramatik shaklda yozilgan «Hindistonda bir farangi ila buxorolik bir mudarrisning munozarasi» degan birinchi asari 1913-yili M. Behbudiy so'z boshisi bilan alohida kitob tarzida chop etiladi. A. Fitrat teatrga tarbiya minbari sifatida qarab 1914-yillari Buxoroda havaskorlik ishlarini yo'lga qo'yishda qatnashadi, o'zi hatto rollar o'ynaydi. M. Uyg'ur bilan hamkorlikda bo'lib, 1919–1924-yillari «Temur sag'anasi», «Chin sevish», «Hind ixtilochilari», «Abo Muslim» pyesalarini yaratdi. 1924-yili uning «Abulfayzxon», «Shaytonning tangriga isyoni», 1926-yili «Arslon» dramatik asarlari nashr etiladi.

MANNON UYG'UR ABDURAUUF FITRAT HAQIDA

«M. Uyg'urning guvohlik berishicha, – deb yozadi M. Rahmonov, – Fitrat «Karl Marks» va «Namuna» truppasiga, so'ng Samarqandda davlat truppasiga tez-tez kelib turgan. Teatrdagi o'ynalgan spektakllarning barchasini o'zi kuzatib borgan. Ayniqsa, u aktyorlar bilan suhbatlashishni sevar, Abror Hidoyatovni, Ma'suma Qoriyevani juda e'zozlardir. A. Hidoyatovni qaysi bir turk aktyoriga o'xshatib, iste'dodiga yuksak baho berardi. 1921-yilda G'. Zafariyning «Halima»si o'ynalganda gazetaga taqriz yozadi, o'zbek teatrida yangi – «opera» janrining tug'ilishini chin qalbdan tabriklaydi. Fitratning teatr bilan aloqalari to'g'risida M. Uyg'ur quyidagilarni hikoya qiladi: «U vaqtda hali yosh dramaturglar tug'ilmagan bir paytda Fitratning teatr bilan hamkorligi bizni quvontirardi. Fitrat biz uchun juda katta obro'ga ega shaxs edi. Klassik adabiyotimiz, Turkiston tarixi, Sharq xalqlari haqida juda qiziqarli suhbatlar o'tkazar, nihoyatda kuchli xotiraga eta bo'lgan. Qaysi bir klassik shoir ustida gap borsa, uning she'rlarini aytib, ma'nisini sharhlab berardi.»

*Mamajon Rahmonov «Fitrat dramaturgiyasi
va uning sahna tarixi», «San'at» jumali,
1991-yil, 3-son.*

ABDURAUUF FITRAT DRAMATURGIYASI HAQIDA

Fitrat merosida dramaturgiya ham son, ham salmoq jihatidan katta o'rin tutadi. Manbalar guvohlik berishicha, Fitrat, taxminan, o'n beshga yaqin drama yozgan... Ular orasida drama ham, komediya, tragediya va

hatto opera librettosi ham bor. Biroq bu ulkan dramatik merosning yamidan ko'pi nashr etilmagani bois, bizning kunlarimizgacha saqlanmagan (yoxud hozirgacha topilmagan).

Fitrat dramaturgiyasi mavzu, qahramon va muammolar jihatidan rang-barangdir.

Buxoro xonligidagi dehqonlar hayoti va qismati tasvirlangan «Arslon», imonsiz kishilar fosh etilgan «Ro'zalar» kabi ayrim dramatik asarlarini hisobga olmaganda, Fitratning sahnada qo'yishga mo'ljallangan aksar pyesalarini bir umumiy ruh, umumiy yo'nalish birlashtirib turadi. Mana bu ruh va yo'nalishni birlashtirib turuvchi muammo va g'oyalar Vatan ozodligi uchun kurash va mustaqillik, qahramonlik, kuch va zo'ravonlikka qarshi is'yon, adolatsiz toj-taxtning barbod bo'lishi, erk va Istiqlolni ulug'lash.

«Chin sevish» va «Hind ixtilochilari»da Hindistonning mard farzandlari Vatanni ingliz bosqinchilaridan ozod qiltsh uchun kurash olib boradilar. Fitrat Hind materialli asosida Turkiston dardini badiiy g'avalantiradi.

Baxtiyor Nazarov, «Abdurauf Fitrat», «XX asr o'zbek adabiyoti tarixi», «O'qituvchi» nashriyoti, 1999-yil, 130-131-betlar.

FITRAT ASARLARI HAQIDA CHO'LPON SHARHI

Adib Fitratning sodda, lekin qiymatli bir asari bo'lg'on «Arslon»da Tursunoy kichkina bir ro'lni o'ynar edi. Tursunoyning qudrati va quvati o'sha kichkina ro'lni ham ulkanlar qatoriga chihardi, bir ko'rinib o'taturg'on Zaynabni bir umr unutilmas tasvirga aylantirdi... u Zaynabda so'z ohangi (intonatsiya) bilan harakat (ääââáíêâ)dan birlashgan ajoyib, go'zal, yangi va asil o'yinlar beradi. U o'yinlar rejissor ko'rsatgan sahna chiziqlar ichida Tursunoyning o'z ijodlari, o'zi yaratgan badi'yalar edi. Unda Zaynabning bir so'zi bor, oddiy so'z, xotin-qizning tumushidagi mayda, lekin xarakterli so'zlaridan: — «Boyingiz ham qursin! Tutruqsiz! Kunda xotin olib nima qilar ekan!» Bu so'zni Tursunoy o'ynagan Zaynabning og'zidan bir marta eshitgan kishi yana qayta-qayta eshitmak istaydi va bundan so'nggi u so'zni aytaturg'on Tursunoyning butkul yo'qlikka ketganini o'ylasa, chinakam alam va hasratlar ichida qoladi. Tursunoy u so'zga juda g'alati bir so'z ohangi berib gapirgach, o'sha gapning o'lchovi bilan yerga o'ltirib qolardi. Bu albatta uning «vazn» va cholg'u quvvatini ko'rsatadi... Tursunoy yengil par kabi bir uchib o'tdi. To'zg'on pardan hech narsa qolmaydi. Ammo uning yaratg'on ro'llari sahnamizni bir yilgina bo'lsa ham yaxshi yoritdi, nurlantirdi.

«Yer yuzi» jurnalining 1928-yil. 11-sonida bosilgan Tursunoy sahnada» maqolasidan. Cho'lpon, «Adabiyot nadir», «Cho'lpon» nashriyoti, 1994-yil, 126-127-betlar.

«CHIN SEVISH» HAQIDA

Yaqinda o'zbek sahnasi ulug' va ulug'ligi qadar yuksak va go'zal bir tomosha (pyesa) ko'rdi.

Men o'zum iqror qilarg'a teyishmankim, uning o'zini va o'ynalishini tegishincha tanqid va yo taqriz qiluvni men bajara olmayman. Biroq bu yo'li va to'g'rida yozmoqlik vazifasi menga tushkanlikdan ko'b chuqur bo'lmag'on qarashimni yozib ketamen.

Voqea Hindistondadir. Hindiston o'zgarishchilaridan bo'lg'on Karimbaxshxonning o'qimishli va go'zal qizi Zulayhog'a ikki kishi birdan oshiqdir, biri o'zgarishchi, yurtchi shoir Nuriddinxon. Ikkinchisi – egri yurakli, anglizparast – Rahmatulloxon. Qizning otasi o'zgarishchi va hindning buyuk shoiri bo'lgan Nuriddinni suyar va qizini unga bermak istar, qizning onasi esa, uydan, armondan ko'ra kiyim va qiyofatka ko'z solg'onlig'idan yomon kiyinguvchi va darvesh kabi yurguvchi Nuriddinga emas, yaxshi kiyinuvchi va soddalarni alday oluvchi Rahmatulloxonga bermakchi.

Cho'lpon. «Adabiyot nadir», 73-bet.

Nuriddinning ta'sirida Zulayho ham ixtilochiga aylanadi. 5-ko'rinishda Karimbaxshxonning uyida majlis chog'ida politsiyachilar bostirib keladi, otishmada Nuriddin nobud bo'ladi, shunda Zulayho Rahmatulloning sot-qinligini anglaydi, politsiyachilar, do'stiga xiyonat qilgan bizga ham el bo'lmas, deya Rahmatulloni ham otib tashlaydilar.

«Chin sevish» peysasi ilk bor 1920-yili M. Uyg'ur tomonidan sahnaga qo'yilgan, Nuriddin va Zulayho rollarini M. Uyg'ur va M. Qoriyeva ijro etganlar.

Ushbu pyesaning birinchi pardasidan lavhalar berildi.

CHIN SEVISH

Birinchi pardadan parcha

Erta bilan. Uchmoq ko'rinishli bir boqcha. O'rtada uzun bir masa (stol), masaning tegrasida o'runduqlar qo'yilgan. Og'och taginda qo'yilgan bir o'rundiqqa Zulayho qizil ipakli bir ko'ylak bilan o'tirgan, qo'linda kichkina bir bitik (kitob).

Zulayho. Ko'p qiziq hollari bor shu Nuriddinning!.. Nadir tangrim, boyoqish yigit tushunchadan ayrilmaydir. O'ylaydir, o'ylaydir!.. Nechun o'ylaydir?.. Boshqalar kabi nechun kulib o'ynamaydir? Dardi nima?.. Nima istaydir? Bularni tangridan boshqa kim bilardi?

Onam esli bir xotindir. Bir kishini ko'rdimi, yuragingda yashirin butun tushunchalaring onglab olar. Biroq Nuriddinga kelgach, odamdag'i shoshib qoldi. Onamning aytishiga qaraganda, Nuriddin bir kishini sevgan emish.

Shuning xayoliga berilgan emish. Kimni? Mana shunisini onam dag'i angalayolmay qolmish...

Yigit biznikiga keladir... Nechun? Marhum otasining qalin o'rtog'i bo'lgan dadamni ko'mak uchun kelaturg'andir?! Biroq, otanga salom berib, onamning qo'lini o'pgandan keyin bir yerda o'tiradir... O'tiradir... O'tiradir. Otam: «Qalaysan, o'g'lim?» degach, kuch bilan «Tangriga shukur», deya oladir. Onam bu holni ko'rib; «o'g'lim Nuriddin, biroz gapirsang-chi, nechun muncha qayg'urib turasan?» dedimi ish bitdi. Ikki ko'zi ikki buloq kabi anjillab yosh chiqaradir. So'ngkim bizga bildirmoq uchun devorga qaraydir. Yog'lig'ini chiqarib, ko'zlarini artgandan keyin ota, onamning qo'llarini o'pib, chiqib ketadir...

Bu holdan onamning yuragi erib qoladir. Otanga qarab mungli bir tovush bilan; «Bechora yigit, dardi yomon», dedimi, otam yig'lar (*kitobni yuragiga bosib*). Oh, Nuriddin, kinga aytsam buni, sen yig'lar ekansan, kim kulsin? Yo'q, yanglishasan, xon!.. Sen yig'lar ekan, butun dunyo yig'lar...

Uzoqdan, og'ochlar orasidan bir kishining kelganini ko'rib, kitobni masaga qo'yar. Birozdan so'ng Rahmatulloxon ovro'pocha kiyingan holda kelar. Zulayhoga tugal bir qulliq qilgandan so'ng kelib ko'rishar.

Rahmatulloxon. Xonim, qanday bir yaxshi holingiz bor...

Zulayho. Shundaymi?

Rahmatulloxon. Uchmoq kabi bir boqchada, yashil yaproqlarning ingichka ko'lkalari ostinda yaproqlardan o'tib tushgan quyosh yorug'i kabi o'tirishingiz dunyodagi eng yaxshi ko'rinishlarning birinchisidir. Shuncha gul tulari bilan, bulbul o'qishlariga boqmay, kitob mutolaasiga berilishingizni ko'rganlar, turishingizni tasvir etmak uchun tangridan shoirlik istaylar.

Zulayho. Ha... yanami shoirligingiz tutdi, xon.

Rahmatulloxon. Kechirasiz, sizning shu turuvingizni tasvir etib, butun dunyo kishilariga bildira olmoq uchun shoir bo'lishim kerak emish, shoir bo'lg'onim uchun tangriga shukur qilaman.

Zulayho. Ko'p yaxshi, shoirlik buyuk hunardir.

Rahmatulloxon. Biroq, shoirilarning-da eng buyugi o'z she'rlarini siz kabilarga o'qita olgani bo'lsa kerak.

Zulayho. Chin shoirilarning bulbul o'qishlari kabi yurakdan qo'pg'on she'rlarini kim o'qimas?!

Rahmatulloxon. Shu erta bilan sizning quyoshdan burun chiqib, shu boqchada o'tirishingizni ko'rgan gullar, og'ochlar va yaproqlarning har biri dag'i bir shoir bo'lgan va har birining yuragidan turli she'rlar qo'pg'on bo'lsa kerak. Biroq ishonaman kim, bularning she'rlarini o'zingizdan boshqa kimsa anglamagandir.

Zulayho. Biror muhim xizmatmi bor?

Zulayhoning bo'yla munosabatsiz so'zidan Raqmatulloning kayfi qochgan kabi bo'lsa ham yana eski yo'lda yuritmoqchi bo'lur.

Rahmatulloxon. Bilasizki, erta bilan boqqa gul termoq uchun kelarlar.

Zulayho. Afv etasiz, xon sohib, otamni ko'rarga kelgan bo'lsangiz, uydadirilar.

Rahmatulloxon (o'zini yig'ishtirib). Bormi? Men ham u kishini ko'rmoqchi edim.

Zulayho. Buyuring, Zaynabga bildiring, xabar bersin.

Rahmatulloxon. Bosh ustina. Hay, xonim! (*Uyga kirib ketar.*)

Zulayho (*Rahmatulloning ketidan qaragandan keyin*). Qiziq ishlari bor shu yigitlarning. Sovuqni, sovuq! Nuriddinning bu kitobi, mana shunday yigitlarning sovuq ishlariga kulmak uchun yozilgan emish. To'g'ridir, bular go'zal kiyimək, yaxshi gapumoq uchun ko'p tirishalar. Lekin bu ishlarining birortasi ham yaxshi bir tushuncha uchun emas. Bo'yovg'a aldanur qizlardan birini aldamoq uchundir. Shu kitobdagi hikoyatda shunday bir ishni ko'rsatadir. Mana shunday maymun qiliqli bir yigit ongsiz bir qizni yolg'on so'zlari bilan ovlab olgandan keyin uni qo'yib, boshqasiga tuzoq qurgan emish.

Zaynab bir sufra o'rtusini olib kelar. Zulayhoga salom berar. Kitobni masadan olib, o'rtağa yoyg'ondan so'ng yana kitobni joyiga qo'yar.

Zaynab. Samovar qaynadi, xon sohib choyni boqchada ichmoqchi...

Zulayho. Kelgan mehmonni ko'rdingmi, momo?!

Zaynab. Rahmatulloxonni?

Zulayho. Ha.

Zaynab. Ko'rdim. Xon sohib bilan-da ko'rishdi. (*Ketar.*)

Zulayho. (o'zi.) Demak, bu choy ziyorati uning uchun... (*Zaynab choy asbobini kelturar.*)

Zulayho. Momo, sen boshqa narsalarni keltur, men bunlarni tuza-tayin.

Zaynab kelturganlarini qo'yib ketar. Zulayho istakanlarni tuzib turar.
Zaynab samovarni keturib qo'ya berar...

«Abulfayzxon» haqida

Pyesada akasini o'ldirtirib taxtga chiqqan va keyin «Podshohlik qon bilan sug'arilaturgan bir og'ochdir» degan aqidaga amal qilib safdoshlarini qatag'on qilib, oxiri o'zi shu qilmishlarining qurboniga aylangan Abulfayzxonning fojiali tarixi hikoya qilingan.

Asar ilk bor 1926-yili rejissor Kamol 1 tomonidan sahnaga qo'yilgan. Kamol 1 Abulfayzxon, A. Sulton Nodirshoh, B. Bahodirov Rahimbiy, Hojiqurbon Nazarov Xayol rollarini o'ynagan.

1990-yili Qashqadaryo (rejissor B. Nazarov, Abulfayzxon – H. Amirqulov, B. Rahimov, Nodirshoh – O. Beganjiyev), 1994-yili Milliy

akademik drama teatr (rejissor M. Azimov, Abulfayzxon – E. Komilov)larida sahnalashtirilgan.

Asarning soʻnggi ikki sahnaviy talqini haqida mutaxassislar sharhi

Hamza nomidagi oʻzbek davlat akademik drama teatrining «Abulfayzxon» spektaklining premyerasi teatr sanʼatimizda eʼtiborga arzigulik voqeadir... «Abulfayzxon» tarixiy fojia boʻlib, undagi dramatik voqealarni Turkistonda XVIII asrda boʻlib oʻtgan voqelik bilan chogʻishtirsak, Fitrat asarining ilmiy va ijodiy ildizlari nihoyatda puxta ekanini, tarix va sanʼat uygʻunlashib ketganini koʻramiz. Xullas, spektaklni sahnalashtiruvchi rejissor Marat Azimov va ijrochilar har qancha izlansalar arziydigan pyesaga duch keldilar.

Rejissor Fitrat pyesasiga nisbatan juda erkin va ijodiy munosabat bilan yondashgan. Pyesaning hajmi ancha-muncha qisqartirilgan, bir necha obrazlar tushirib qoldirilgan. Rejissor Fitrat pyesasi asosida oʻz badiiy tasavvurini amalga oshirgan. Spektakldagi voqealarning bir-biriga bogʻlanishlari, kompozitsiyasi ham pyesadan farqlanadi. Spektaklning jihoziy bezalishi ham, musiqiy yechimlari ham rejissorning badiiy rejasiga asoslangan. Rejissuradagi ayni shu fazilat spektakl haqida jiddiy fikr yuritishga, ayrim muammolar yuzasidan bahslashishga undaydi. Gap shundaki, uzoq vaqtlardan beri otaxon teatrimizda jiddiy mulohazalar uygʻotadigan spektakllar unut boʻlayotgan edi. Shekspirona voqealarga, murakkab serqirra obrazlarga boy «Abulfayzxon» pyesasini rejissorning oʻz dastxatini namoyon qilish istagi bilan sahnalashtirilishi teatr sanʼatimizning faol izlanishlarining belgisidir...

*Toir Islomov, «Abulfayzxon va boshqalar»
«Guliston» jumali, 1994-yil, 3-son.*

Fitrat uchun XVIII asr Buxorosida yuz bergan voqealar shunchaki maʼlumot uchun emas, maʼrifat uchun ham kerak edi. U zulm va zoʻrluk elyurt uchun faqat moddiy talafot, jismoniy azob-uqubat emas, oʻnglab boʻlmas maʼnaviy jarohat, keltirishini koʻrsatib berdi. Shu tariqa adib inqilobiy voqealardan uzoq tuyulgan Abulfayzxon fojiasini zamonasiga xizmat ettira oldi. Uningcha, kishilar taqdiriga ijtimoiy tumushga daxldor har qanday ish ming oʻlchab bir kesilishi lozim. Inson manfaatiga doir har qanday xatti-harakat insoniy qonunlar, vositalar asosida amalga oshmogʻi kerak.

Chiroqlar oʻchadi. Sahnadan dardli, hazin «Choʻli iroq» taraladi. Navoiy sheʼri bilan aytiladigan mashhur qoʻshiq yangraydi. Kuy tinadi. Xonandalar gʻoyib boʻladilar. Sahna yorishib, shaxmat taxtasiga engashib, Ulfat Xoʻjasaro bilan Mir Vafo va Qozi Nizom koʻzga tashlanadilar. Shu tariqa dastlabki sahnadanoq voqealarning qaynoq joyiga tushasiz.

«Abulfayzxon» dramasining Qashqadaryo viloyat teatrida qoʻyilishi madaniy hayotimizda hodisadir. Gap faqat jurʼatda, asarning mamlaka-

timizda boshlangan qayta qurish tufayli birinchi bo'lib sahnalashtirilganidagina emas. Gap tarixni idrok etishda, mumtoz adiblarimizdan bo'lgan Fitrat ijodini anglashda. O'tmish bilan bugunning ko'rimas iplarini topishda, ko'rsatishda hamdir. Binobarin, asarni sahnaga qo'ygan iste'dodli rejissor B. Nazarov va ijodiy jamoa xizmati tahsinga loyiqdir.

*Begali Qosimov, filologiya fanlari doktori,
«Inson fojialari» «O'zbekiston adabiyoti
va san'ati» gazetasi, 1990-yil, 6-aprel.*

Quyida «Abulfayzxon» pyesasining beshinchi pardasidan lavha berildi.

ABULFAYZXON

Beshinchi parda

Rahimbiy. Otaliq amak, meni qutlamaysiz?

Ibrohimbiy. Sizni nega qutli ekan, jiyanim?

Rahimbiy. Dushmaningizni o'ldurdim. (*O'turar.*)

Ibrohimbiy. Siz o'ldurmaganida, o'zi o'lmasm edi?

Rahimbiy. Shunday ekan, siz nega unga yog'iqib shuncha urushdingiz?

Ibrohimbiy. U elga yomonliq qildi, yurtni taladi, hukumat ishlariga qaramadi. Kecha-kunduz chog'ir ichib yotdi. Men uning shul ishlarig'a qarshi bo'lub urushdim.

Rahimbiy. Men nima qildim?!

Ibrohimbiy. Siz bu ishlarni o'zingiz uchun qilasiz-ku, chog'i!

Rahimbiy. Qaydan bildingiz?!

Ibrohimbiy. Rahmatlik otangizning Nodirshoh etagiga yopishqonini bilar edim. Siz ham Nodirshohga bordingiz. Uning qo'shunini kelturdingiz. Abulfayzxonni o'ldurgandan so'ngra butun ishni o'z qo'lingizga olib tutasiz.

Rahimbiy. Abdumo'min to'rani xon ko'targanimizdan xabaringiz yo'qmi, amak?

Ibrohimbiy. Abdumo'min to'ra o'n besh yashar bir bola. Uni xon ko'tardingiz nima, ko'tarmadingiz nima!

Rahimbiy. Siz bo'lg'onda, nima qilar edingiz?!

Ibrohimbiy. Men bo'lg'onda, Abulfayzxonni tushurgach, qurultoy chaqirar edim. Yangi xon bilan uning otalig'ini el boshliqlarining kengashlari bilan belgilar edim.

Rahimbiy. Mana, el boshliqlaridan birtasi – siz. Elingiz kenagas! Buxoroning tubchak, buyuk bir eli. Kelingiz, bunday ma'nosiz so'zlarni qo'yingiz, birgalashib, kengashib ishlaylik. Abdumo'minxonning hukumatini biriktiraylik.

Ibrohimbiy. Men juda yaxshi bilaman, siz shu kun erta Abdumo'minni ham otasining oraqasig'a yuborib, taxtini olarsiz. Jiyanim, men Abulfayzxon bilan urushdim, chunki ul haqsizlik qilg'on edi. Siz bu kun undan ortuq haqsizliq qila turubsiz. Ko'zum bo'lsa edi, ertadan boshlab, siz bilan ham urushar edim. Nima qilaykim, ko'zim yo'q. Hay, siz-ku Buxoro taxtini olarsiz, Abdumo'minni o'ldurarsiz. Balkim menim ham o'ldurarsiz. Biroq shuni bilib qo'yingizkim, bu taxt sizning bolalaringizg'a yuqrag'usidir.

Oxun bilan Qozi Nizom salom berib kelarlar.

Rahimbiy. Marhamat qilsunlar. (*Ibrohimbiyni ko'rsatib.*) Otaliqni tonimadingizmi?

Oxun (*Ibroqimbiyga qaragandan so'ng*). Kenagas otaliqmi? Ko'rushaylik-ey... *Ikkalasi borib ko'rushgach, o'tururlar.*

Qozinizom (*Ibrohimbiyga*). Otaliq, xudoga shukur qilingiz. Bekning g'ayratlari bilan dushmanlaringiz yo'qoldilar. Emdi qolg'on umringizni shu kishining ko'lagasinda tinchgina o'tkararsiz.

Ibrohimbiy javob bermaydir.

Rahimbiy. Bir-ikki shar'iy masala bor. Shuni so'ramoq uchun sizlarni chaqirdim.

Oxun. Marhamat qiling, taqdir!

Rahimbiy. Shul to'rt-besh kunlik janjalimizda Abulfayzxon bilan yana bir necha kishi o'ldilar...

Oxun. Ha, taqdir...

Rahimbiy. Bunlarning o'lumiga men sabab bo'ldim. Shuning shariatda hukmi nima bo'lsa?

Oxun. Taqdir, ho taqdir, masalan, «bolvoi omg'da o'lganlarning qotili hech kim bo'lmaydir. Ular bolvoi omga sabab bo'ldilar, o'zlari o'ldilar, shariatning hukmi shudir, taqdir.

Qozinizom. Abulfayzxon hukumat ishlarini bajara olmadi. Shuning uchun hukumatni boshqa kishiga topshurmog'i kerak bo'ldi. Buni qilmag'ach, jazosini ko'rди.

Rahimbiy. Bizning oramizda bir so'z bor: «Chingizxon avlodidan bo'lmag'on kishi xon bo'la olmaydur», deyilar. Bu to'g'rinda shariatning hukmi nima bo'lsa?

Oxun. Shariatda bunday bir narsa yo'qdir. Kimning qo'lindan ish kelsa, shul xon bo'la beradir.

Rahimbiy. Shul eski masala to'g'risinda rivoyat (fatvo) berasizmi, taqdir?

Qozinizom. Albatta, beramiz.

Rahimbiy. Erta shuni yozib kelturingiz!

Oxun. Xo'b bo'lubdir.

Ibrohimbiy. Rahmatlik Rajabxon bilan birlashib, Abulfayzxonga qarshi urushg'animizda, shunday kengashgan edikkim, Buxorog'a borib kirsak, butun mullolarni bir madrasag'a solib, o't qo'yamiz-da, hammasini yondiramiz. Elimizni buzub, rasvo qilg'an shunlar. Bunlar diningizni tuza-tamiz, deb dunyomizni murdor qildilar.

Qozinizom. Nima qildi q biz?!

Ibrohimbiy. Siz Qozinizom emasmi?

Qozinizom. Ha, men Qozinizom.

Ibrohimbiy. Tuno kun Abulfayzxonni «soyayi xudo» deb oyoqlarini o'pmag'on edingizmi? Abulfayzxon xotunlar bilan ichishib yotg'on bir kechaning ertasinda, uning oldig'a kelib, «Bu kecha tushinda payg'ambarni ko'rdim, sizni so'rab yubordilar», – deb, chopon kiyganingizni unutdingizmi? Tuno kun sizga chopon bergan soyayi xudoning o'limiga bu kun fatvo berasiz, hech uyolmaysizmi? Tushingizda Abulfayzxonni so'rag'an payg'ambar, yana bir yo'la tushingizga kirib, uni so'rasalar, nima deysiz? Bunlar oz emish kabi Chingizxonning yasog'ini ham yo'q qilmoqchi bo'lasizmi?

Manbalar:

1. A. Fitrat. «Chin sevisht» G'afur. G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1996-y.
2. M. Rahmonov. «Hamza nomidagi o'zbek Davlat akademik drama teatri tarixi». G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti 2001-y.
3. Ahmad Aliyev. «Fitrat dramaturgiyasi», «Nafosat», 1994-yil, 5-6-sonlar.
4. D. Rahmatullayeva. «Sohibqiron haqidagi dastlabki sahna asari», «Teatr» jurnali, 2001-yil, 6-son.

HAMZA HAKIMZODA NIYOZIY

(1889–1929)

O'zbek adabiyotining asoschilaridan biri, atoqli dramaturg, teatr tashkilotchisi, Hamza Hakimzoda Niyoziy Qo'qon shahrida tabib oilasida tug'ilgan. Avval eski maktabda, so'ng madrasada tahsil ko'rgan. Fors, arab, rus tillarini o'rganib, 14-15 yoshlaridan «Nihoniy» taxallusi ostida she'rlar yoza boshlaydi. Toshkentda tez-tez bo'lib, atoqli ma'rifatparvarlardan Munavvar qori Abdurashidxon, Abdulla Avloniy kabi adib va ziyolilar bilan do'stlashadi. Jadidchilik harakatining taraqqiyatparvarlik mohiyatini chuqur anglab, o'zi maktablar ochadi va o'quv qo'llanmalari yaratib, o'sha davr matbuotida turli maqolalar bilan chiqib, xalqni ilm-ma'rifatga da'vat etadi.

Hamza Hakimzoda xalqning ma'naviy takomilida teatr san'atining nechog'li katta ahamiyatga ega ekanini ma'rifatparvarlar orasida eng birinchilardan bo'lib sezdi va bu sohada matonat bilan faoliyat ko'rsatdi. 1915-yili u Qo'qonda havaskorlik truppasi tashkil etib, uning birinchi pardasini o'zining «Zaharli hayot» pyesasi bilan ochdi. 1918-yili «Farg'ona sayyor truppasi»ni tashkil etadi, respublikada madaniy-oqartuv ishlarini yo'lga qo'yish bo'yicha xizmat safarlarida bo'lib, Andijon, Xorazm, Xo'jayli teatr truppalari tashkil etish va jonlashtirishda o'z hissasini qo'shdi.

Hamza Hakimzoda dramaturgiya sohasida boy meros qoldirgan. «Zaharli hayot» pyesasidan so'ng «Nurmuhammad domlaning kufr xatosi», «Muxtoriyat yoki avtonomiya», 1918-yildan boshlab «Boy ila xazmatchi», «Kim to'g'ri?», «Tuhmatchilar jazosi», «Farg'ona fojialari» tetralogiyasi, «Loshmon fojialari» trilogiyasi va 1920-yillar davomida «Paranji sirlaridan bir lavha», «Maysaraning ishi» (1926) asarlarini yaratdi.

Hamza o'z asarlarini o'zi sahnalashtiruvchi va ba'zida o'zi rollar ijro etuvchi rejissor va aktyor ham edi. «Boy ila xizmatchi», «Tuhmatchilar jazosi» kabi pyesalarni o'zi sahnalashtirib, ularda ijrochilikka Muhiddin qori Yoqubov, Mariya Kuznetsova kabi aktyorlarni jalb etib, aktyorlarning to'ng'ich bo'g'inini yetishtirishga muhim hissa qo'shdi. Hamzaga 1926-yili «O'zbekiston xalq yozuvchisi» unvoni beriladi. Madaniy-oqartuv ishlarini yo'lga qo'yish maqsadida u Shohimardonga boradi va 1929-yilning 18-martida o'sha yerda fojiali halok bo'ladi.

Hamza haqida ikki alloma sharhi

U Behbudiy, A. Avloniy, Fitrat, A. Qodiriy, Cho'lpon bilan birga XX asr o'zbek adabiyotining tug'ilishi va rivojiga salmoqli ulush qo'sha olgan betakror ijodkordir...

Hamza dramalari muhim ijtimoiy-siyosiy va axloqiy masalalarga bag'ishlangan. Ular dramatik keskinligi, fojiaiy ruhi va qahramonlik pafosi, epik ko'lami, obrazlarning yorqin va sahnabopligi bilan ajralib turadi.

Hamza, o'zi ayni paytda rejissor va aktyor bo'lganligi uchun ham tomoshabop, qiziqarli sujetli dramalar yarata oldi...

Hamza komediyalari, dramalari va umuman, ijodida o'zbek milliy tafakkurining yorqin namunasini ko'rish mumkin. Milliylik, milliy o'ziga xoslik, bir so'z bilan aytganda, milliy joziba har bir xalqning badiiy adabiyotining boshqa xalqlar adabiyotidan ajratib turuvchi va jahonning son-sanogsiz adabiyotlari davrasida teng huquqli bir a'zo sifatida yashashiga kafil bo'luvchi bosh omildir.

Haqiqiy yozuvchi – chin talant sohibida u mansub xalqning ham, adabiyotining ham milliy xususiyatlari, belgilari aks etadi. Jumladan, Hamzada o'zbek xalqining qalbi, yuragi, uning ruhi, xarakteri, psixologiyasi, tili, dard-armoni mujassamlashgandir. Shuning uchun ham uning asarlarida o'zbek xalqining milliy o'ziga xosligi tiniq, ravshan aks etdi. Uning asarlarida XX asr boshidagi o'zbek xalqi hayotining, tumushining ko'pgina manzaralarini, shu davrdagi uning kayfiyatini, ruhini, intilishlarini, ilg'or harakatlari va ayni chog'da psixologiyasidagi illatlarini aniq ko'rish, bilish mumkin.

Salohiddin Mamajonov, «XX asr o'zbek adabiyoti tarixi», «O'qituvchi» nashriyoti, 1999-yil, 104–109–110-betlar.

O'ttizinchi yillarning oxiri teatrga Hamza dramaturgiyasining yana kirib kelishi bilan qayd etildi. «Boy ila xizmatchi» asarining benihoya muvaffaqiyatli sahnalashtirilishi madaniyatimiz tarixida «Hamlet»dan so'ng erishilgan teatrning eng zalvarli yutuqlaridan deb baholandi. Boshqacha aytganda, u rejissor va aktyorlar badiiy kamolotining dalili bo'ldi. Bu o'zbek sahnasida realizmning uzil-kesil qaror topishini ko'rsatdi. «Boy ila xizmatchi» tomoshabinning eng sevikli spektakli bo'lib qoldi. Spektakl 1939-yildan to 1982-yilgacha 867 marta o'ynaldi.

Mamajon Rahmonov, «Hamza nomidagi O'zbek Davlat akademik drama teatri tarixi», 145-bet.

HAMZA PYESALARIDAN NAMUNALAR

«Zaharli hayot yoxud ishq qurbonlari» Hamzaning jadidchilik ruhida yozilgan pyesasi bo'lib, unda Maryamxon va Mahmudxon degan ikki yoshning bir-biriga yetisha olmay, jaholat qurboniga aylanishlari haqida hikoya qilingan.

Pyesa birinchi bor 1915-yili muallifning o'zi boshchiligida Qo'qon havaskorlari ijrosida o'ynalgan.

1976-yili «Yosh gvardiya» (Abror Hidoyatov nomli) teatrida B. Ixtiyorov rejissorligida (Maryamxon – A. Begmatova, Mahmudxon – M. Rajabov) sahnalashtirilgan. Yana Qarshi «Muloqot» studiyasi (rejissor A. Abdunazarov) va qator viloyat teatrlarida sahnaga qo'yilgan. Quyida asardan lavhalar berildi.

ZAHARLI HAYOT YOXUD ISHQ QURBONLARI

..Mahmudxon. Oh, jaholat, maorifsiz davlat! (*Xatni olib, ochib qarab, turib borib, zvonok berib, yana kelib o'tirar. Eshikdan mulozim kelur, Mahmudxon anga qarab.*) Birorta erkak odam kelsa, meni yo'q degin. (*Xo'p, deb ketar. Mahmudxon hamon tizzasiga urib.*) Ey, johil otalar, johila onalar. Men orzu-havasni nima qilay? Orzu-havas o'zinning istaganimdan boshqa nimarsa emas.

Biroz sukut qilib turar. Bu orada Maryamxonim kelib, eshikni qiya qilib qarab turar. Mahmudxon xabarsiz.

Men orzu-havasni nima qilay, suyganim bo'lmagandan keyin menga ming orzu – bir qora chaqa, balki menga zahar o'lim! (*Bir ozgina to'xtab.*) Men boy qizini nima qilay? Ha, o'zimni endigina jaholatdan qutqazgan vaqtda yana bir johilaga, ro'dapoga umrdosh bo'lamanni? Menga hayot kerak. Hayot uchun eng ko'nglim istamish maqsad kerak, u maqsad esa (*bosh qimirlatib*) Maryamxonimdan boshqa emas, boshqa emas.

Maslakda, fikrda, ilmda eng birinchi hayotdosh bo'lib turgan Maryamxonimdek haqiqiy bir ko'nglim jononasi turganda, menga dunyoning har bir orzusini, har biri pari kabi boylar qizini havas qilmoq harom! Harom! Oh, aning menga shirin-shirin yozmish maktublari. (*Yugurib turib stol g'aladanidan bir dona maktubni kelturib ochib.*) Mana-mana buni yozmish, maktublariga qara, birinchisi bu (*birinchi maktubni o'qir*): «G'unchai muhabbatim, suykli Mahmudxon! Men Sizga naqadar muhabbatni da'vosindan yozmayki, vaqtin-giz musonda o'lmasin uchun so'zni qishartub, maqsadgagina qalam yurutdim. Durust, men faqira eski maktabdagina tahsil etdim, lekin har bir millat va insoniyat hayot masalalarin Sizning marhamatingiz va ma'naviy yordamingiz orqali tanidim.. Ikkinchi muddao, afandim, emdi tezdin ijtihod etingizki, ikkovimiz elimizni, zulmatda qolgan bu millatni, Siz quyoshi bo'lganda, men mohtobi bo'lib, qorong'u vatanni yoritaylik. Siz-da, erlarimizning holindan, men mazluma oilalarimizning holindan gazetalarga yozishib, bir-birimizni oghlantiraylik. Garchi Siz tijoratda bo'lsangiz-da, chin maqsudingiz bo'lgan qizlar maktabi ochaylik: men ma'naviy, Siz moddiy xizmatda bo'ling, chin yashaylik, kelajakdagi avlodlarimizni mozorimizga borib, erlari Sizga, qizlari bizning qabrimiz uzasina, oq, qizil gullar sochib ruhlarimiz olqishlarlik darajada bir xizmatlarni maydonga qo'yaylik...»

(*Mahmudxon tizzasiga qo'lin urib.*) Oh, mana bu maktub qanday laziz hayot beradi. Men qaysi vijdonim bila mundin yuzimni o'girayin. Bu maktubni har biri menga ming boy qizidan suyuklimasmi?.. (*Mahmudxon birinchi maktubni qo'yinga solib, ikkinchi maktubni ochib ko'rib, cho'chib turib.*) Maryamxonim kutmakchi ekan, men to'xtab qolibman-ku! (*Xatlarni qo'yniga oshiqib solib, orqasiga qaramoq barobar, Maryamxonim eshikni ochib, boqib turar. Mahmudxon yugurib borib salom ila qo'lin o'pib.*) Buyuring, xonim! (*Olib kelib, kursiga o'tqazur-da.*) Xonim, men chiqib, eshikni kishi qo'yib poylatib kelay.

Maryamxonim (*Mahmudxon qo'lindan o'pib*). Afandim, mening kelganimga uzoq vaqt bo'ldi, tez qaytaman.

Mahmudxon (*kitoblarni ko'rsatib*). Oh, shirin hayot, chin yo'ldosh bunday har bir jihatdan komil, fozil inson bo'lsa. Afsus faqiri bechoramen. (*Yurib turar.*)

Mahmudxon kelur.

Mahmudxon (*kursiga taklif qilib*). Nechuk, xonim, taklifsizgina tashrif etdingiz?

Maryamxonim (*o'tirib*). Hech taklifga ehtiyojsiz, muhabbatmi, boshqami. Yaqinlardan beri qo'rqinchlik bir tush ko'raman. Xavflanib, bir fursat qildim-da, ko'rgim keldi. Aziyat ko'masangiz hech gap yo'q.

Mahmudxon (*turib*). Bosh ustina, xonim. Na aziyat, marhamat emasni?! Tushuning, meningcha, e'tibori yo'q, lekin... (*Sukut.*)

Maryamxonim (*qo'rqibroq*). Afandim! Sukut etdingizmi?!

Mahmudxon (*ro'molchasini olib, ko'z yoshin artib*). Xonim... Ik-kimiza bir uqubat borg'a-da o'xshaydi!

Maryamxonim (*cho'chib, Mahmudxon qo'lini tutib, oshiqib*). Nima, nima? Uqubat!

Mahmudxon (*qo'lini tutib*). Qani til, oni Sizga aytmakka, jonim!

Maryamxonim (*hamon yalinib*). Men eshitib turgan so'zlarimdagina emas, dedim-ku! Ko'rgan tushlarimdan-da xavflangan edim. Ayting, nima xabar ekan?! Nima so'z?!

Mahmudxon. Endi o'zim ham aytmoqqa majburman, lekin ko'nglim bo'lmaydi.

Maryamxonim (*yig'lamsirab*). Yo'q, ayting!

Mahmudxon. Men kecha bir kishini otamga yuborgan edim. Ul kishi so'zicha, otam qabul qilmagan emish. Mayli endi ul qabul qilmasa, qiyinlik bir tarafda ekan, iloji oson edi. Endi Sizning tarafda bir mushkul borki, har bir narsadan u masala og'ir!

Maryamxonim. Xayr, afandim, nima ekan?

Mahmudxon. Sizning ota-onangiz hazrat eshonga nazr qilmish ekanlar (*Maryam cho'chir*). Ehtimol shu oylar orasinda to'y bo'lur emish. (*Maryam yana cho'chib tushar, manglayin tutar*). Endi men esa, bu to'g'rida ko'p og'ir o'yga qoldim. (*To'xtar.*)

Maryamxonim (*birozdan keyin*). Afandim, men sizsiz dunyoda bir kun turmog'imdanda menga o'lim yaxshimasmi! Men (*yig'lab*) hech bir vaqt qabul qilmasdan, qo'lindan kelgan qadar o'zimni ul zolim qo'lidan qutqaza olurman. Jonim, gap Sizda. Siz-da o'z va'dangizda qaror etsangiz, albatta, men jon boricha harakatda bo'lurman. (*Yig'lar.*)

Mahmudxon. Jonim, men sizdan-da ortiq darajada dunyoda sizsiz tura olmam. Bugun sizdan ajralmoq ma'lum bo'lur ekan, bu kunning

o'zidagina o'zimni halok etamen. Jonim, menga Sizsiz hayot zahar. Mendan amin bo'lingizki, bugundan boshlab men harakatda bo'lurmen. Siz-da, albatta, u tarafdin mone bo'lib tursangiz kifoya.

Maryamxonim (*Mahmudxon qo'lin tutib, yaqinroq kelib*). Juda bo'lmas esa, bir boshqa mamlakatga qochmoq mumkin emasmi?

Mahmudxon. Albatta mumkin, jonim, ish bo'lmagach noiloj qilamiz. (*Bu orada «Xo'jayin keldilar» degan ovoz kelur. Mahmudxon sachrab turib.*) Endi (*Maryam turar*) aybga buyurmaysiz, xabarsiz kelganingiz vaqtsiz bo'ldi.

Maryamxonim (*Mahmudxon qo'lin tutib, ko'ksini qo'yib*). Yana meni faqir deb tashlamangiz, jonim. Men o'zimcha faqir bo'lmadim.

Mahmudxon. Oh, jonim! Menga o't yoqmangiz! Men u vijdon-sizdan emas. (*Qo'lin olib o'par.*)

Maryamxonim (*paranjisini yopinib*). Meni unutmang! Menga uvol qilmang. (*Yig'lar.*)

Mahmudxon. Jonim, hech unutmang! Siz xotirjam. (*Peshonasin silar.*)

Maryamxonim (*eshik ostina borib*). Jonim, men har doim umidda turaman. Avvalgi marhamat, va'dadagina bo'ling, dunyoga aldamang...

Mahmudxon (*qo'lini o'pib*). Jonim. Siz unutsangiz ham, billoki, men hargiz unutmang.

Birgalashib chiqar. Parda tushar.

«BOY ILA XIZMATCHI» DRAMASI HAQIDA

«Boy ilar xizmatchi» dramasi 1918-yili yozilgan bo'lib, o'sha yili Hamza tomonidan «Farg'ona sayyor truppassi»da, 1920-yili M. Uyg'ur rejissorligida «Namuna» teatrida sahnalashtirilgan.

Asarning 1939-yili akademik drama teatrida sahnalashtirilishi (rejissor Ye. Bobojonov) uning sahnaviy tarixida yirik bosqichga aylandi.

ASARNING SAHNAVIY TALQINLARI HAQIDA SHARHLAR. ABROR HIDOYATOV G'OFIR ROLIDA

Har jihatdan sof, beg'ubor, ishonuvchan, sodda xizmatkor G'ofir obrazi-ning zahmatkash xalqqa xos optimizm bilan sug'orilganligi Abror Hidoyatovga yoqib tushdi va u bu qahramonni ma'sumlik va shu bilan birga oliy-janoblik kayfiyatida gavdalantirdi. Bu «ulkan bola» zulm va haqsizlik haqidagi har qanday fikrdan ongsiz ravishda o'zini chetga tortib yuradi. U o'ziga kulib boqgan oilaviy baxt gashtini surib yashashni istaydi. G'ofir – Hidoyatovda bunday istak qanchalik kuchaysa, u hayotga qanchalik beparvo qarasa, shunchalik shiddat bilan baxtsizliklar va shuncha sho'r savdolar yopirilib kelaveradi.

G'ofir – Hidoyatovning yuzlari asabiy titraydi, vujudi qaltiraydi, ko'zlari katta-katta ochilib ketadi.

Endi ko'z o'ngimizda sodda, kamtarin, bo'shang ezilgan xizmatkor emas, balki o'z haq-huquqi, erkini, sevgi-sadoqatini himoya qilishga qodir bo'lgan jasur inson gavdalanadi. G'ofir boyning homiylari tomonidan xotini evaziga taqdim etilgan bir siqimpulni yirtib-yirtib, g'azab va nafrat bilan ularning basharasiga otadi.

*Aleksandr Deych. «Abror Hidoyatov». G'afur G'ulom
nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti,
1985-yil, 120–121-betlar.*

SORA ESHONTO'RAYEVA JAMILA ROLI HAQIDA

– ...«Boy ila xizmatchi» biz aktyorlar uchun katta maktab rolini o'ynaydi. Ayniqsa, sevikli aktyorimiz Obid Jalilov Solihboy rolini juda yaxshi o'ynardi. Obid aka o'sha og'ir hayotni ko'rgan uchun ham yaxshi o'ynardi. Boyni har tomonlama ko'p qirrali obraz darajasiga yetkazgan edi. G'ofir rolini birinchi marta Abror akam o'ynaganlar, keyinchalik Shukur Burhonov. Ana shu partnyorlarning mahorati, o'ziga talabchanligi Jamilaning yaxshi chiqishiga yordam bergan, degim keladi.

– Sora opa, siz Jamilani 26 yil davomida deyarli besh yuz marta ijro etgan bo'lsangiz, har gal tomoshabinni yig'latgansiz. Bu rolni o'ynaganingizda o'zingiz ham yig'lamingiz?

– Bo'lmasam-chi, yig'lab-yig'lab ho'ng bo'lardim. Jamilani o'ynagan kunim alla vaqtgacha o'zimga kelolmay xo'rsinib-xo'rsinib qo'yardim. Menga Jamilaning toza qalbi, chin muhabbati, sadoqati yoqardi. Va men uning shu xislatlarini xuddi o'zimmikiday ifodalashga urinardim. Axir, o'zingiz o'ylang, mol-mulki oshib-toshib yotgan, qo'sha-qo'sha xotinlari bo'lgan boy bir kambag'al bechoraning – endi kun ko'ra boshlagan xizmatkorining xotinini zo'rlik bilan tortib olsa-ya! Bunday adolatsizlikdan faryod qilmay, o'rtanmay bo'ladimi?! Bechora Jamila o'z yoriga vafo qilish uchun o'limdan boshqa chora topolmaydi. Osmon yiroq, yer qattiq. Uning ohi-zorini eshitadigan kimsa yo'q. G'ofirjon esa uzoq Sibir surgunida...

Men mana shu savdolar xuddi o'z boshimga tushgandek – yonib o'ynardim. Jamilaga achinardim. Jamilaga hamdardlik qilardim. Jamilaning nomidan o'sha nohaqliklarga ming la'natlar o'qirdim. Ha, Jamilaning kiyimlarini kiyishim bilan yuragim oh chekib, o'rtanarli larzaga kelardi.

*San'at Mahmudova, «Bir yurakning yuz jasorati».
G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va
san'at nashriyoti, 1989-yil, 62-bet.*

ZAYNAB SADRIYEVA POSHSHOYIM ROLI USTIDA QANDAY ISHLAGANI HAQIDA

Abror, G'ofirmi sen o'ynaysan – dedi Yetim aka. Keyin qolgan rollarni taqsimladi: Jamila – Sora Eshonto'rayeva, Solihboy – Obid Jalilov, Hoji ona – Mariya Kuznetsova, Xolmat – Lutfulla Narzullayev, Xonzoda – Xolida Xo'jayeva, Gulbahor – Shoxida Ma'zumova...

Men hamkasblaringa havas bilan tikilib, yuragim orziqancha o'tirardim. Yetim aka menga yalt etib qaradi-da: – Zaynab, sen Poshshoyimni o'ynaysan, – dedi. Sapchib tushdim. Yosh edim-da. Shunday ajoyib asarda ishtirok etish! Quvonch va hayajondan terimga sig'mas edim. Hayajonga tushushinning boisi shundaki, asosiy rollarni ijro etuvchilarning deyarli hammasi nom qozongan yetuk san'atkorlar. Abror Hidoyatov esa o'sha paytdayoq o'zbek sahnasining yulduzi bo'lib tanilgan edi. Men san'atga umid bilan qadam qo'ygan bir havaskor aktrisa edim... Yetim aka ikkinchi ko'rinishda Xonzoda bilan mening – Poshshaoyimning dahanaki jangi epizodini ko'p martalab mashq qildirdi. Yodingizda bo'lsa, mazkur ko'rinishda Xonzoda – Xolida Xo'jayeva to'satdan yer tepinib: «Maston! Chilim, yer yutkir Maston!», deb baqiradi. Yetim aka bu epizodni shunday talqin qilardi: – Zaynab, eshit, Xonzodaning bu do'q, bu o'shqirishi, Mastonga emas, kundoshi Poshshoyimga – senga qaratilgan. Tabiatan tebsa-tebrannas, boqibeg'am Poshshoyim javob berishga shoshilmaydi, ichida qon yutib tursa hamki, kundoshiga shod-xurram ko'rinishga urinadi, bu narsani unutm! Mastonga do'q urayotganida ko'zi Poshshoyimga yeb yuborgudek qadalgan Xonzoda uning soxta beg'amligidan battar jizg'anak bo'lishi kerak... «Kulma, Maston! Huv o'sha ajin bosgan qarimsiq yuzlaringga zindalak chiqsin!» – bu Mastonga aytilgan odatdagi qarq'ish emas, mamnun qiyofadagi kundoshiga qaratilgan zaharli o'q, tushundingmi? Tushungan bo'lsang, ana shu mantiqqa asosan ish tutishing kerak.

Xolidaxonim shu qadar obrazga kirib, uning sehriga shu qadar berilib ketardiki, men rosti, ba'zan partnyorimning artist ekanini unutib qo'yardim. Bir kuni yuziga bexosdan tikilib hayron qolganman. Yupqa lablari makr va g'azabdan shu qadar chimirilganki, lab o'rnida ingichka chiziq chizib qo'yilgandek tuyulardi. Uchishga shaylangan qarq'aning qanotidek qoshlari gapirgan sari peshonaning yamigacha borib keladi. Ko'zlarida qahr, hasad, rashk yonadi. Shunday mahorat egasi bilan basma-bas, hatto undan balandroq kelib aytishim kerak edi.

«Hoy, Maston o'lgur, chilimni olib kel! Sen nimangga kekkayasan, Maston!». Bir qaraganda bu gapni aytish osonga o'xshaydi. Biroq qarshingda Xonzoda timsolida Xolida Xo'jayevadek tajribali partnyor turganda bu vazifani eplash mahol. Shuning uchun dastlabki repetitsiyalarda holatga kirolmay rosa qiynaldim.

*Zaynab Sadriyeva, «Shukrona». Marva
Jaloliddinova yozib olgan. «Guliston»
jumali, 1979-yil, 8-son.*

MARIYA KUZNETSOVA HOJI ONA ROLIDA

Hoji ona – Kuznetsova sahnaga birinchi bor kirib kelishidayoq biz uni boy xonadonida dahshatli kuch ekanini his etamiz. Sahnada Hoji onaning dag'al, erkaknamo ovozi eshitiladi. Uning tovushini eshitgan oila a'zolari tashvish va qo'rquv ichida sarosimaga tushib qoladilar. Sahnada boshida tugun – dasturxon, qo'lida aso, qarashlari sovuq va dahshatli shariat peshvosi Hoji onaning ulkan, vazmin gavdasi paydo bo'ladi... Sahnada chuqur sukunatda. Faqat Hoji onaning do'rillagan tovushigina yangraydi. Hama hayajon va qo'rquv ichida tikiladi: Hoji ona o'zi yo'qligida kim nima ish qilganligini, buyurgan ishlarining natijalarini surishtiradi-da, odatdagidek norozi bo'ladi: «Nega hammang ish qilmay, bekor o'tiribsanlar? Sulaymon o'lib, devlar qutilibdi-da? Maston! Chiqargan paxtalarini, chuyilgan g'o'zalarini ko'rsat! Rahima, sen juvarlarni tuyib qo'ydingmi? G'ofir o'lgur qani? Nimaga haligacha qoplar bo'shatilmabdi? O'tinlar yorilmabdi?»... Ana shu kartinadanoq Kuznetsova Hoji onaning zolimligini, atrofidagilar ustidan bo'lgan hukmini ochib beradi.

*Teshaboy Bayandiyev, san'atshunoslik fanlari doktori
«Mariya Kuznetsova», «Toshkent». Badiiy adabiyot
nashriyoti, 1965-yil, 42-43-betlar*

«BOY ILA XIZMATCHI»

(Ikkinchi pardadan parcha)

G'ofir (*zaharxanda qilib*). Qozi pochcha, sarupolar muborak.

Qozi. Qulluq, o'g'lim, qulluq!

G'ofir (*qoziga*). Lekin boy bu choponni katta otasi o'lganda tobutiga yopgan edi, endi sizning ustingizga yopibdida

Qozi (*asabiy*). Nimalar deydi beadab!

G'ofir. Sarupo qulluq bo'lsin, domla imom!

Imom (*o'ng'aysizlanib*). Qulluq, qulluq, G'ofirjon!

G'ofir. Ellikboshi, paranjigiz muborak!

Hasan. Paranja emas! Chopon bu, jinni bo'lganmi?

G'ofir. Axir dallol deganda paranja bo'ladi-da, choponni yigit kishi kiyadi!

Xolmat (*o'zicha*). Balli, azamat, bopla!

Hasan. Tilingni tiy, ahmoq! Bilasarmi kimlar bilan gaplashyapsan!

G'ofir. Bilaman, biringiz qozi, biringiz domla, biringiz amaldor, biz bo'lsak, devorning kovagida yotgan bir g'arib.

Qozi. Siz aralashmay turing, ellikboshi, johilsiz. To'mtoq gapirib ishning pachavasini chiqardingiz! G'ofir o'tir o'g'lim, o'tir!

G'ofir. Eshitaveraman!

Imom. Biz sening foydangni gapiramiz!

G'ofir. Eski og'iz, yangi gap!

Q o z i. Eshitasanmi, yo'qmi?

G' o f i r. Gapiring, bu quloqlar dunyodagi bor haqoratlarga, bor qarq'ishlarga o'rgangan, gapiravering!

Q o z i. Yana o'sha gap. Sen bir kambag'al musulmonsan, o'z joningga jabr qilma, sartopo falakatlarga duchor bo'lma, deymiz. Axir shu boy otang tufaylidan ro'shnolik ko'rding. Endi sening vazifang shu boyning har bir amr-u farmonlariga shikastlik bilan qoyim turmoq! Quloq qoqqoq! Boyni hurmat qil! Men ham bir kibriyo nazar eshonman. Mening gapimni qaytama! Xullas so'z, boy sening xotiningni yaxshi ko'rib qopti.

G' o f i r. Agarda boyda muhabbat paydo bo'lgan bo'lsa, boy chin odam ekan.

X o l m a t (o'zicha). Voy hom kalla-ey, sen hali uni hayvon deb yurgan edingmi?

Q o z i. Gap shuki, boy ishq-muhabbat yo'lida halok bo'lishi mumkin.

G' o f i r. Pul-mol yo'lida halok bo'lgandan ko'ra, ishq-muhabbat yo'lida qalok bo'lish kishiga katta baxt!

I m o m. Boyga rahming kelmaydimi?

G' o f i r (qizib). Maqsad nima, maqsad?!!

Q o z i. Axir sen, xotiningni boychalik yaxshi ko'maysan, Senga nomi xotin bo'lsa bo'ldi-da.

G' o f i r (qaynab). Maqsad!!!

Q o z i. Maqsad, xotiningni qo'y, deymiz.

X o l m a t (o'zicha). Mana qo'y, deb tumshug'iga solmaysanmi, siyניתalogni!

G' o f i r. Qozi domla! Shu so'zlarim qulog'ingizga o'qdek quyilib, qo'rg'oshindek o'mashsin! Xotiningning ixtiyori o'zida! Boyga tegmoqchi ekan tegaveradi! Lekin mendan nima istaysiz, mendan? Meni nega qiy-naysiz? Nechun o'rtangan, lag'cha cho'g' bo'lib yongan yuragimni tinaysiz?! Bu qo'lansa qorinlaringizni yorsa, shu qovoq kallalaringizni kovlasa, bu go'rday qorong'i yuraklaringizni chiroq yoqib qidirsas, ishq-muhabbatdan qilcha nishon topilmaydi-yu, yana sizlar ishq muhabbat deb lop-qop urasiz! Fatvolar yasaysiz! Shumi insof, shumi kambag'alga shafqat?

D o m l a. Boy bermasa, ochingdan o'lasan!

G' o f i r. Ochlikdan sillam qurib, iligim puchaygan chog'imda ham sizlarga yalinmayman! Axir, bu ko'zlardan oqgan jigar qonlari, beva-bechora, yetim-yesirlarning ohu zorlari ko'nglingizni yumshatmaydimi? Qachongacha kimxob choponlar, yog'lik palovlar uchun boylarga zulm pichog'ini qayrab berasiz! Axir, bu duolar, rivoyatlar niqobiga yashiringan zulmdan, jafolardan biz sho'ring qurg'urlar kimga dod deymiz? Kimga? Bu g'urbatxonada notavon yig'laganlarning, afsus-nadomat chekkanlarning, dodu faryodini kim tinglaydi, kim?! Gapiring shariat peshvolari!!!

Q o z i. Shariatga til tegizma!

I m o m. Taqsir, shariatgagina emas, bu gapning tagi poshsholikka ham borib yetadi! Kulli shay'in yarjiu illa aslihiy.

Q o z i. Ayni hikmat so'zlaysiz! (*G'ofirga.*) Hozirgi inoding ayni hamo-
qat!

X o l m a t (*o'zicha*). Bo'lmasa hali surma ichgan itdek ovozi bo'g'ilib,
imomatga o'ta olmay qoladilar. (*Imonga*) Charchamaysiz, domlapochcha,
faqat quruq qoshiq og'iz yirtadi, xolos! Satqai gapingiz ketsin, bu gadoga.
Bunga o'xshagan mingta sarpoyoqdan sizlar uchun boyya o'xshagan bitta
qo'l tayoq yaxshi!

H a s a n. Sen boy bilan o'ynashma!

I m o m. O'ynashmagin arbob bilan, arbob urar har bob bilan. Peshanada
bitganini ko'rasan. Qolu balo.

Q o z i (*G'ofirning yoniga kelib, kulimsirab*). Endi seni ham kuyunga-
ningcha bor-a, mug'ombir-ey... (*kulib*) Ustasi farang ekansan-da! Axir, bu
G'ofir ham hiyla-nayrangni xo'jayinidan ta'lim olganda... Buning muddaosi
bo'lak!

I m o m. Ha-ha, endi bildim... Tuzik-tuzik... Payt kelganida bir narsa-
lik bo'b qolaylik der ekan-da, buning ham bilgani-bilgan!

Q o z i. Qani qo'lingni ber, o'g'lim. (*Qo'lini ushlab yeng ichida pul tu-
tqazib.*) Mana, ushla! Ol! To'yda sarf bo'lgan xarajatlar boyning bo'yniga! Yeb
ketarga ming so'm, bunga ikki martaba to'y qilasan hali! Qulluq qil boyya!

I m o m. Ol, ol endi! Qulluq qil boyya!

G' o f i r (*xushsiz suratday qotadi va titroq tovush bilan*). Rahmat... Qul-
luq... (*ko'z yoshini artadi*) Barakalla!

H a s a n. Xo'sh gapir bu ham ozmi! G'ofir (*Hasanning ko'ziga tikiladi,
birdan achchiq qiyqiriq bilan pichog'ini shartta sug'irib, Hasanning oldiga
tashlaydi*) Hasan aka! Uring shu pichoqni jafokash ko'kragimga! Uring,
o'ldiring! (*Yaktaklarni pora-pora qilar.*) Duo qilaman xudo xayringizni bersin!
Bola-chaqangizning orzu-qavasini ko'ring, Hasan aka!

X o l m a t. Hoy, G'ofir, turey, tentak! (*O'midan turg'azib.*) Qitiq pa-
ringa tegma! Pichoqni shu Hasan akang uradimi? Chumchuq pir etsa,
yuragi shir etadi-yu, buning!

H a s a n. Bu jinni bo'lganmi?

G' o f i r. Axir, kishi deganni shuncha xo'rlyaysizmi? Men ham odam,
menda ham yurak bor, nomus bor, jon bor!

I m o m. Qozi domla, siz ham ko'p ziqnalik qilmang! Ketsa boydan
ketipdi, uzating o'sha besh yuzni ham... (*Pulni berib.*) Mana, ol, bir ming
besh yuz bo'ldi? Endi haddingdan oshma! Xafa bo'lamiz! Izzatingni bil!

G' o f i r. Men hali hasratimni, dardimni kelib-kelib odamgarchilikni,
dionatni, nomusni tuproq bilan teng qilgan sizday razil, xotinfurush,
qo'shmachilar oldida shunchalik past tushdimmi? (*Ularda kuchli haya jon.*)
Men nomusini, xotini bozorga olib chiqqan savdogarmi?! Yo'q yangli-
shasiz, shariat peshvolari, agar bunchalik pul uchun o'lgan ekansizlar, bu
pullarni o'zaro bo'lib olib, cho'ntaklaringizga uringizda, (*qoziga*) siz qizin-
gizni, (*domlaga*) siz xotiningizni, (*Hasanga*) siz singlingizni boyya qo'shib
beringiz!

Q o z i. O, badbaxt kofir!
 I m o m. O, la'nati murtad!
 H a s a n. O, ...! Tavba qildim de! Kofir bo'lding!
 G' o f i r. Shular uchun musulmon bo'ladigan bo'lsam, bo'lmadim!
 Q o z i. Toshbo'ron qilish kerak!
 G' o f i r. Oho! Oho! Qalay ekansiz? Pichoqni avval o'zingga ur, og'rimasa birovga ur.
 B o y (*g'azab bilan kirib*). Hoy it, nechun shariat panohlarni haqorat qilding?
 G' o f i r. Boy ota, men xotinfurushlarni haqorat qildim xolos!
 Q o z i. Hoy, itfe'l, qadr bilmas! (*Boyga.*) Boy, shunday muazzam sallarimiz bilan dargohingizda bir yalangoyoqdan haqorat eshitib keta baramizmi?
 B o y. Jim (*G'ofirga.*) gapni kalta qil, xotiningni qo'yasarmi, yo'qmi?
 G' o f i r (*zaharli*). Qo'ysam nima qilasiz, boy?!
 B o y. Olaman!..
 G' o f i r. Ha-ha, boy! Avval uydagilarning hisobini qiling! Nima qilasiz savdo-sotiqni ko'paytirib!
 B o y. Bu nima deganing, tagi past!
 G' o f i r. Boy! Bozoringiz hali ham chaqqon! Yangi mol olsangiz xaridorlar oyog'ingizning ostidan chiqadi-a, o'zingiz ikki qo'lingizni yana burningizga tiqib qolaverasiz. Axir, boy qachongacha xotin olib xotin sotasiz? Qachongacha qo'shmachilik qilasiz?
 X o l m a t. E, xumpar, menga sha'ma qilyaptimi?
 B o y. Xolmat, chidolmayman, Xolmat! Xolmat! Boltani keltir! Ushla bu badbaxtni! Ushla! (*Xolmat G'ofirga tashlanarkan, mahkam ushlar.*)
 B o y. Xolmat ur!
 X o l m a t. Ursam qo'lindan chiqib ketadi, aka! O'zlaring uringlar! Boy, (*Betlay olmay.*) Hasan, sen bor! Hoy, bittang mirshabga bor! (*Hasan kelar tepki yeb qochar.*)
 X o l m a t (*G'ofirning qulog'iga*). Men seni uraman, sen ko'kraginga sekin kalla qil, xumpar! (*Sekin uradi.*)
 B o y. Xolmat! Polvonligingni ko'rsat deyman!
 X o l m a t. Hozir xo'jayin! Qo'lini qayirib olay! Mana senga, mana senga (*uradi*).
 G' o f i r. Xolmatning ko'kragiga kalla qilar. Xolmat yolg'ondan hushidan ketar.
 G' o f i r. Hoy bo'rilar! So'zlaringdan qayt! Bo'lmasa hokimingga bor-mayman, mingboshingga yalinmayman, xalqqa arz qilaman, xalqqa! Bütün fisqu fasodlaringni, qilgan buzuqchilik, poraxo'rlik, nohaq qon to'kkanlaringni, mening xotinimni tortib olmoqchi bo'lganlaringni aytib, dod deyman, boshinga odam to'plab, g'avg'o ko'taraman, sharmandalaringni chiharaman! (*Ketadi*).

«MAYSARANING ISHI» HAQIDA

Mazkur asar birinchi marta 1939-yili o'sha davrda Toshkentda yangi ochilgan komediya teatrida Mirshohid Miroqilov rejissorligida sahnaga qo'yilgan. Maysara rolini Mariya Kuznetsova, Maryam Yoqubova, Mullado'st rolini Soyib Xo'jayevlar ijro etgan. Shundan so'ng pyesa deyarli barcha viloyat teatrlarida qo'yilgan.

1988-yili hozirgi Abror Hidoyatov nomli teatrdan B. Yo'ldoshev tomonidan sahnalashtirilgan «Maysaraning ishi» teatrimiz tarixida muhim voqeaqa aylandi. Spektakl Respublikamizda va Olma-Otada o'tkazilgan. O'rta Osiyo va Qozog'iston teatrlari «Navro'z – 88» teatr festivallarida oliy mukofotga sazovor bo'ldi. Maysara rolini N. Toshkenboyeva, Mullado'st rolini T. Normatov o'ynaganlar.

OLMA-OTA FESTIVALI TAASSUOTLARIDAN

...«Maysaraning ishi» spektakli hammani shaydo qilib qo'ydi. Bunga spektaklning ochiq maydonda ko'rsatilishi, xalq tomoshasi ruhida ishlaniishi sabab bo'ldi.

Olma-Ota bolalar teatri maydoni. Zinalarda, atrofda kekxa-yu, yosh, bola-chaqa g'ij-g'ij. Karnay-surnay ovozini eshitib, to'rt tarafdin odam kelgani-kelgan. Maydonning ikki tomonida baland dor va simdor, o'rtada to'rtta yog'ochga o'rnatilgan Qozi, Mullaro'zi, Hidoyatxon va Mullado'stning qo'g'irchoq tasvirlari, yig'ma yengil pardalar. Tomoshani dorboz va masxarabozlar boshlab beradilar. Maydonga oddiy kiyingan qizlar, Cho'pon va uning sevgilisi Oyxon bilan mayin o'ynab chiqishadi. So'ng Maysara paydo bo'ladi. U ikki yoshning yo'lida to'g'anoq bo'lgan Qozi, Mullaro'zi, Xidoyatxonlarga qarshi o'zicha kurash boshlaydi: Maysara, masxarabozlar tusiga kirib olgan erkaklar, ruhi tetik, jasur qiz-juvonlar yordamida Oyxonga ishqibozlik qilgan benomus shariat peshvolarining sharmandasini chiqaradi. Rejissor Bahodir Yo'ldoshev va ijrochilar Qozi, Mullaro'zi, Hidoyatxonning botinini fosh qiladilar. Shu maqsadda badihaga keng o'rin berilgan. Artistlar zavq-shavq bilan berilib, yo'l-yo'lakay so'z va harakat topib, goh ruscha, goh qozoqcha so'zlab, ayni chog'da kinoyali o'ynaydilarki, natijada, tomoshabinlar Maysara va do'stlarining tantanasidan zavqlanib, ularga qo'shilib o'yinga tushib ketadilar...

Muhsin Qodirov va Saida Larina.

«Navro'z chechaklari», «Sovet o'zbekistoni san'ati»
jurnali, 1988-yil, 8-son.

Ozarbayjon Mambetov – xalq artisti, Qozog'iston teatr arboblari so-yuzining raisi.

Birinchi anjumanda o'zbek hamkasblarimiz g'oliblikni qo'lga kiritgani O'zbekistonda teatr harakati faolligidan dalolat beradi. Men ko'plab o'zbek hamkasblarim: Nabi Rahimov, Zikir Muhammadjonov, Yoqub Ahmedovlar bilan og'a-iniman, sizlarning teatringizni yaxshi bilaman. Fursatdan foydalanib «Navro'z» g'olibi – «Yosh gvardiya» teatri kollektivini, iste'dodli rejissor Bahodir Yo'ldoshevni erishilgan yutuq bilan chin yurakdan tabriklayman.

Taymuraz Chxaidze – Gruziya xalq artisti, festival jurisi raisi.

...Spektakllar haqida gap borarkan, men, avvalo, o'zbek birodarlari-miz olib kelishgan «Maysaraning ishi»ni alohida ta'kidlashni istar edim. Zo'r ish! Unda qadimiy o'zbek xalq teatrining an'analari shundoq balqib turibdi.

J. Arvarovning festival ishtirokchilari bilan olib borgan suhbatidan. «Sovet O'zbekistoni san'ati jumali, 1988-yil, 8-son.

BURUNGI QOZILAR YOXUD MAYSARANING ISHI

Birinchi pardadan parcha

...Cho'pon. Oh, amma! Bu qanday qayg'ularki, o'lim uyqusidan boshqa yupotuchisi yo'qdir. G'urbatda ota-onadin ayrilish ustiga suyuq yordan ayrilish o'lindan ming marta qattiqroqdir. Ayta ko'rgilki, bundayin balolardan qutulmoq uchun kim-kimlarning qaynoq qonlaridan tashna yuraklarni qondirmoq kerak?

Maysara. O'g'lim, bu ishlarning poyoni odam o'ldirmoq bilan saranjom topmas, hiyla bilan bajarishda anjom topadur.

Cho'pon. Amma, biz bu yurtga musofir bo'lsak, bizning tadbiri-mizning ko'magi bu ishlarni bajo qilmaydir. Bir yo'l bordirki, u ham bo'lsa bu kun ertadan qolmay qochmoq yoki qasdlarni olmoq, bildirmay bo'g'izlaridan qon qusdirmoqdir.

Maysara. Cho'pon! Sen kuch va bozuga ishonganchali qahramondirsan. Lekin tiriklikning bunday ishlarini tadbir bilan saranjom topilishiga bo'z bolalik qilursan. Qochsak nomardlikdir, kishi o'ldirsak jinoyatdur. Tursak, ikki boshdan tilagimiz, nomusimiz barbod bo'lur. Bir ish qilish kerakki, dushmanlarni o'z-o'zlaricha o'linga mahkum etaylik. Oyxonni sog'lom qo'lda qoldirib, yurt-elga nomusimiz bilan salomat ketaylik. O'g'lim, sher yigitni odam o'ldimas, nomus o'ldirur. Biz bir ish qilaylikki, sharmandalarni yer yuziga doston qilib ketaylik!...

Ikkinchi pardadan

...Mullaro'zi (*kirib*). Ha, Mullado'stmat! Nima deb g'urunglayapsiz? Mullado'st. Ey, assalom alaykum! A'lam domla, keling (*Borib ko'rishib*.) Keling-a!

Mullaro'zi (*o'tirib*). Xo'sh, nimadan shikoyat qilib turibsiz? Bir oyog' go'rda, birisi to'rda bo'lib qopti-ku!

Mullado'st. Ey, taqsiri birodar, qag'da bir oyog'im deysiz, ikkaviyam baravar go'ristonga yo'rg'a chiqarib qoldi-yu, loaqal birovsiyam bo'saki, nikoh choyshapini bosolmay ketayotibdi-da. (*Mullaro'zi kular.*) Ilohimki, duo qiling, bu dunyoda bo'lmaganga yarasha oxiratdayam ishkal bo'lmasin. Xudo urganni payg'ambar hassasi bilan turtadi, deganday, u yerda ham arvoh urib, jin qoqmasa edi. Oblohuma sallialo, uchinchi dunyo qayda deysiz... (*Mullaro'zi qotib kular.*) Kulasiz, kulasiz, yog' kundaday g'ijillagan boyvuchcha xotinni olvolib bizning ahvolimizga kulasiz-da! Ey omon bo'l.

Mullaro'zi. Yo'q endi, ahvolingizga hamda qiziq gaplaringizga kulamiz-da, axir. Hozir bu boyvuchchangiz ham me'daga zig'ir yog'dek tegib turibdi.

Mullado'st. Sizlarni, ha endi nima deymiz? Xudoyim ilm berib, martabalaringizni baland qilib, iqbollaringizni sartaroshning qayrog'idek silliq, chaqqon qilib qo'yipti. Hammaning nodirayi davron, oshiptayi zamon qizlari sizniki bo'lmay kimlarniki bo'lsin? Haftada birini qo'yib, ikkini olaverasizlar... Bizga loaqal, yo'lakka to'ngak bo'lgan paytava qulog'iyam tegmaydi. Agar sizning yaqinda olgan mohpaykaringiz menda bo'lsa, har soat yuzining kulchasidan to'qson to'qqiz aylanardim-a! Xudoyimning qulog'i bilan bizdaqa kambag'allar og'zining orasiga Jabroyil degan beso'nahay qanotlarini to'sib olgan-da! Bo'lmasam nahot bir kam qirq yildan beri xotin so'rashni qilaverib, og'zimiz xalta bo'b ketdi-yu, bir alvasti-gayam uchramasak-a! O'rgulib qo'ydim!

Mullaro'zi (*qattiq kulib*). Qo'ying, xafa bo'lmang axir, qozi domlagayam shunaqa payt-paytida yig'lab qo'ysangiz bo'lmaydimi?

Mullado'st. Qo'ying, o'sha qozi domlangizga ham oshiqning hammasi pukkasiga tushadi. Xudo solmagan quloqni qozisi soladimi! O'zlari bo'lsa to'qson beshni jeva qilib, ikkam yuzni beva qildilar. Birorta sargitni ol mana munisini, deb qo'yish anqoga jiyan!

Mullaro'zi. Ey, hay, hay, siz qiziqmisiz, gunchkor bo'ldingiz!

Mullado'st. Ey-ha!

Mullaro'zi. Qozi domladan ayrilgan haramni rasmiy fuqaro u yoqda tursin, boylar, katta eshonlar, hatto bir yurtning hokimi ololmaydi-yu!

Mullado'st (*chetga*). Hammasi, otboqarlargacha katta-yu...

Mullaro'zi. Sizga yo'l bo'lsin! Ko'rasizmi, Haqnazar yasavulboshining qizini nikohlariga olganlariga bir hafta bo'lgani yo'q edi. Ozgina bir beodobligiga qahrlari kelib, o'n bir yildan beri uyida tul umr o'tkazaypti. Shunday olamni titratgan yasavulboshi bir og'iz bir narsa demaydi.

Mullado'st (*chetga*). Bay, bay, g'o'r ketdi degin hm... (*Mullaro'ziga*).
Qozi domla ham ko'rmamak ekanlar-a, nimaning beodobligi bor ekan?

Mullaro'zi. Ey, uni surishtirib nima qilasiz! Ulug' odamlarga bir gap ozlik, ikki gap ko'plik qiladi. Qozi domlaning oldilarida aksripti-da, chuchkiribdi. Darrov eshikka chiqmaysarmi? Katta odamlarning qoshida aksa urib bo'ladimi? Xon bo'lsa o'linga buyurardi, tag'inam qozi domla shariatning adolat minbarida o'tirganlari hamda o'zlari ko'p silayi rahm egasi bo'lganlaridan tashlab qo'ydilar.

Mullado'st. Endi bu aksa degan besaranjomning qozi-pozingiz bilan aslo ishi yo'q. Bir kelib qolgandan keyin hayvonga o'xshagan dumi, odamga o'xshagan yoqasi yo'qki, mahkam siqib eshikka opchiqsang. Umas, bumas, xudoning irodasi-da. Ishqilib, g'o'r ketibdi-da, attang! (*Chetga*). Menda bo'lsin, bir chuchkursu, ming tasadduq derdim.

Mullaro'zi. Kattalarning dargohidan mardud bo'lib, bir quvilgan xotinlar erga borganda, erkaklarning kun ko'rishi amri mahol, amri mahol.

Mullado'st. Obbo, hali shunaqa deng, endi bizning haligi gapimiz, qozi domlaning qo'ygan xotinlaridan umid qilishda emasdi-ku, mana bu halala-palalalardan birortasi tegib qolsa devdik-da!

Mullaro'zi. Ha, mana mardoq deng, bo'lib qolar. Sabr qilsangiz, g'o'radan halvo yesiz.

Mullado'st. Sabrning avjiga o'ttiz ming chiqib tushdik-ki, go'rga borib yer bag'irlashdan boshqasiga ko'zimiz yetmay qoldi.

Mullaro'zi. Qozi domla bizga va'da qildilarki, bizning esimizga solinglar, endigi kelgan halalami yoki birorta tul xotin kelib qolsa, shu Mullado'stga olib beraylik. Ammo mening bir shartim bor. Agar shu shartimni bajo qilsangiz, bir olifta, tannoz, sohibjamol bir xotin bor. Darrov qozi domlaga ma'qul qilaman-u, olaman beraman.

Mullado'st. Voy qullug'-ey, ilohiy ikki dunyongiz charaqlab keta-versin-da. Qani, shartingizni tezroq ayting. Bir kecha o'sha mavzui panosi bilan bo'lgan jon sizga qurbon bo'lib ketsin. (*Xursandlik*).

Manbalar:

1. *Hamza*. Mukammal asarlar. «Fan». 1980-yil, 2-3-tomlar.
2. *Sirojiddin Ahmedov*. «Asri taraqqiy darg'asi», «San'at» jumali, 1990-yil, 1-son.
3. *Naim Karimov*. «Hamza va jadidchilik». «Guliston» jumali, 1994-yil, 5-son.

G'ULOM ZAFARIY

(1889–1938)

O'zbek musiqali drama san'atining asoschilaridan shoir va dramaturg G'ulom Zafariy 1889-yili Toshkentning Beshyog'och dahasiga qarashli Kattabog' mahallasida tavallud topgan. Eski maktab, so'ng rus xususiy maktabi va Ko'kaldosh madrasasida tahsil ko'rgan.

G'ulom Zafariy hayot yo'lining katta qismi teatr bilan bog'liq: 1914-yili «Turon» truppasida aktyor sifatida ishlaydi va muallimlik bilan shug'ullanadi, uning birinchi «Baxtsiz shogird» pyesasi ham shu yili yoziladi. 1919-yildan M. Uyg'ur boshliq «K. Marks» truppasida artist, adabiy emakdosh va rejissor bo'lib ishlaydi, 1926-yili Samarqandda san'at muzeyida xizmat qiladi, 1937-yili «Xalq dushmani» deb ayblanib, qamoqqa olinadi va 1944-yili surgunda vafot etadi.

G'ulom Zafariy o'zbek musiqa merosini chuqur bilgani holda 1920–1930-yillarda «Sharq kuylari va cholg'ulari», «Muzika muammosi», «O'zbek musiqasi to'g'risida» maqolalarini e'lon qilgan. «Baxtsiz shogird»dan so'ng «Bahor», «Yorqinoy», «Rahimli o'qituvchi», «Erk bolalari» musiqiy pyesalarini yaratadi. «Halima» (1920) shu izlanishlarning yuqori cho'qqisi tarzida dunyoga keldi. Undagi musiqiy ifodalarni muallif Shorahim Shoumarov va Mulla To'ychi hofiz yordamida pyesaga moslashtirdi. Asarni ilk bor M. Uyg'ur sahnalashtirgan bo'lib, unda Ne'mat va Halima rollarini A. Hidoyatov va M. Qoriyeva ijro etganlar.

G'ULOM ZAFARIY VA UNING «HALIMA» ASARI HAQIDA SHARHLAR

G'ulom Zafariy XX asr boshida jadidchilik – ma'rifatparvarlik harakatida faol qatnashadi, adabiyot, dramaturgiya, teatr san'ati sohasida faol ijodiy ish olib boradi. 1914-yilda «Turon» truppasiga havaskor aktyor bo'lib kiradi... G'ulom Zafariyning «Halima» musiqali dramasi o'sha davr madaniy hayotida katta voqea bo'lgan edi. Dastlab bu musiqali drama opera deb atalardi. Olim, adib, dramaturg Abdurauf Fitrat G'ulom Zafariyning o'zbek teatridagi o'rmini nihoyat to'g'ri belgilab, zo'r muvaffaqiyat bilan o'tgan «Halima» musiqali drama-operasini tomosha qilib, o'z taassurotlarini «Ishtirokiyun» gazetasining 1920-yil 29-sentabr sonida quyidagicha yozgan edi: «O'z hayotimizdan olinib, o'zbek kuylarida opera yaratmoq haligacha bo'lmagan edi. Shuning uchun bu kecha bir sinov bo'ldi. O'z kuylarimiz, o'z cholg'ularimiz bilan opera qo'ya olurmi?, «Halima»ni ko'rgandan so'ng unga javob olur edik. G'ulom Zafariyda yozuvchilarimizda topilmagan yangi xosiyat bor. G'ulom milliy musiqalari-

mizni yaxshi biladi». G'ulom Zafariy ijodi va uning «Halima» asari haqida bundan oshirib baho berish mushkul».

*Mamajon Rahmonov, «Ma'rifat qurboni»,
«Teatr» jumali, 2000-yil, 3-son.*

...Muzaffar Muhamedovning guvohlik berishicha «Halima» «dastlab bittagina maktab daftarchasiga yozilgan uch ko'rinishli inseniroykaga o'xshagan kichkinagina asar bo'lib, ikki-uchtagina ashulasi bor edi». Shu bois pyesani maromiga yetkazishda Uyg'urning qanchalik hissasi borligini anglab olish qiyin emas. Buning ustiga bu yerda gap milliy teatr uchun mutlaqo yangi bo'lgan janr – muzikali drama ustida boradi.

«Halima»ning sujeti va ayniqsa, ikki yoshning sotsial tengsizlik oqibatida fojiali halok bo'lishi Uyg'urni o'ziga rom qilib oldi. Shuning uchun ham G'ulom Zafariy bilan bajonidil asar ustida ishlashga kirishdi. Ushbu jarayonda dramaturg bilan rejissor o'rtasida eng samimiy, ijodiy hamkorlik hukm surdi. M. Muhamedov: «Bu asar ish jarayonida Uyg'urning maslahati, taklifi, qo'shimchalari bilan kundan-kunga ulg'ayib, kengayib bordi», deganida tamomila haqli edi. Xullas, «kichik maktab daftarchasiga» xomaki asardan besh ko'rinishli drama vujudga keldi.

«Halima»ning yaratilishi, Uyg'ur ijodida, qolaversa butun o'zbek teatri tarixida teatr bilan dramaturg o'rtasidagi ijodiy hamkorlikning eng dastlabki namunasi bo'ldi. Eng muhimi, bu hamkorlik teatrimizning samarali an'anasini boshlab berdi.

*Erkin Ismoilov, «Mannon Uyg'ur». G'afur G'ulom
nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti,
1983-yil, 104-bet.*

«HALIMA» ANDIJON TEATRIDA: HALIMA NOSIROVA HALIMA ROLI USTIDA QANDAY ISHLAGANI HAQIDA

«Halima» dramasi ustida repetitsiyalar ham boshlanib ketdi. Men Halimaning yurak dardlarini ifodalaydigan ashulalarini bor vujudim bilan berilib aytardim. Muzika va so'zlar meni bolalik xotiralarim tomon, tug'ilib o'sgan qishlog'im tomon beixtiyor eltar, Hojar opamning qo'ng'iroqday yangroq ovozi, jilg'alarning mayin shildirashi, onanning mungli ashulalari va dutorning dilrabo sadolari Halimaning o'lim oldidagi ashulasi bilan qo'shilib ketib, yurakni o'rtaydigan, asablarni qaqshatuvchi yagona ohang kashf etardi... Adashguday bo'lsam, Muzaffar Muhamedov muloyimlik va ehtiyotkorlik bilan ogohlantiradi. Men uning ko'nglidagisini darrov tushunaman, yo'lga tushib olaman. Yangi spektaklni rejissorimiz ham, aktyorlar, muzikantlar ham zo'r zavq-shavq bilan tayyorlashar edi. Hammamiz ham shu spektakl bilan yashar edik. Halima rolini tayyorlashinda menga Halima rolining birinchi ijrochisi

Mahsuma Qoriyeva ko'p jihatdan ko'maklashdi. Keyin eski shaharga tushib, u yerdagi tanish xotin-qizlar bilan suhbatlashdim, ularning hikoyalari ham eski turmush yo'sini va eski urf-odatlarini xayolan tasavvur qilishimga yordam berdi. Bizning «Halima» postanovkamiz hamma vaqt zo'r muvaffaqiyat bilan o'tar edi. Men bu spektaklda Halima rolini besh yuz martadan ortiq ijro etdim, hamma vaqt tomoshabinning olqishiga sazovor bo'ldim. Yaqin o'tmishimiz haqida haqqoniy hikoya qiluvchi, xalqimizning sevimli muzikasi bilan yo'g'rilgan spektakl tomoshabinlarga shunday ma'qul bo'lib qolgan ediki, ulardan ko'pchiligi uni takror-takror ko'rardi. Pyesa O'zbekistondagi barcha teatrlarda qo'yildi, u o'n yildan ortiq sahnadan tushmadi.

Halima Nosirova. «Men o'zbek qiziman»,
115-116-betlar.

LUTFIXONIM SARIMSOQOVA ONA ROLINI QANDAY O'YNAGANI HAQIDA

Teatrimiz G'ulom Zafariyning «Halima» pyesasini sahnalashtirdi. Bu asarda Ne'matning onasi obrazini yaratdim. Mana shu ona roli menga muvaffaqiyat bag'ishladi. Ilk namoyish kutganimizdan ham ziyoda bo'ldi. Oxirgi pardada Ne'mat o'lgach, onasi uning jasadi ustida ko'z yosh to'kib o'tirar ekan, parda asta-sekin yopilardi. Odatdagidek, Ne'mat «o'ldi». Ko'nglim buzilib, a'zoyi badaninni titroq bosdi, marsiya aytib, faryod urdim. Hamma bu marsiyaga mahliyo bo'lib, pardani yopish hech kimning xayoliga kelmabdi. Men bu marsiyani artist bo'lib emas, ona bo'lib aytdim o'sha paytda. Yurak bag'rim farzand dog'i bilan ezilib ketgandi. Xuddi shu kuni, spektakl boshlanay deb turgan paytda, teatr hovlisida edim. Notanish bir mo'ysafid kirib, «Lutfiga aytinglar, bolasi shifoxonada qazo qildi», degan xunuk xabarni aytib qoldi. Yuragim tilka-pora bo'lib ketgandi, o'shanda. Bu mudhish hodisani na rejissor Muzaffar Muhamedovga, na turmush o'rtog'im Muhammadjon Tojizodaga aytmay, sahnaga chiqib ketdim, chunki dublorim yo'q edi. Sahnada rolni ijro etdim emas, o'zinning shaxsiy dardlarini tomoshabinlar bilan o'rtoqlashdim.

«O'zbekiston adabiyot va san'ati»
gazetasi, 1983-yil, 6-may soni.

...«Halima» asari chop etilmagan. Uning 1929-yili Andijon teatrida sahnalashtirilgan va hozirda Hanza nomidagi san'atshunoslik institutida saqlanuvchi nusxasidan ikki sahna chop etildi.

«HALIMA»

Birinchi parda

Sahna. Halimaning otasini bog'i bo'lib, har tomonda gullar ochilgan.

Ko'm-ko'k mevalar daraxti, bog'ning maysazor joyida skameyka qo'yilgan. Erta tong vaqti, bulbullar va turli qushlar sayragan, ko'rkam bir manzara. Tong otib kelar oldida yoki boloxonasimon shiypun. Shiyponda Halima uxlab yotgan bo'ladi. Shiypun oldida hovuz bo'ladi. Hovuz atrofi gullarga bezangan va serdaraxt ko'rkam bir joy. Muzika «Navo» kuyi chaladi, uzoqdan Ne'matning ovozi. Muzika «Iroq» kuyi chaladi, parda ochiladi. «Iroq»...

Ne'mat – Kel, ey tongning shamoli uyqudan dildorimni uyg'ot,
Qadrdon do'stiga boqmas vafosiz yorimni uyg'ot,
G'arib bulbulni sayratgan guli-gulzorimni uyg'ot,
Ko'ngilga fitnalar solgan alamlik torimni uyg'ot,
Ko'ngilni o'zga band etgan sahar setorimni uyg'ot,

Avj. – Ko'zimda uyqu yo'q tunlar yurib jononni izlarman.
Farog'at qolmadi tanda tilak armonni izlarman
Sulaymon taxtiga mingan ulug' xoqonni izlarman.
Muhabbat mulkiga kirgan aziz sultonni izlarman,
Judolik kuyini chalgan ko'ngil ozorini uyg'ot.

E... Jonim Halima seni bir ko'rsam edi yuragimdagi sevgi hasratlarimni aytib olgan bo'lur edim. Kecha Ortiqboy dadangning oldiga odam yuborib seni so'rabdi. Dadang «xo'p» deganday qilib javob beribdi.

Muzika:
«Omon-omon» ashulasi:
Ne'matning ashulasi:

E, gullar ochilmanglar
Bulbullar sayramanglar, omon-omon,
To'xtang qushlar uchmanglar, omon-omon-e.
Suvlar oqmaq jildirab, omon-omon.
Yiltirab qaramanglar,
Guvullamang, e o'rmonlar.
Dardimni qo'zg'atmanglar, omon-omon
Dardimni qo'zg'atmanglar,
Ko'nglimni ko'p buzanglar –
Sirli ovozlaring bilan, omon-omon,
Ohu navo tuzanglar.

(Uzoqdan muzika «Chorgoh» avji eshitiladi).

Bog'dan kelur cholg'u sasi
Qo'zg'alur dil qayg'usi, omon-omon.
Kim uning cholg'uchisi.

Yaxshilab chol cholg'uchi
Barakat qo'lingning kuchi, omon-omon.
Sevgilim hasratini
Aytib olay cholg'uchi, omon-omon.
Aytib olay cholg'uchi.

Ne'mat bog'dan chiqib keta boshlaydi. Birozdan so'ng Halima boq'qa chiqib, sochini o'rib, skameykaga o'tirib «Qanchalar» ashulasini aytadi.

Muzika. «Qanchalar» (Halima)

Qanchalar qon yig'lasam, holimni so'rmas hech kim,
Rahm etib ko'zimdagi yoshimni bilmas hech kim,
Yo'lda yotsam yastanib menga egilmas hech kim,
Ko'ksimni ming pora qilsam menga boqmas hech kim,
Yoridin payxam olib, men sari kelmas hech kim.
Bilmadim bu dardimni kimlarga izhor aylasam,
Dardi yo'qlar ichra qoldim bilmam endi naylasam,
Ishqi dardi dilga sig'mas endi qayga joylasam,
Telba Majnun ko'nghimni qay band birlan bog'lasam,
Men kabi mazlum bo'lib yig'lab ezilmas hech kim.

Halimaning onasi chiqadi.

R o k i y a – Halima, Halima, Halima-yu... Choyingni ich!

H a l i m a – Hozir deb javob berib, daraxt, gullarga temulib o'ltirib, ashula aytadi.

Muzika chaladi.

«Bahor o'ldi» (Halima)

Bahor o'ldi ochildi gullar har yonda,
Bulbullar sayrashurlar u yon, bu yonda.
Tog' ustida qo'zilar ma'rab o'tlashurlar
Tog'dan toshga echkilar sakrab o'ynashurlar.
Tog'dan pastga tushadir tiniq suv jildirab
Ko'l ichida suv to'la turadi (jildirab) mil-millab.
Har yon bezangan bezanmish turli o't bilan yashmashib,
Bilmam ko'nghim ochilmas hech bir o'yin-kulgi bilan.

Shu payt Ortiqboy yuborgan sovchilar – dasturxonchi Xoljon xola bilan boyning singlisi Norxonim ko'chadan kirib kelishadi. (Bog'ni) eshigidan boq'qa haraydilar. Xoljon xola Norxonimga Halimani ko'rsatib maqtaydi. (Halimani orqasidan ko'rishadi.)

X o l j o n – Kelin qilsang arzigudek, qarang orqasi to'la soch, husni bo'lsa undan yaxshi.

Xoljon xola, Rokiya, Rokiya deb chaqiradi.

Rokiy a – Voy nechuk shamol uchirdi, hoy Halima, ko'rishadi. Supaga ko'rpacha solib o'tqizadi. Fotiha o'qilgach dasturxon yozmoqchi bo'lib harakat qiladi. (*Xoljon xola «qo'y bolam ovora bo'lma!», – deydi*).

Xoljon – Rokiya, qo'y bolam dasturxonga ovora bo'lma!

Rokiy a – Voy aylanay, kelib yuribsizlarmi, Qutlug' uydan quruq chiqna, (*Samovar qaynab, non ushatadi*).

Xoljon – Aylanay Rokiya, qulchilikka keldim. Juda yaxshi joy, yegani oldida, yemagani ketida, bir qo'li moyda bo'ladi, bersang shunday joyga berasan.

Norxonim – (*so'zga aralashib*) Akam ham obro'lik odam, o'zlari esa endi 65 yoshga kirdilar.

Rokiy a – Hali qizim yosh, endi 16 yoshga kirdi: otasi bor, akasi bor, otasi biladi.

Xoljon – (*Fotiha o'qib turishadi. Rokiya*) Bo'sh kelma, eringni qo'lga ol, orqa-voshlarini silab ko'ndir, qizing borsa yayrab, yashnaydigan joy. (*Chiqib ketishadi. Halima shu payt daraxt panasida yashirinib turgan bo'lib, xotinlarning so'zlarini eshitib oladi. Halimani onasi bog'dan chaqiradi. Halima uyga kiradi. Shu vaqt bog' orqasidan Ne'matning ashulasi eshitiladi.*)

Muzika

«Sayra bulbul» kuyi:

Ne'mat – Sayra bulbul, chaqir mening go'zal yorim yor-yor,
Bir yo'l to'yib ko'rsam yuzing yo'q amonim yor-yor.
Chiq yolg'izim, chiq yonimga ko'rsat yuzing yor-yor,
Bu dardimga davo topsang o'yg'in o'zing yor-yor.
Chiqmaysanmi yo'llaringga qarab qoldim yor-yor,
Ayriliqning azobiga ko'p qiynalдим yor-yor.

Birga-birga yurgan choq'larin, yoshlik davrlarini eslab so'zlanadi.

Muzika:

«Qizg'on malagim» kuyi

Qizg'on malagim chidolmam endi
Ayriliqqa hech tuzolmam endi
Tinmay oqadir yosh ko'zlarimdan,
Sensiz dunyoda turolmam endi.
E – sevgiligim, go'zal Halima
Bir kelib chiqsang edi yonima.
Ko'nglindagi dardlarimni aytsam
Rahming kelardi bu yosh jonima!

Halima uyg'onib, sekin shiypondan tushadi. Muzika chalinadi.

Halima – Ne‘mat akajon, xush, kelibsiz
Kimlar ila so‘zlashib turibsiz,
Kim bor edi oldingizda, ayting?
Nega yolg‘iz so‘zlab o‘ltirursiz?

Ne‘mat – Men yolg‘iz emasman, e go‘zal yor,
Ko‘nglimda hamisha suvrating bor.
Kelding o‘zing ham ko‘nglim yoridi,
Kel oldima so‘zlashaylik biroz
Bir so‘z meni bul yerga keltirdi.

Ikkisi skamyakaga o‘ltiradi.

Halima – Ul qanday so‘z ekan. Sizni bu yerga keltirgan?

Ne‘mat – Aytmay desam yuragim yonadi, aytsam tilim kuyadi.

Halima – Ayting tezroq, yuraginga o‘t solmang u qanday so‘z ekan,
hozir oyim chaqirib qoladilar.

Ne‘mat – Oh... Jonim Halima, yoshlikdagi birga o‘ynab yurgandagi
sening so‘zlaring hech mening yodimdan ketmaydi: kecha zolim Ortiqboy
dadangning oldiga kishi yuborgan ekan, dadang «xo‘p» degandek javob
beribdi.

Halima – Ne‘mat akajon, qo‘ying, bu so‘zlarni eshitgandan ko‘ra
quloqlarim sitilsin! U qari cholga borgandan ko‘ra qora yerga borganim
yaxshiroq.

Ne‘mat – Oh... Jonim Halima men kambag‘al bo‘lsam, seni otangdan
so‘ratsam otang «yo‘q» deb javob beribdi, nima qilay hech ilojim yo‘q.

Halimani onasi chaqirib qoladi.

Rokiya – Halima, Halima-yu, Halima!

Halima – Ne‘mat aka, yoshlikdagi bergan so‘zim chin, sizdan o‘zgani
demayman. So‘zim – so‘z! – deb (*Ne‘matdan uzoqlashadi. Halima onasi-*
ga) Hozir (*deb javob beradi.*) Ne‘mat qo‘lidagi gulni Halimaga otadi. Hali-
ma hidlab qoladi.

Parda tushadi

Ikkinchi parda

Kechki payt. Ikki xonadan iborat Muslim akaning uyi. Muslim aka, Rokiya, Zokir, Halima
osh yeb o‘ltirgan bo‘ladilar. Muslim aka bozorning savdo-sotiqlari yomonligidan va qarzdor
bo‘lib (3–4 yuz so‘m) qolgani, bankdan qarz muhlati tugab qolganidan shikoyat qilib so‘zlab
o‘ltiradi. Halima oshni tuzuk yemaydi, oyisidan so‘rab, ikkinchi uyga kirib ketadi. Rokiya
esa qizining tobi bo‘lmay yurganini aytadi. Osh yig‘ilib, choy ichib o‘ltiradilar.

Rokiya – Otasi shaxtingiz pastroqmi?

Muslim – Nima deysan xotin, kecha Ortiqboy qizingni so'rab oldingiz odam yuborgan ekan.

Rokiya – Bu yerga ham bugun sovchilar kelishgan edi, Norxonim bilan Xoljon xolalarim, otasi biladi dedim. Yana ertaga kelmoqchi bo'lib ketdi.

Muslim – To'xta, men so'zimni bitiray, bugun yana keldi. Ortiqboy aytibdiki, «yeb ketarga besh yuz so'm pul beraman» deydi. «Xo'p» deb qo'ydim, shu hafta, payshanba kuni to'y yubormoqchi bo'ldi. Nikoh ham kechikmasa kerak. (*Halima xushidan ketadi*).

Rokiya – Voy o'liy, uni nima balo qildingiz? Qizim yosh bo'lsa, boy bir qari kishi bo'lsa, o'z tengiga bermasdan bir cholga bersak xafa bo'larmikan. Munaqa erga berish ko'nglingizda bor ekan Rahim aka, «O'g'linga bersin» deb kishi qo'yib yuribdi, unga bersak yaxshi bo'lmasmidi: o'z tengi edi.

Muslim – Yaxshi aytasan: o'zi tengiku-ya... Ammo Rahim aka o'lguday kambag'al. Bir yamoqchi, unga qiz bersak, qiz uzataman deb qarzdor bo'lib qolarmikan deb hali o'zingga aytdim-ku, bozorning mazasi yo'q, 3-4 yuz so'm qarzim bor, do'konda bo'lsa yetarlik mol yo'q, fabrikantlar oqchasini so'rab qolsa, nimani beraman. Tangri ko'rsatmasin veksellarni natariusga berib qo'ysa, unda do'kon pechatlanib, hovli-joylar sotilib ketadi, shuning uchun Ortiqboyning yuborgan odamiga – xo'p dedimki, agarda va'dasicha besh yuz so'm bersa, qarzlarimdan qutulib olarmikanman deb, yana o'zing bilasan.

Rokiya – O'zingiz bilasiz otasi, men bir aytdim-da.

Zokir – Ota shu qilgan ishingiz menga hech ma'qul emas. Ortiqboy juda qari kishi. Albatta, singlim uvol bo'ladi, men bu qilgan ishlaringizga sira unamayman.

Muslim – Jim tur, seni aqling nimaga yeta qoldiki, menga kengash berasan. O'zingdan katta bir ish qilgandan keyin, bir narsani bilmay qilmaydi.

Zokir – Bilib qilgan ishingiz shumi? Yoshgina qizingizni oqchasiga uchib yetmishga kirgan cholga berasiz. Yo'q, siz bersangiz ham men qarshi turaman. Nima bu, qizning o'zidan so'rash yo'q, pul deb odam o'z bolasini ham sotadimi? Pul o'lsin, pul! Pul muhabbati kirish bilan farzand muhabbati ko'nglingizdan chiqdi. Yo'q! Pul deb butun bir jonni ko'z oldimda qul qilib sotishlikka yo'l qo'ymayman.

Muslim – Nima deydi bu ahmoq. Astofurulloh. (*Rokiyaga*) Kel xotin, tezroq to'yning harakatini qil, bundoq bemaza so'zlarga quloq solma!

Zokir – Yana qaytarib aytaman, ukam ham odam, molga o'xshash sotilmaydi. U yosh, o'z tengi bilan o'ynamoq, kulmoq istaydi. Cho'rilarga o'xshab tutilib bir cholga berilmaydi, zamonimiz «haq» haqqa berganlar uchun, xudoga shukur, cho'rilik, qullik asrlari o'tib ketgan. Zo'rlab olishga Ortiqboyning haqqi yo'q.

Muslim – (*Achchig'i chiqadi*) Hoy bola, sen menga qarshi so'zlaysan!
(*Qo'lini ko'tarib umogchi bo'ladi. Rokiya o'rtaga tushadi.*)

Rokiya – (*Muslinga*) Hoy, sizga nima bo'ldi? (*Zokirga*) Nega otangning jahlini chiqarasan, tur, ishingga chiq.

Zokir – (*Chiqa boshlab*) Chiqaman, ota chiqaman, lekin qo'limdan kelgan ishni qilib, bechora singlimni Ortiqboyning changalidan qutqazib olishga urinaman. Pul zo'r kelsa... Ortiqboyingizning o'zi bilan boshqacha gaplashaman.

Muslim – (*Rokiyaga*) Qo'y buning tomoni bo'lma! Bu bola o'zlikdan oshib ketibdi, yaxshilab tuzatib qo'yay.

Zokir – (*Chiqadi*) o'ldirsangiz ham so'zimdanda qaytmayman.

Muslim – To'xta-to'xta oqpadar, to'xta! (*Quvlab orgasidan chiqadi. Orgada ovoz. Rokiya ham dodlab chiqadi.*)

Halimaning yotoqxonasi, yig'lab o'tirgani ko'rinadi.

Halima – Oh! Otalar, nega muncha shafqatsiz bo'lar ekan, bu qanday zulm! Hech chidolmayman... Ne'mat! Nega mendan xabar olmayсан, yo mendan umidingni uzdingmi? Esingdan chiqardingmi? Yaxshi, sen esingdan chiqarsang ham men esimdanda chiqarmayman. U sening kecha bog'dagi qo'rquv ila javdirab tikilib qarashlaring, meni ovutmoq uchun sekin jilmayib turib: «to... gavdamda jonim bor sening uchun tirishaman» deb turgan chog'ing ko'z oldimda, ul chog'da so'zlagan so'zing qulog'imdanda aslo ketmaydi. Bilmadimki, undan beri sening holing nima kechdi ekan bilmadim, qanday kunlar kechirasan, e... zolim ota, birgina yosh qizingga achinmadimmi.

Muzika

«Bormayman dedi» kuyi (Halima).

Ne uchun tangrim meni sevgi o'tiga tashlading
Sevdirib avval meni endi ko'zimni yoshlading.
Ko'nglim jo aylading ko'rgan kunimdanda dardini
Endi qiynagaysan meni boshingga solib hajrini.
Oh yondim, ey meni oromijonim, tashlama,
Asragil yo saqlagil, yo qilg'il oson dardimi.

Seni sevgan edim. Yana sevaman, umidim chirog'ini so'ndirma! Oh... bilmayman... balki sen meni unutgandirsan! (*Ma'yus*)

Muzika:

«Rizo» kuyi (Halima).

Meni yondirdi, kuydirdi muhabbat o'tlari do'stlar,
Oshib ketdi samolardan fig'onim dudlari do'stlar.

Avj:

Tilaymankim vafosiz yor kelib holimga ko'z solsin,
Bu dardimga davo qilsin va yokim jonimni olsin!
Kecha-kunduz nigorimni yetishmoq orzusi erdi,
Raqib do'stni uyg'otdi. Jafo toshimni irg'itdi.
Gunohim ne edi yorim, dushmanlar uylari kuysin,
Xarob o'lsin, uyi kuysin meni yorimdan ajratdi.

(Ovozi chiqmas darajada ichidan yig'lagani ko'zidan ko'rinib turadi.)
Yo'q, bo'lmaydi!.. Qanday chidab bo'ladi, o'z otang o'z sevgilingdan ajratib, otang qatori bir cholg'a xuddi bir quldek, bir cho'ridek sotib yuborsa. Akam bechora ham yolg'izlik qilib qolayotibdi. Undan ham umid yo'q, endi meni kim qutqaradi, kim yordam beradi, hech kim!

Asar San'atshunoslik ilmiy-tadqiqot instituti
fondida saqlanuvchi matn asosida chop etildi.

XURSHID

(1892–1960)

Shoir, tarjimon, atoqli dramaturg, O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan san'at arbobi (1940) Xurshid (Shamsiddin Sharafiddinov) 1892-yili Toshkentning Sebzor dahasi Shokirguzar mahallasining bog'bon oilasida tavallud topgan. Eski maktab va madrasada tahsil ko'radi, 1910-yili bir boylga prikazchik bo'lib Andijonga ketadi va 1918-yilga qadar o'sha boylning do'konida xizmat qiladi.

Xurshid adabiyotga shoir sifatida kirib keldi. 1920-yili u o'zbek Davlat namuna teatriga suflyor bo'lib ishga keladi va shu davrdan uning ijodiy hayoti teatr bilan bog'lanib qoladi, 1933–1948-yillari Alisher Navoiy nomidagi opera va balet teatrida adabiy emakdosh, umrining oxirgi yillari O'zbekiston Fanlar akademiyasi til va adabiyot institutida ilmiy xodim bo'lib ishlaydi, 1960-yili u vafot etadi.

Xurshid musiqiy drama janrining asoschilaridan biri sifatida o'zbek teatrining shakllanishiga munosib hissa qo'shgan.

Turli yillarda U. Hojibekovning «Layli va Majnun», «Arshin mol-olon», H. Jovidning «Iblis», «Shayx San'on», I. Mamatqulizodaning «O'liklar», F. Shillerning «Qarog'chilar», «Makr va muhabbat» kabi o'ttizga yaqin pyesalarni o'zbek tiliga tarjima qildi, «Yomon o'rtoq», «Juvonbozlik qurboni», «Kichik askar», «Oybonu», «Siyovush» singari original pyesalar yaratdi.

Xurshidning dramaturglik iste'dodi «Farhod va Shirin» (1922), «Layli va Majnun» (1923) musiqali dramalarida yaqqol namoyon bo'ldi. Ular Navoiyning mashhur dostonlari, xalq ertak va afsonalarini atroflicha o'rganish asosida dunyoga kelgan pyesalar bo'lib, o'zbek dramasi janrini rivojlantirishda bosqichli voqealarga aylandi.

XURSHID HAQIDA XOTIRALAR

1919-yilning navbahori edi. Men «Rohat bog'cha»da bir necha do'stlarim bilan tambur chertib o'tirar edim. Oramizda Xurshid ham bor edi. Ana shu o'tirishda Xurshid o'zining yangi sahna asar ustida ish olib borayotgani haqida so'zladi. Bu asar mashhur Farhod va Shirin haqidaligini ham aytdi.

So'ngra, ayrim joylarini o'qib berdi va birgalikda musiqali sahna asarini yaratish haqida iltimos qildi. Buningdek, yangilik meni qiziqtirib qo'ydi, rozilik berdim. Ochig'ini aytgan-da, rozilik berishga berdim-ku, biroq keyin, ish boshlaganimizdan so'ng afsuslangan paytlarim ham bo'ldi. Chunki, Xurshid siqib suvimni olardi. Bizning yarim yilcha umrimiz tamburda kuy chalish, raqomlardan ijro etish va eng yaxshilarini tanlash bilan o'tdi. Ayrim kunlarda Xurshidning kuy saralashidan, «injiqliklari»dan siqilib, yuragim tars yorilib ketay derdi. Arazlashgan vaqtlarimiz ham bo'lgan.

Axir o'zingiz o'ylab ko'ring, 20–25 har xil kuylardan, ashulalardan chalib yoki aytib bersam-da, lekin ayrim paytlarda bulardan birontasi to'g'ri kelmasa. Bari bir oradan bir-ikki kun o'tgach, biz yana uchrashib, boshlagan ishimizni davom ettiraverdik. Kezi kelganda shuni ham aytib qo'ya qolay. Xurshidning o'zi ham dutorni yaxshigina chertardi, shirin va ta'sirli xirgoyi qilardi, xalq kuylarini, asriy musiqiy merosni durustgina bilardi.

Shorahim Shoumarov, O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan san'at arbobi, sozanda, xonanda, bastakor.

Xurshid To'ychi hofiz, Shorahim aka singari yuksak sozanda va atoqli xonanda-qo'shiqchilar davrasiga juda yaqin va ular bilan hamsuhbat, ulfat bo'lganligi sababli olti maqom va xalq qo'shiqlarini mukammal bilar edi. Shu tufayli u o'zining bosilib tarqatilgan asarlaridagi hamma qo'shiqlarga ma'lum kuy nomini aniq qayd etganki, bu teatrlar uchun musiqaviy qo'llanma bo'lgan, desak mubolag'a bo'lmaydi. Xurshid asaridagi qo'shiqlarni chiroyli va mayin xirgoyi bilan kompozitorning notasiga o'tkazar, artistlarga kuylashni o'rgatar edi. Xurshidning o'zbek opera san'atini yaratishdagi xizmatlari anchagina bor, uning librettolari asosida, ijodiy kuchlar hamkorligida teatr dastlab, «Layli va Majnun» (1940), keyinchalik «Farhod va Shirin»ni (1957) to'la opera asosida sahnaga qo'ydi.

*Muzaffar Muhammedov, O'zbekiston xalq artisti, rejissor.
Xotiralar B. Nasriddinovning «Xurshid»
(118–122-betlar) kitobidan olindi.*

XURSHID ASARLARINING SAHNAVIY TALQINLARI HAQIDA

«Farhod va Shirin» asari O'zbek davlat namuna teatrida 1923-yili M. Uyg'ur tomonidan qo'yilgan. Farhod rolini Abror Hidoyatov, Shirin rolini Ma'suma Qoriyeva ijro etganlar. 1928-yili Andijon teatrida qo'yilgan «Farhod va Shirin» (Farhod – Muhiddin Qoriyoqubov, Shirin – Tamara-xonim) mazkur asar sahnaviy talqinining dastlabki muhim bosqichlaridan biri bo'ldi.

Xurshid ijodining tadqiqotchisi Bahridin Nasriddinovning guvohlik berishicha, spektaklning 1937-yili yangi nusxasi musiqali drama rivoji tarixida yirik voqeaga aylandi. Unda Shirin rolini o'ynagan Halima Nosirova shunday eslagan: «Men endi haqiqiy Shirinni tasavvur qilaman. Bu go'zallik va baxt-saodatni unga Farhod olib borgan. U Shiringa shaffofday tiniq va sof, nafis va ehtirosli, tog'day yuksak muhabbatini olib borib bag'ishlaydi. Sabo yelining muattar hidlarini, yaproq yozayotgan kurtakning go'zalligini, uzoq mamlakatlardagi ajoyib-g'aroyib tog' chechaklarining atrini – bu-

larning barchasini unga Farhod olib borgan. Shu sababli ham Farhod halok bo'lgach, kunduz tunga, butun olam qorong'u zulmatga aylanadi-yu, quyoshday charog'on Shirin ham beg'ubor kunduzning yorqin va hayotbaxsh nurlarini o'zida mujassamlantirib, olamdan ko'z yumadi, uning uchun zulmatda yashashning hech qanday ma'nosi qolmaydi!

Muzikani aytmaysizmi! Muzika ikki ajoyib qalbning go'zalligi va muhabbati, umid-armonlari va baxt-saodati to'g'risida kuylaydi. Mana, tovushlar dag'allashadi, undagi qattiq zarblar allaqanday shumlik va sho'rishdan xabar beradi, quyosh yuzini qora bulut to'sadi: ko'z oldimda zolim, bag'ritosh Xisrav gavdalanadi, uning vajohatidan qayg'u-kulfat va o'lim yog'ilib tura-di... Muzika «O'lim! O'lim!» deb og'ir hansiraydi, bo'g'iq tovushlar:» O'lim! O'lim!» deb mash'um sado beradi. Go'yo o'lim butun dahshati ila bostirib kelayotganday, bir sho'rish bo'lishi muqarrarday tuyuladi...

A'zoyi badan junjikib, yelkadan sovuq bir narsa urib o'tganday tuyuladi: zal yaldoday qorong'i bo'lib ketganu, allaqayerda butun mahluqotu mavjudotni majaqlab tashlaydigan yeldirimdan darak berib, chaqmoq chaqadi!

Hamimizga tanish bo'lgan «Farhod va Shirin» o'zgarib ketgan, hamimiz ularni umrimizda birinchi marta ko'rayotganday edik.

Farhod rolini Karim Zokirov bilan Boborahim Mirzayev, Xisravni Qori Yoqubov tayyorlar, Shopur roli Abdulla Ahmedovga, Yosuman – Lutfixonim Sarimsoqovaga topshirilgandi. Shirinni men tayyorlar edim. Spektaklni E. I. Yungvald Xilkevich postanovka qildi.

Biz birinchi operamizni jon-dilimizdan sevar edik, chunki u juda ko'p yangilik olib keldi; bu opera biz dastlab ishg'ol qilgan kattakon yangi marra bo'ldi. Birinchi spektakldan keyin ko'nglimiz qanchalik sevinch-quvonchlarga to'lib-toshganini, qalbmizdagi ulkan iftixor tuyg'ularini aytib ado qilolmasdik».

*Halima Nosirova, «Men o'zbek qiziman»,
229-230-betlar.*

Farhod do'sti Shopur bilan Mehinbonu va uning jiyani Shirin yurtiga kelarkan, tog' qoyasida ariq qaziyotgan kishilarga duch keladi.

Farhod «Hunarni asrabon netkundir oxir, olib tufroqami ketkundir oxir», deya ishga kirishadi, yillar davomida yuzlab qullar bitirolmagan arig'u qasmi bir necha kun ichida tiklaydi. Quyida Farhod va Shirinning shu qasr qarshisidagi uchrashuv sahnasi berildi.

«FARHOD VA SHIRIN»

Shir in. Keling, ey mardi davron xush kelibsiz,
Biz aytmadn bu xil xizmat qilibsiz.
Na siz o'xshab jahonda bir kishiga,
Na o'xshaydir ishingiz el ishiga.

Qizlar. Bu ishkim ko'p kishilar erdi ojiz,
Bajargansiz, ajab, bu ishni yolg'iz.
Hunarkim bunda siz ijod etibsiz,
Bu qo'rqinch tog'ni bog' obod etibsiz.
Agar yuzlarcha yil uzringiz aytsam,
Emasdir mumkin uzringiz tugatsam.

Muzika

Farhod. Ey pari joninga rohat berding ovozing bilan,
So'zlaring qutqordi men mahzunni ranju qayg'udan.
Tushdi o't joninga, ey ra'no yuzing ko'r may hanuz,
Yo dilim qon aylagan afsunli dilbar sernnisan?

Shirin. Shukurkim hosil bo'libdur menga barcha muddao,
Kim asir o'lmish menga shunday bahodir ko'hkan.

Qizlar. Ey botir, barno yigit, baxting bo'libdir rahnamo,
Ko'magandir sen kabi baxtli yigit bu anjuman.

Shirin. Maqsading ayt, bu kabi ishlar emasdir besabab.

Farhod. Marhamat qilsang yuzing bir ko'rmak orzusidaman.

Shirin Mehinbonu ishorati bilan yuzini ochadi. Farhod ko'rib zavqlanadi. Muzika.

Farhod. Oh nachuk tole'ki sevgi bo'ldi rahnamo,
Uchradi ul ko'zguda bir yo'l ko'ringan dilrabo.

Shirin. Qancha shahzoda yigitlar tutdilar mendan umid,
Boqmadim ularga, bo'ldi senga ko'nglim oshno.

Farhod.
Sen go'zal dilbarga yetmakka qo'yib umrim garov,
Shukurkim bo'ldi muyassar menga barcha muddao.

Shopur. Shod bo'l ey do'stim, yorishti qop-qorong'u tunlaring.

Ishchilar. Chin yurakla ish qilib, hojatlaring bo'ldi ravo.

Mehinbonu. Keling sozandalar, raqqosalar siz,
Bu sodiq ishchilarga bazm beringiz.
Biz aylaylik kezib ishni tamoshu,
Qani, qanday hunarlar bo'ldi barpo.

Mehinbonu, Shirin, Farhod, Shopur, ishboshi ketadilar. Bu yerda bazm boshlanadi.
Ular qaytib kelgach, bazm tugaydi. Farhod bilan Shirin oldinda borar edilar.

Mehinbonu. Bu yerga kelgil, ey jonimga payvand,
Hazin jonim jamoling birla xursand.

Shirinni bir chekkaga tortib, yashirin so'zlaydi.

Bu oshiqvash yigitkim chekti ko'p ranj,
Eru roz xizmatiga qarshi yuz ganj.
Unga taklif qilsak mehmonlik.
Ham etsak ko'nnglin ovlab mehribonlik.

Shirin. Muborakdir bu haqda harna fikring,
Eruman ojiz aytmaklikka shukring.

Farhodga yaqin kelib.

Aziz mehmon, malol kelmasa sizga,
Qadam ranj aylagaysiz saroyimga.
Farhod. Boshim bilan yurib borgayman albat,
Menga ostonangiz o'lmak saodat,
O'g'lon lutf etsa, biz ham tong-la yetdik.
Mehinbonu. Qani, Shirin, chaqir qizlarni, ketdik.

Mehinbonu, Shirin, qizlar ketadi.
Muzika.

Farhod. Topdi bu dam xasta tan go'yoki darmon mujdasin.

Parda

«Layli va Majnun» asari Mannon Uyg'ur tomonidan 1924-yili sahnalashtirilgan bo'lib, unda bosh rollarni A. Hidoyatov va M. Qoriyeva ijro etganlar.

«Farhod va Shirin»da 50 dan ortiq rejissor «o'z ijodiy faoliyatlarini namoyish qildi». «Yuzga yaqin Farhod va saksandan ortiq Shirin obrazini yaratgan artistlarning ro'yxati bor», deydi. «Xurshid» kitobi (180-bet)ning muallifi B. Nasriddinov.

Ular orasida Shahodat Rahimova, Mahmudjon G'ofurov, Farog'at Rahmatova, E'tibor Jalilova, Murodjon Ahmedov, Mashrab Yunusov, Aysar Ibrohimov, Qamara Burnasheva, Hafiza Ibrohimova, Mukarrama Azizo-va singari o'nlab yuqori iste'dodli san'atkorlarni uchratish mumkin.

LAYLI VA MAJNUN

Birinchi pardadan parcha

Q a y s. Ey baxtim, ajab zabun emishsan,
G'am loyiga sarnigun emishsan.
Bir nozli sanamga bo'lding oshiq,
Ishq ichra senga emas muvofiq.
Sen qancha niyoz etarsan og'oz,
Yuz qatla u dilbar aylagay noz.
Qo'ydi meni ko'rdi xayfi ehson.

Layli yolg'iz qaytadi. Qaysning yoniga keladi.

L a y l i. Ey turfa yigit, na holating bor?
Qanday g'am ila malolating bor?
Kim shodliging yo'q o'zgalardek,
Obodlig'ing yo'q o'zgalardek.
Bu damki esib nasimi navro'z,
Gul atrini qildi majlis afro'z.
Ishrat chog'i mehnating na, ya'ni
Bu dard ila hasrating ne, ya'ni,
Bu g'am senga qaydan o'ldi paydo?
Kim qildi seni o'ziga shaydo?

Q a y s. Ey jonima hasrat o'ti solg'on,
Bir boqmoq ila dilimni olg'on!
Zulf ochmoq ila olib qarorim,
Qilding qaror ro'z ro'zg'orim.
Qilg'onni yashirmog'ing na erdi?
Jonimni ki o'rtading bas erdi,
Tonmoq bu sifat kerakmas erdi.
Bilmaska olib o'zingni yona,
Bu nav'i so'rar labing fasona.
O't uzra na erdi kuymog'ing yog',
Kuyganga na erdi qo'ymog'ing dog'?

Muzika

Q a y s. Ko'ngilni bu zamon, ey oy, xayoling muftalo qilmish,
Ko'zimdanda uyquni ham boshdanda aqlimni judo qilmish.
Vafosizlik muhabbat ahli oridir, xusho ulkim,
Hayoti naqlini bir qotil oldida fido qilmish.

L a y l i. Visol istar esang qochma balolardinkini qilmishlar –
Niyoz ahli vafo, har necha noz ahli jafo qilmish.

Q a y s. Maktabda ko'rib yuzingni bir bor,
G'am domig'a bo'lmisham giriftor.
Ishqing meni qildi zoru xasta,
Hi jroning ila ko'ngil shikasta.
Bir ozgina vaqt yil o'ldi sensiz,
Darding meni qildi zoru ojiz.

L a y l i. Balli menga, qiz boshim bilan man,
Yashirin tutaman sirimni eldan.
Er holing ila yo'qotding o'zni,
Boqtirding o'zingga barcha ko'zni.

Q a y s. Xalq ichra turub boqardi dildor,
Qasddan junun aylaganman izhor.

L a y l i. Qo'ygil so'z o'yinlaringni, qil bas,
Tokay sening foydangga hal o'lmas?
Ishqing yuragimda sendan ortiq,
Yoding menga hamdami muvofiq.
Har qancha bu yo'lda cheksam ozor,
Sendan bo'lak o'lmagay menga yor.

Beshinchi pardadan

M a j n u n. Ey jonima ka'bai muqaddas,
Uzringni tilim ado qilolmas.
Ka'bamni qilib xarob har dam,
Soldim senga iztirob har dam,
Mehrimni ko'ngilga aylading yor,
Qilding beshiginga qo'lni tumor.
Bu nav' tilak bilan ki nigoh,
Zulm aylasa senga charxi kin xoh,
Qul yang'lig' o'g'ullig'ingni qilsam,
O'g'ul kabi qullig'ingni qilsam,
Lekin tunu kun judolig' etdim,
Bilmaslig'u bevafolig' etdim,
Bechora men endi naylagayman,
Dardinga ne chora aylagayman?!
Ka'bam ona, senga yolvorurman,
Afv aylamaging umid qilurman.

Onasining qabriga tashlanadi. Muzika.

Hi jron tunin jafosila jon bo'ldi beqaror,
Bo'ldi sirim butun jahon ahliga oshkor,
El etdi ta'nalar bilan ozorim ixtiyor,

Motam jafolar bilan ko'nglim o'ldi tor-mor,
Yo'q bag'rima qiluvchi davolar bilan mador.
Bitdi firoq jabrini tortmoqqa toqatim,
G'am birla mahv o'ldi qarorim halovatim,
Oxir egildi g'am yuki ostida qomatim.
Ammo yor o'zga bazmi bilan mastu baxtiyor.

O'zini tashlaydi. Muzika.

Layli. Qaro ko'zim kelu mardumlig' emdi fan qilg'il
Ko'zim qarosig'a mardum kabi vatan qilg'il.
Yuzing guliga ko'ngil ravzasin yasa gulshan,
Qading niholiga jon gulshanin chaman qilg'il.
Takovaringga bag'ir qonidin xino bog'la,
Itingga g'amzada jon rishtasin rasan qilg'il.
Yuzida terni ko'rub o'lsam, ey rafiq meni,
Gulob ila yuvgil, bargidin kafan qilg'il.

Layli parishon holda kiradi. Har tarafga qarab, Majnunni ko'rib, yoniga keladi.

Ey xasta, tanimda totli bir ruh,
Ey g'am, qo'lida asiru majruh,
Mushtoqi jamol eding hamisha.
Muhtoji visol eding hamisha,
To'xtat biroz oh ila fig'oning,
Men Layliman orzuyi joning.

Majnun. Sen Layli emasan, ey parivash,
Qo'y, aylama ko'nglimni yana g'ash,
Layli uki ahdini sindirmas,
Ag'yor ila ayshu bazm qurmas.
Sen Ibn Salom ila ko'ngil bir,
Aylab meni haydading-ku oxir.

Layli. Ikkimiz otasining rizosi,
Qildi bizi qayg'u mubtalosi.
Navfalga sening otang qilib zo'r,
Ibn Salom ila menga bir go'r.
Yozmish esa bizga bo'yla taqdir,
Hech kim bera olmas oni tag'yir.
Navfaldan xalos o'lub esang shod,
Men Ibn Salom qulidan ozod,
Qaysim, quvon endi.

Majnun. Layli sendan,
Qanday umid aylayin, yetimman.
Yo'q menga ko'mak beruvchi dilgoh

Layli. Qayda ota-onang?

Majnun. O'ldilar.

Layli. Oh!

Balki menga hazil etib gapirding?

Majnun. Yolg'on deganim ko'ribmi erding?

Budir – bu ota-onam mozori,

Hukm etdi ajal bularga xori.

Layli. Ming dod, falak, jafolaringdan,

Tokaygacha zulmu jabr etarsan,

Tut, bos, charxing ila ez vujudim,

Ko'klarga ko'tar keraksa dudim.

Majnun. Layli!

Layli.

Ey tangri, qani adolating, oh!

Ishq ahliga shulmi shafqating, oh!

Yorimning ota-onasi o'lmish,

Go'yo bu musibat menga bo'lmish.

Majnun. Layli, qo'y, ey Layli, yig'lama bas,

Faryodlar endi foyda bermas.

Layli. Bug'doy kabi qovrilibman, ey voh!

Yiqiladi, o'ladi. Majnun o'zini yqo'otib hayron bo'ladi.

Layli, nima hol bu: Layli, Layli,

Solmish senga g'orat o'lim xayli.

Ko'tarib ikki qabr o'rtasiga eltib qo'yadi.

Ey sham nechun yuzni yashirding,

Ayriliq o'tin bag'ringa urding?

G'am jomini sunganida olam,

Sipqorg'on edim sen ila men ham.

Muzika

Oh kim hayronman, ul sarvi xiromonimdin judo,
Ko'zlarig'iriyondir, ul gulbargi – xandondin judo.

Bo'lsa yuz, ming jonim ol, ey hajr, lekin qilmag'il,

Yorni mendan judo yoxud meni ondindin judo.

Xajr o'limdin achchig'ermish, endi ey davron, meni

Aytmagil jondin judo, qilg'uvchi jonondin judo.

Manbalar:

1. Xurshid. Tanlangan asarlar, «Fan» nashriyoti. Toshkent. 1967-yil.
2. B. Nasriddinov. «Xurshid». G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti. 1975-yil.

ABDULLA QODIRIY

(1894–1938)

Abdulla Qodiriy (Jo'lqunboy) 1894-yili Toshkentning Kamolon mavzesi, Eshonguzar mahallasida o'rtahol dehqon oilasida tavallud topgan. Eski o'zbek maktabi va rus tuzem maktabida o'qigan, keyinroq Moskvada Adabiyot institutida (1923–1926) tahsil olgan.

A. Qodiriy avvalo, o'zbek romanchiligining asoschilaridan biri sifatida shuhrat qozondi. Ayniqsa, uning «O'tkan kunlar», «Mehrobdan chayon» romanlari xalqimiz orasida keng tarqalgani ma'lum.

Dramaturgiya A. Qodiriyning adabiy merosida uncha katta o'ringa ega emas... U birinchi «Baxtsiz kuyov» pyesasini 1915-yili chop ettiradi va shu yili «Turon» truppasida sahnalashtiriladi. Shundan so'ng, o'sha davr sahna arboblari bilan ijodiy muloqotda bo'lib, teatr va kino san'ati jarayonini doimiy ravishda kuzatib boradi, yana «Hech kim bilmasun», «Uchqun» sahna asarlarini yaratadi, tatarchadan «Erim qaytdi», N. V. Gogolning «Uylanish» komediyalarini o'zbek tiliga tarjima qiladi.

A. Qodiriy yaratgan «Azob bog'chasida yig'i-sig'i kechasi», «Eski shahar teatr havaskorlariga», «Bizda teatru ishining borishi» kabi feleton va maqolalari 1920-yillar o'zbek teatri hayotini o'rganishda muhim ahamiyatga ega.

Buyuk adib begunoh ayblanib, 1937-yili qamoqqa olinadi va 1938-yili otib tashlanadi. Istiqloq davridagina uning nomi va ijodi to'la oqlandi va madaniyatimizning eng mo'tabar siymolari qatoridan o'rin oldi. Prezidentimiz Farmoni bilan 1991-yili Abdulla Qodiriyga Alisher Navoiy nomidagi Davlat mukofoti va keyinroq «Buyuk xizmatlari uchun» ordeni berildi.

ABDULLA QODIRIY TEATR SAN'ATI HAQIDA

Teatr – ulug'lar maktabi

Yoshlarimizning tarbiya joyi maktab bo'lsa, zo'r mezmonlik – teatrdir.

Yozuvchilikda bir qonun bor: hammadan ilgari ma'no, undan so'ng shu ma'noni – fikrni ifoda qilish uchun so'z qurish, so'z emas – san'atkorona, ya'ni shundoq so'zki, aytmoqchi bo'lgan fikringizni ifodasi uchungina maxsus yaratilgan bo'lib, yasama bo'lmasin!

Teatru turmushdagi va ortiqcha yerlarni ko'z oldimizga mahkum etib ko'rsatuvchi bir oynadir.

Komediya degan nima to'g'ri kelsa, shundan kula bermak emas, balki o'zining tub shartiga muvofiq etib kulmak...

Hajviy tanqid avomning ruhiga yaqin va uning his etgan, ammo ifoda qila olmagan masalalariga tarjimondir. Xulosa: hajviy tanqidning tabiatidagi kulgililik unsuri avomning mahbubi, tag'in to'g'risi uning o'z ijodidir.

Uslub degan narsa til bilishga bog'liq bo'lgan va har bir yozuvchining tilining xarakteri kabi bo'lib tanilgan bir xususiyatdir.

«BAXTSIZ KUYOV» ASARI VA UNING ILK SAHNAVIY TALQINI HAQIDA

Bu pyesaning bosilib chiqishi Toshkent havaskorlari bilan bir qatorda rus teatr tanqidchilarining ham diqqatini jalb qildi. Chunchi, Gr. Adresov «Baxtsiz kuyov» to'g'risidagi taqrizda quyidagilarni yozgandi: Yaqinda bizga hisobot uchun Abdulla Qodiriyning yangi dramasi «Baxtsiz kuyov» yuborildi. Sujet Turkiston musulmonlarining hozirgi hayotidan olingan. Sahnada yana o'sha mahalliy aholining ko'pchiligini qiziqtirgan «To'y» ko'rinishidagi isrofgarchilik masalasi ilgari surilgan. Drama so'zlashuv tili bilan yozilgan va qiziqish bilan o'qiladi. Yaqin kunlarda uning birinchi postanovkasi tayyorlanadi.

Truppa bu asarni 1915-yil 4-noyabrda «Qishlik Xiva» teatmi binosida sahnaga qo'ydi. Uni yosh o'zbek havaskor rejissorlaridan Nizomiddin Xo'jayev (1885–1942) sahnalashtirdi. Spektaklda rejissor pyesa g'oyasidan kelib chiqib, Turkiston sharoitida boylar bilan kambag'allar o'rtasidagi ijtimoiy tengsizlik, mehnatkash xalqning og'ir ahvoli va uning fojialarini tasvirlab, boylar va amaldorlarning insofsizlik va shafqatsizliklarini ko'rsatib beradi. Asarning bosh qahramoni Solih nomli yetim yigit. Amakisining maslahati bilan katta qarz hisobiga dardabali to'y qiladi va garovga qo'yilgan hovli-joyidan mahrum bo'lishni oldidan o'zini o'ldiradi.

Abdulla Avloniy Fayziboy rolini o'ynab, o'z qizining baxt-saodatidan pulni yuqori qo'ygan nokas tipni ishonarli yaratib bergan. Sudxo'r boy rolida o'ynagan Poshshaxo'jayev, sud pristavi rolini o'ynagan Sulaymon Xo'jayev ham tomoshabinning g'azabiga sazovor bo'ladigan obrazlar yaratib, asarning ijtimoiy mavzusini kuchaytirishga ma'lum darajada hissa qo'shganlar. Shu jihatdan, Sulaymon Xo'jayev yaratgan rus chinovnigi obrazi juda xarakterlidir. Pristav – S. Xo'jayev Yevropa kiyimida, pensne taqqan, bilagiga hassa ilib olgan, qo'lida katta papka bilan sahnaga kirib keladi. Avvalo, qoniga belanib yotgan ikki jasadga ko'zi tushib, hurkib ketib, chekina boshlaydi. «Muttaham bu kishi boydan qarzini bermay o'lgan», deb boy qulog'iga nimalarnidir shipshitadi va uyni u yog' – bu yog'iga yurib, narsalarni ko'zdan kechirar ekan, Solih jasadini tepib o'tadi, ruschalab g'udurlaydi va uyni, ro'zg'or ashyolarini xatlay boshlaydi.

*Mamajon Rahmonov, «Hamza» nomidagi
O'zbek Davlat akademik drama teatri.*

ABDULLA QODIRIY «OTABEKNI O'ZIM O'YNAYMAN» DEGANI HAQIDA

A. Qodiriyning «Ravot qashqirlari» filmini katta maroq bilan tomosha qilgani va filmni chuqur tahlil etuvchi taqriz bilan matbuotda chiqqani bejiz emas. O'zbek kinosining qaldirg'ochlaridan biri uning yaqin birodari va ko'pgina masalalar bo'yicha maslakdoshi Sulaymon Xo'jayev tavallud topgan Kamolon mahallasidan bir-ikki chaqirim narida Eshonguzar mahallasi joylashgan bo'lib, unda buyuk adib Abdulla Qodiriy istiqomat qilardi. Bu ikki siymo o'rtasidagi do'stlik ularning bolalik chog'ida boshlangan...

«Ravot qashqirlari»ning Toshkent ekranlariga chiqqaniga yarim yil bo'lgan, adibning bolalik o'rtog'i o'zbek madaniyati uchun yangi bir sohaga chaqmoq singari yonib kirmoqda edi. Abdulla Qodiriy bu filmni tomosha qilib, undagi o'zbek artistlari, birinchi navbatda, Sulaymon Xo'jayevning ijrosidan mamnun bo'lgan va o'z taqrizida bunday so'zlarni aytgan edi: «Bundagi mas'ul rollarni havaskor bo'laturib ham ado qilgan o'zbek artistlarimiz o'zlariga yaxshi umid bog'latdilar...»

Abdulla Qodiriy yaqin orada o'zbek kinosining malakali kadrlar hisobiga o'sishiga ishonch hosil qilib, «O'tkan kunlar»ning ekranlashtirilishini orzu qiladi. Bu asarni g'oyat sevgan Sulaymon Xo'jayev hiyla keyin rejissorlik san'atini egallay boshlaganida, — o'zi uni ekran tiliga ko'chirmoqchi bo'ldi. Har ikki do'stning niyatiga ko'ra bu yaratilajak filmda Otabek rolini adibning o'zi ijro etishi lozim edi. Afsuski, bu xayrli niyat zamona zayli bilan amalga oshmay qoldi.

*Naim Karimov. «O'zbek kinosining qaldirg'ochi»,
«Nafosat» jumali, 1992-yil, 2-son.*

Quyida pyesaning ikkinchi pardasi chop etildi.

BAXTSIZ KUYOV

Ikkinchi parda

Fayziboyning mehmonxonasi. So'lda kiradurg'on eshik, o'ngda ikki daricha, mehmonxona ostig'a namat, sahnaning uch tarafi rasmiy ko'rpacha, bir qozuqda qo'l chochiq, bir tokchada bir patnus non. Yana bir patnusda tarelkalarda shirinlik mevalar ustiga dasturxon yopilg'on. Yana bir tokchada to'rt dona to'n (to'yda beriladurg'on). Birozdan so'ng mahalla donla imomi bilan Fayziboy kirar.

Donla imom. Ho, ho, ish katta-ku. Nima gap, man ham aytdim, bir gap bor-ku Fayziboynikida, deb. (*Tokchadagi to'nlarga qarab*) To'y bo'ladurg'onga o'xshaydi, tokchada to'nlar.

Fayziboy. Qani, yuqoriga o'lturung taqdir, gaplashumiz. (*To'rga o'ltiralar.*)

Domla imom. Omin, Ollo ziyoda qilsun, Olloh akbar. (*Fotiha o'qurlar.*) Qani, gapuring!

Fayziboy. Ojizag'a Abdulrahimboy ellikboshisi bilan fotihaga kelmakchi. Yana olug'-solug' qilinsa ham ehtimol, shul sababdan sizni chaqirub keldunki, yurt ko'rg'onsiz, yurtdagi olug'-solug'larga tushunib qolgansiz. Mani tarafimdan gaplashsangiz, deb.

Domla imom. He-he-he, juda yaxshi bo'lubdur, xudo ziyoda qilsun. Abdulrahimning o'g'lini kuyov qildingizmi?

Fayziboy. Yo'q, o'lib ketqon akasini o'g'lini.

Domla imom. Tuzuk, tuzuk. Sobirboyni o'g'li Solihnimi?

Fayziboy. Shundoq, taqsir.

Domla imom. Yaxshi qilubsiz, mehnatkash, yetimlikda qattiqchilikni ko'p ko'rg'on yigit.

Shu vaqtda Abdulrahim ila ellikboshi kirurlar, salom berishub. Domla imom, Fayziboy o'rinlaridan turub, kelganlar bilan ko'rishurlar. Fayziboy mehmonlarga to'rdan joy ko'rsatub o'tqazur.

Abdulrahim (*domla imonga*). Taqsir, bir fotiha o'qub qo'ying.

Domla imom. (*qo'lini ko'tarib*). Omin, to'y ustiga to'ylar bo'lsun, Olloh akbar. (*Hammalari fotiha o'qurlar*).

Fayziboy (*o'rnidan turub*). Xush kelubsiz, mehmonlar.

Hammalari. Xushvaqt bo'ling, bale, rahmat. (*Fayziboy mehmonlar oldig'a dasturxon solib, tokchadagi patnuslarni keltirub qo'yar, yana samovar patnisini, piyolalarni keltirub qo'yub, samovar kelturmoqqa chiqib ketar.*)

Domla imom (*nonlarni sindirub qo'yub*). Qani, mehmonlar, nonga marhamat qilinglar. (*Hammalari non tanovul qilurlar. Abdulrahimg'a qarab*). Juda yaxshi g'ayrat qilubsiz, eshitib, ziyodda xursand bo'ldim.

Abdulrahim. Shundoq bo'ldi, taqsir, man g'ayrat qilmasam, Solihni hech kimi yo'q, bir yoqda hovlisi buzulib ketmoqda. Xotun olib bersam, uyig'a qarab, hovlisini buzmasdan o'ltirar, deb o'yladim.

Domla imom. Shundoq, ko'p savobga doxildor bo'lubsiz. (*Fayziboy samovar olib kirib qo'yib, choy quymoqqa boshlar. Pardani oxirig'acha o'lturg'onlarga oz-oz choy quyub berub turar.*) Ellikboshi, bir fotiha qilib qo'ysak, yaxshi bo'lur edi. (*Fayziboyg'a qarab*) Siz nima deysiz?

Ellikboshi. Juda yaxshi bo'ladi.

Fayziboy. O'z'laringiz bilasiz.

Domla imom. Qani bo'lmasa, qo'lingizni ko'taringlar. (*Hammalari qo'llarini fotihaga ochurlar.*) Omin olloh! Har ikkisini umrini uzoq qilib, qo'sha-qaritsun, serfarzand-serdavlat qilsun, Ollohu akbar!

Ellikboshi. So'zim shulki, sovchigarchilik olug'-solug' so'ylashmasa, chunki kuyov bo'lmish yigit, o'zingizga ma'lum, yetim ham kambag'al, yana olug'-solug' shariati yo'q gap. Olug'-solug' qilinsa, kuyovdan ko'p oqcha

olinsa, qarzdor bo'lub qolsa, yaxshi emas, deyman. Keraklik narsalarga ozroqgina oqcha olub nikohlab bersangiz, shariatdagi ish bo'lur edi.

Fayzi boy. Olug'-solug' bo'lmasa, to'y-to'y bo'ladimi?! Mani ham boshimda bir qizim bor. Orzu-havaslik dunyo. Yaxshilab orzu-havas qil-sam degan niyatim-da bor. (*Domlaga qarab*). Taqsir, bu kishini aytganlari-dek qilsangiz, xalqqa kulgi bo'lasiz. Olug'-solug' qilinmasa bo'lmaydur. (*Ellikboshiga qarab*.) Olug'-solug' yurtni rasmi, buni qilmang, demoqingiz ayb gap.

Ellikboshi. Man shariat mustafo bo'yicha ish tutilsa, deb edim. Gunoh o'tgan bo'lsa, afv etasizlar. Olug'-solug' so'zlashulsa, so'ylashulsin. (*Abdulrahimga*) Abdulrahim aka, siz nima deysiz?

Abdulrahim. O'z'laringizdan gap qoladimi? Solihga juda ham og'ir bo'ladurg'on bo'lmasun.

Fayzi boy (*domlaga*). Taqsir, qani olug'-solug'ni yurtda xo'b ko'rgansiz ham eshitgansiz, so'ylang.

Domla imom. Bo'lmasa, sovchigarchilik birla katta to'yni bir qilub so'ylaymiz-da, chunki yengilroq bo'ludur.

Fayzi boy. Yo'q, boshqa-boshqa so'ylansun.

Domla imom. Hammasini bir qilaveramiz. Osonroq bo'ludur. (*Abdulrahim va ellikboshig'a qarab*.) Man so'ylay, sizlar yaxshilab tinglab tur-ringlar, har ikki to'yda besh yuz so'm pul, o'n besh qo'y, bir ot, to'rt botmon bug'doy, to'rt botmon birinj, kajobada mayiz, turshak, o'n yoshuk har xil qandu shirinlik, yigirma quyum halvo, uch ming dona kichik non, ikki ming dona o'rta non, katta qozonda nisholda, qizlariga o'n besh oyoq kiyim, kimxob, duxoba, shohi, atlas, movit, chidakon, chit va boshqalar, har biridan ko'ylak, kamzul, mazkurlarga loyiq qimmatbaho ro'mollar, yana uch dona paranji shohi, duxoba, adras, uch dona kavush, maxsi, qavm-qarindoshlarig'a, o'zlarig'a, zaifalarig'a bosh-oyoq kiyim.

Ellikboshi. Yo'q, domla, juda oshirub gapirdingiz. Yigitning holi o'zingizga ma'lum, jabr bo'ladurg'on bo'lmasun.

Fayzi boy (*domlaga qarab*). Juda kam aytdingiz, man munga rozi emasman. Yurt urfi qayda, bu qayda? Ho, ho, yana necha narsalarni qol-durdindingiz. (*Ellikboshiga*.) Yana sizni oshirub yubordingiz, degan so'z'laringizga hayronman.

Domla imom (*ellikboshiga*). O'zingizning xabaringiz bor. Ahmad-boy o'g'illarig'a qanday to'y qilub, xotun olub berdilar. Bu ul odanning to'yini uyqunidek ham emas-ku.

Ellikboshi. Undoq isrofchi boylarni qo'yabersangiz-chi, taqsir, hollari o'zingizga ma'lum. Har kimdan qarzdor bo'lub turub, qo'llaridagi burovni oqchasini to'y-tomoshaga isrof qilub, puldorni pulini topib berol-may, sinib, mulk-ashyodan ajralub qolg'onlarini ko'rmadingizmi? Olarni to'yini to'y demang, oxiri aza-ku, taqsir.

Abdulrahim (*Fayziboyga*). Kamayturing. Solihni bilasiz, hech nimasi yo'q, yetim. Bundaqangi oshuqcha olaman, demang.

Fayziboy. Hali man munga ko'nmayman, domla, juda ham kam aytub qo'ydilar.

Domla imom (*Fayziboyga*). Mayli kam bo'lsa ham, chunki kuyovingiz yetim yigit, shuning uchun ortiqcha aytmadim. (*Abdulrahimga*) Sizlardan bu pul va boshqa narsalarni olg'ani bilan o'zig'a sarf qiladur, hamyonga soladur, deb o'ylamang.

Fayziboy. Men sizlarga non-banom tushuntiray, so'ragan g'allalar to'yni oshig'a ham, nonig'a ham ketadur. Qo'y va otlar so'yulub yog'go'shti oshga ketadur. Buni ichida charlar, yuz ko'rsatlari ham bor. Pulga mis asbob, ikki dona palak, ikki dona gul ko'rpa, sakkiz dona dorpo'sh, qizimg'a bo'yin tumor, qo'ltuqtumor, tillaqosh, ziraklar... Shundan boshqa mayda-chuyda narsalar bilan tamomlanadur. Nonlar bo'lsa, to'yg'a kelganlarga tarqatiladur. Halvo, boshqa narsalar ham. Endi tushundingizlarni, mang'a mundan nima qoladur?

Ellikboshi. Men sizdan so'rayin mis asboblari, keraklik narsalar, munga ko'p ketganda bir yuz so'm ketadur. Palak, gulko'rpa, dorpo'sh, bo'yintumor, qo'ltuq tumor, tillaqoshlardan nima foyda chiqadur, ular nimaga kerak?

Fayziboy. Palak, gulko'rpa, dorpo'shlar to'yda uyingizni ziynati, tumor, tillaqoshlarni qizimiz taqadur.

Ellikboshi. Uyda bularga boshqa ziynat qurub qolibdurmu? Qizingizg'a shang'ir-shung'ur qilib teva misollik tumor taqqondan nima foyda? Men bularni hammasini bilaman, besh-olti kundan so'ng sanduqda yotadur. O'larni sanduq huzurini ko'radur. Uyg'a arzimaydurg'on narsalarga kuyov bechoradan xo'p aqcha olub, ko'chadagilarga osh, non berub, isrofi qilsangiz, yana keragi yo'q palak-halak, tumor-pumorlarga pul isrofi qilsangiz, kuyovingiz bechora qarzdor bo'lub qolsa, g'am-anduhini qizingiz birla tortadur. Shariatga muvofiq to'y qilsangiz, kuyovingiz beqarzar bo'lsa, qizingiz, bohuzur, beg'am umrguzaronlik qiladi.

Fayziboy. Hali ham man patir ushatar, sovchigarchilik so'raganim yo'q. Bundan ortuq shariatdagi to'y qandoq bo'ladi?

Ellikboshi. Shariat mustafoda shundoqki, kuyov tarafidan qizg'a mahr tayinlamoq, so'ngra bir kosa suv bilan nikohlamoq. Muhammad alay-hissalom: «Yigitdan pul olg'il, palak, gulko'rpa, dorpush, tumor, qo'ltiq tumor qilg'il, yigit qarzdor bo'lub qolsa ham mayli» deydilarmu?! Hozirda biz, turkistonliklardan boshqa jumla musulmonlar, xususan, Makka, Madina, istambulilar, yuqorida aytganidek qilib, qiz erga beradurlar. Bizlardek isrofi qilmaydilar, (*domlaga qarab*) taqsir, siz ham tolibi ilmsiz, xudo va rasulimizni buyruqlari shundoq emasmu? Va bu kishini so'raganlari shariatdan tashqari emasmu?

Domla imom. Har joyni musulmonlarini bir rasmi bo'ladi. Bizlarg'a ham shundoq qilmoq rasmdur.

Ellikboshi. Har joyni musulmonlarini rasmlari emas. Boshqa viloyat musulmonlari shariatga muvofiq rasm bilan qiladurlar, ammo bizlar shariatga teskari, johiliyat zamonidan qolgan bid'at ila qilamiz.

Fayzi boy. Agarda bizlar shariatga muvofiq qizimizni erga bersak, xalq bizni ayb qilub kuladilar. Munga nima deysiz? Bizni xalqg'a kulgu bo'lganimiz yaxshimi?

Ellikboshi. Xalq! Xalq shariatni masxara qiladilarmi? Siz mani aytganimni qila bering, xalq sizdan kulsa, shariat buyrug'ini qildim, desangiz, hech kim hech nima demaydur. Agar ayb qilsa, gunohkor bo'ladir.

Fayzi boy. Mundoy so'zni uzub-ulaydurg'on ekansiz, juda mani garang qildingiz. Endi bo'ldi. Bo'ldi, domla imomni aytganlarini bersalaringiz, mana, bo'lmasa, o'zlaringiz bilasiz. Man yurtni tashlab, qiz erga berolmayman. Endi gapni ko'p cho'zmang, ming gapurganingizda zarracha manga ta'sir qilmaydur.

Ellikboshi. Xayr, xayr, mendan o'tg'on bo'lsa, afv etursiz. Man sizg'a va kuyovingizg'a qarindosh emasman. Shunchaki, shundoq bid'atlar bo'lmasa edi, deb so'zni uzaytirdum. Jabr qilsangiz kuyovingizga qilursiz, gunohi bo'ynig'izg'a, manga nima foyda, nima zarar? (*Yerga qarab sukut qilur.*)

Domla imom (*Abdulrahimg'a qarab*). Siz xo'b deyavering, mundaqangi deb o'lturmang. To'yga ketgan oqchani xudo o'zi yetkazur. Qarzdor bo'lsa bo'lar. «Qarz uzilar, xotun yonga qolar» degan so'z bor. Ellikboshi qayoqdagi bo'lmag'on so'zlarni gapurub, sizni sustlanturub qo'ydilar. Ul kishini so'zini qo'yabering.

Ellikboshi. Xayr, bo'lmasa bilganlaringizni qilinglar.

Domla imom. Qo'linglarni ko'taringlar. (*Hammalari fotihaga qo'l ochurlar. Domla ichida uzoq duo qilur.*) Omin Ollohu akbar, barakalla. (*Abdulrahim Fayzi boyga qarab*). Endi muborak bo'lsun.

Abdulrahim. Qulluq.

Fayzi boy. Qulluq. (*Abdulrahimga qarab.*) To'yni ushbu tayin bo'lgandan keyin kam yuborsangiz, hech ko'nmayman. So'ylashilganni batamom yuborursiz.

Abdulrahim. Xotirjam bo'ling, bir nima qilurmiz.

Ellikboshi (*o'rnidan turib*). Endi menga javob, ketaman. (*Eshikka qarab yurar.*)

Fayzi boy. O'ltira turing, osh tayyor.

Ellikboshi. Bale, rahmat, yegandek bo'ldim. (*Hammalari o'rinlaridan turarlar.*)

Fayzi boy. Sizlar o'lturibsizlar-de.

Domla imom. Yo'q, bizlar ham ketarmiz.

Fayziboy. To'xtanglar bo'lmasa (*chakmon turgan tokchadan chakmonlarni olub, donlag'a, Abdulrahimg'a kiyguzarlar. Ellikboshiga navbat kelganda, kiymas*). Sabab, kiymaymiz? Bo yoki gapimg'a xafa bo'ldingizmi?

Ellikboshi. Yo'q. To'n kiymayman deb ahd qilg'onman.

Fayziboy. O'ynikini kiyganingizda yajshi bo'lar edi. Chunki to'yniki tabburuk edi. (*Abdulrahimga qarab.*) Ertaga xotunlar bilan bamaslahat to'yini xabarini baraman.

Abdulrahim. Xo'b, xo'b (*Hammalari chiqib ketarlar. Fayziboy sahnada*).

Fayziboy. Xar, xayr. (*Qolur.*)

Parda

Manbalar:

1. *Shuhrat Rizayev*. «Jadid dramasi».
2. *Sobir Mirvaliyev*. «O'zbek adiblari», «Yozuvchi» nashriyoti, 2000 yil.
3. *Sirojiddin Ahmedov*. «Abdulla Qodiriy va teatr» «San'at» 1984 yil 5-son.

CHO`LPON

(1897–1938)

Abdulhamid Sulaymon o'g'li Cho'lpon 1897-yili Andi jonning Qatorterak mahallasida tavallud topgan. Cho'lponning otasi Sulaymonqul Mulla Muhammad Yunus hunarmandlik, dehqonchilik bilan shug'ullangan bo'lib, o'qimishli kishi edi.

Cho'lpon dastlab Andi jonda eski o'zbek va rus-tuzem maktabida, so'ng Toshkentda madrasada tahsil ko'radi. U 16 yoshidan ijod qila boshlagan, birinchi «Boy» degan pyesasini 1914-yili yozgan.

Cho'lpon otashnafas shoir, yozuvchi bo'lish bilan bir qatorda yirik dramaturg, teatr munajjidi va tarjimon sifatida tanildi. 1921-yili M. Uyg'ur boshchiligidagi «O'zbek Davlat namuna teatri»ga mudir bo'lgach, uning ijodiy hayoti butkul teatr san'ati bilan bog'lanib qoladi. Uning «Yorqinoy», «Halil farang» kabi pyesalari turli teatr truppalari sahna qo'yiladi. 1924–27-yillar davomida Cho'lpon Moskvada ochilgan O'zbek teatr studiyasida murabbiylik qiladi. Shu truppa uchun «Yana uylanaman» pyesasini yozadi, «Yorqinoy» dramasi qayta ishlaydi va «Hujum» (V. Yan hamkorligida), «Mushtumzo'r» («Zamona xotini»), «O'rtoq Qarshiboyev» kabi pyesalar yaratadi.

Teatr repertuarlarini rus va g'arb mumtoz pyesalari bilan boyitish Cho'lponning diqqat markazida bo'lib keldi. V. Shekspirning «Hamlet», N. Gogolning «Revizor», K. Gossining «Malikai Turandot», K. Goldoning «Ikki boyga bir malay», J. Molyerning «Xaxis» singari pyesalari Cho'lpon tarjimasida sahna yuzini ko'radi.

U 1920-yillar davomida teatr tanqidchiligi sohasida A. Fitratning «Chin sevish», «Abo muslim», X. Jovidning «Iblis», «Shayh San'on», G'. Zafariyning «Halima» asarlarining sahnaviy talqinlari haqida taqrizlar, «Meyxold teatri», «Moskvadagi dramstudiyamiz», «Tursunoy sahnada» kabi maqolalari bilan matbuotda chiqadi.

Buyuk millatparvar Cho'lpon asossiz ravishda qoralanib, 1937-yili qamoqqa olinadi va 1938-yili otib yuboriladi. Uning nomi va ijodi istiqloq davrida to'la oqlandi, Respublikamiz Prezidentining Farmoni bilan 1991-yili unga Alisher Navoiy nomidagi davlat mukofoti va keyinroq «Buyuk xizmatlari uchun» ordeni berildi.

CHO`LPON AKTYOR HAQIDA

...Aktyorga ahamiyat berish, demak so'zga ahamiyat berish demakdir. Aktyor, teatr san'atining aktyori har qanday tarkibli (konstruktiv) sahnada ham so'zlaydi, gapiradi, chiroyli so'z chiroyli qilib gapirilsa, tomoshabiniga ta'siri bo'lmay iloji yo'q...

...go'zal va ustalarcha o'ynag'on aktyor go'zal va ustalarcha gapirishni ham bilsin. Shunday bo'lg'onda o'yun bilan so'z birlashib tomoshani to'latadi...

...Samimiylilik, rolni anglab o'ynashlik, sahnada erkin bo'lishlik kerak... Bizning sahnamizda ba'zi bir artistlarimiz juda siqilib, tortinib o'ynaydilar. Sahnada erkin bo'lsa, u eng kerakli narsadir.

...sahnada kechirma (iãðæââîèâ) bilan o'ynash yo'sini bor. Bizning ko'pgina aktyorlarimiz bu yo'singa o'zlarini yaqin keltimaslikka tirishib «yo'q, men kechirma bilan o'ynamayman!» desalar-da, ularga uncha ishonolmayman. Yolg'iz texnika bilan o'ynash uchun juda zo'r san'atkor bo'lish kerak. Aktyor o'z roliga qiziqib o'ynasa, biroz kechirmaga o'tmay iloji yo'q. Faqat hunar shundaki, aql poyloqchisi hamma vaqt poylab tursin va aktyorga uning sahnada ekanini, butun bu narsalar bir o'yundan iborat ekanini, sahna chegaralaridan chiqish yaramaganini doim eslatib tursin.

Cho'lpon. «Adabiyot nadir», 82 va 142-betlar.

CHO'LPON HAQIDA IKKI ALLOMA SHARHI

...Cho'lpon haqiqiy baynalmilalchi edi. Ayni chog'da baynalmilalchilik unga buyuk millatparast bo'lishga xalaqit bergan emas. Aksincha, Cho'lpon tabiatidagi bu ikki jihat bir-birini taqozo etgan, bir-biriga tayanagan, bir-birini to'ldirgan. Cho'lpon o'z xalqini juda sevar edi, chunki uning bugunini ham, o'tmishini ham juda yaxshi bilar edi. Cho'lpon dunyodagi bironta xalqni kamsitmagan holda o'zbek xalqini boy tarix yaratgan, dunyoga buyuk san'atkorlar, shoirlar, olimlar, mutafakkirlar yetkazib bergan xalq deb bilardi. Ba'zi bir ovro'palik kaltafahm va befarosat odamlar o'zbeklarni «osiyolik» deb tahqirlagan, ularni yarim yovvoyi tarzda hayot kechiradigan madaniyatsiz nodonlar deb chuvvos solgan, «mayda millat» deb pastga urgan bir sharoitda Cho'lpon bu xalqning mislsiz madaniyati, juda boy ruhiyati, bukilmas e'tiqodi va pok iymoni, mazmundor tarixi uchun iftixor qildi va bu iftixorni ko'pgina asarlarida, shu jumladan, tanqidiy, maqolalarida baralla aytishdan cho'chimadi. Tabiiyki, Cho'lponning otashin millatparvarligi uni millat istiqboli uchun qayg'urishga undardi, shuning uchun millat badanidagi hali o'chmagan kishan izlari haqida fig'on qilardi, tog'lari ko'klarga salom bergan zo'r o'lka boshiga ko'lanka tashlab turgan qora bulutlardan nafratlanar, na ohi, na faryodi bor sustlashgan yuraklarni erk uchun, insoniy qadr-qimmat uchun kurashga chorlardi. Bir zamonlar Pushkin o'z sozi bilan odamlar qalbida ezgulik tuyg'ularini uyg'otganidek, Cho'lpon ham ezilganlar va tahqirlanganlar yuragida erkka ishtiyiq tuyg'ularini uyg'otdi. U maqolalarida xalq qalbida milliy iftixor tuyg'ularini uyg'otishga alohida e'tibor berdi, bu yo'lda har bir imkoniyatdan foydalanishga harakat qildi. Negaki,

milliy iftixor tuyg'usidan mahrum odam esa insoniy qadr-qimmat uchun kurashmaydi.

Ozod Sharafiddinov, O'zbekiston qahramoni.
«Adabiyot yashasa – millat yashar...» Cho'lpon.
«Adabiyot nadir» adabiy-tanqidiy maqolalar
majmui, 1994-yil, 21–22-betlar.

...Cho'lpon teran va nozik musiqiy tuyg'uga ega shaxs edi. U tuyg'u shoiri edi, shuning uchun she'rlari musiqiydir. V. Yanning xotirlashicha, Cho'lpon o'zbek qo'shiqchilarinigina emas, balki boshqa turkiy xalqlar ashulalarini ham ijro eta olar edi va u borganda Cho'lpon Sharq xalqlari qo'shiqlarini aytib beradi. Cho'lpon yaxshi dutor chala bilgan. Sharq va Yevropa musiqa asboblari ham yaxshi bilgan. «Ukraina xalq bandurachilari» maqolasida banduraning mandalinadan farqi xususida banduraning «ovozi nozik, ta'sirli va yoqimlidir» deydi.

Cho'lpon ichki tuyg'u bilan kelajakda boshiga yog'iladigan navbatdagi tuhmatlarni his qilgan edi. Uning teatr, umuman adabiyot va san'at sohasida milliy an'analami rivojlantirish kerak, xalq ijodi, klassik musiqa, o'tmish adabiyoti bugungi o'zbek madaniyatini rivojlantirishda asosiy omildir, degan e'tiqodi va urinishlarini millatchilik deb talqin qilishdi.

*Salohiddin Mamajonov. «Cho'lpon va teatr»,
«Nafosat» jumali, 1992-yil, 1–2-sonlar.*

CHO'LPONNING «YORQINOY» DRAMASI VA UNING SAHNAVIY TALQINI

Asar ilk bor 1920-yili M. Uyg'ur tomonidan sahnaga qo'yilgan. Muallif asarni keyinroq qayta ishlagan va uni M. Uyg'ur 1927-yili qayta sahnalash-tirgan. Bosh rollarni Z. Hidoyatova (Yorqinoy), O. Jalilov (Po'lat), Sh. Najmiddinov (O'lmas Botir), T. Saidzimova (Qumri) ijro etganlar.

O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan san'at arbobi, rejissor Nosir Otaboyev tomonidan Milliy akademik drama teatrida qo'yilishi (1994) asarning is-tiqloq davrida yaratilgan ilk talqini bo'ldi.

«YORQINOY» HAQIDA MATBUOT SHARHI

Xarakterli tomoni shundaki, sahnaga qo'yuvchi va teatr jamoasi dra-maning asosiy mazmuniga zarar yetkazmagan holda, uning deyarli bar-cha personajlarini saqlab konfliktning mohiyatini to'la berib, voqea-hodisalarni qisqartimasdan yangi spektakl yaratishga muvaffaq bo'lganlar. Bu katta ijodiy mehnat samarasidir. Rejissor «Yorqinoy»ni sahnalashti-rişda ikki muhim narsani nazarga oldi va ularga jiddiy urg'u berdi.

Birinchi asarning «afsonaviy tomosha» ekanligi, ikkinchisi esa hozirgi zamon uchun saboq bo'ladigan jihatlaridir.

Cho'lponning o'zi e'tirof etishicha, bu asarning yozilishiga sabab kampir onaning «Totli va boy tili bilan ertak (cho'pchak) aytib» berishi bo'lgan. Shu sababdan ham butun spektakl mohiyatidan, personajlar xarakteridan va qilmishlaridan, voqea-hodisalarning tabiatidan xalq ijodining ruhi sezilib turadi. Binobarin, spektaklda romantizm ustunlik qiladi. Adolat va haqiqat uchun kurash, chin sevgini muhofaza qilib, mehr-oqibat ko'rsatish, nohaqlikni keskin fosh etish romantizm qobig'iga o'rab aks ettiriladi.

Po'lat – Yo. Sa'diyev endi itoatkor bog'bon emas, isyonkor, qalbi qasos o'ti bilan to'lgan dovyurak inson. Yo. Sa'diyev qahramonining bu fazilatlarini, ayniqsa, O'lmas Botir bilan bo'lgan to'qnashuvlarda yaqqol ochib beradi. Qahramoni ongidagi keskin o'zgarishlar, uning mardligi, jur'ati, iste'dodli aktyorimiz talqinida haqqoniy ifoda etib beriladi. Po'lat – Yo. Sa'diyev mamlakatni titratgan, xonning o'ng qo'li bo'lgan raqibiga qarshi qilich ko'tarib kelgan O'lmas Botirni mag'lubiyatga uchratishida uni ma'naviy jihatdan taslim qilishida, haqiqat, isbot unga juda qo'l keladi. Dakang xo'rozday xovliqib kelib, «vit» etib qochgan bedanaday bo'lib qolgan O'lmas Botirning asosiy xususiyatlari ham shu sahnada aktyor G'. Hojiyev talqinida o'z aksini topgan. Ha, Po'lat – Yo. Sa'diyevda or-nomus, vijdon, imon juda kuchli.

Artist Z. Ashurova boy qizining g'ururini ham, muhabbati borasidagi samimiylilik va ichki lirik tuyg'ularini ham jamuljam qilib tomoshabinlarga yetkaza olgan. Qahramonning ruhiy kechirmalari vaziyatga, sharoitga qarab kechirgan holatlari yaqqol ko'rinadi. Po'lat bilan munosabatida mehr-oqibat qaynab tohsa, Kal (O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan artist H. Numatov) bilan esa kinoya, kesatiqlar avj oldirilsa, Nishobsoy begiga (O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan artist P. Nosirov) nisbatan g'azab o'tlari favoradek otilib chiqadi. Qahramondagi bu xususiyatlarni Z. Ashurova mahorat bilan bera olgan. Ayniqsa, uning iste'dodi bek bilan bo'lgan munosabatda ko'zga yaqqol tashlanadi. Kal tomonidan aldanib, Bekning qafasiga tushib qolgan Yorqinoyni taqdiri qil ustida turadi. U o'zining nomusini saqlash uchun barcha xiyla-yu nayranglarni ishga solishi tomoshabinlarga haqqoniy va ishonarli qilib yetkazilgan. Aktyor – R. Yarashova ham Yorqinoyni obrazini yaratishda jiddiy ishlagan, ayrim muvafaqqiyatlarga erishgan.

*Hafiz Abdusamatov, filologiya fanlari doktori, professor.
«Yong'oq ostidagi xandaq» «O'zbekiston adabiyoti
va san'ati» gazetasi, 1994-yil, 18-mart.*

QUYIDA «YORQINOY»
PYESASIDAN LAVHALAR BERILDI

Sakkizinchi majlis

Yorqin yolg'iz

Yorqin (*Yuzini bolishga qoplab jim bo'ladir, birozdan so'ng boshini ko'tarib*). Ko'nglim allanima balolarni sezganday bo'ladir. Onam bo'lsaydi...tizzasiga bosh qo'yib yig'lar edim. (*Yana biroz jim.*) Yo'q, yo'q... Hozir shunday bir dardga yo'liqdimki, buning davosi hech kimda yo'q.

Ko'rmayin bosdim tikanni,
Tortadimen dardini...

Yo'q, yo'q! Men bu tikanni ko'rib turib bosdim! Yo'q, yo'q! U – tikan emas, gul edi, gul!.. (*Yana yuzini bolishga qoplab tiqadi. Birozdan so'ng qo'lida bir to'plam gul bilan sekingina Po'lat keladir*).

To'qqizinchi majlis

Yorqin, Po'lat

Po'lat (*biroz tikilib turg'och, hadiksirab u yoq-bu yoqqa qaraydir*). Bu yerda oyim poshshadan boshqa hech kim yo'q. Mening bu yerda turganimni ko'rsalar, menga ham, oyim poshshaga ham yaxshi bo'lmas. Oyim poshsha uxlab qolganga o'xshaydir, gulni boshiga qo'yayin-da, borib Momoaga aytayin, kelib uyg'otib ketsun (*keta boshlaydir*).

Yorqin (*sekingina boshini ko'tarib*). Po'lat, men uyg'oq! Hozir mening uchun uyqusizlik kunlari kelganini bilmaysanmi?

Po'lat (*biroz qovshab olib*). Unday bo'lsa ko'p yaxshi. Mana – gul, marhamat qiling (*uzatadir*). Mening so'ng sovg'am!

Yorqin. Gapima! (*Gulni irg'itadir.*)

Po'lat (*yiroqdan turib, qaltiragan tovush bilan*). Poshsham, bu gaplar ham so'ngi gapimdir, shu uchun biroz gapirib olmasam bo'lmaydir. Inaykin, gapiraturgan gaplarim sizdan ko'ra o'zim uchun achchiqroq, shunday bo'lsa ham ko'p emas, bir-ikki og'iz. Hozir, mana shu joyda ham ko'p qolishga ko'nglim unamaydir, o'z otimning bulg'anishidan qo'rqqasam ham, siz uchun sira ravo ko'rmayman. Bilamankim, ikkovimizning bu yerda turganimizni ko'rsalar, albatta, bir gap chiqaradurlar.

Yorqin. Sen Po'lat, agar ko'ngling to'g'ri bo'lsa, xotin kishi bilan to'g'ri muomala qilishni bilaturgan bir yigit bo'lsang, hech bir gap-so'zdan qo'rqqas eding. Yolg'iz, ko'ngling to'g'ri bo'lsa!

Po'lat. U to'g'rida meni mendan ko'ra siz o'zingiz yaxshiroq bilasiz.

Yorqin. Bo'masa, tinch bo'l. Mayli, ko'rabersinlar. (*Shu choqda bir daraxtning orqasidan Qumrining yolg'iz boshigina ko'rinadir. U xafsirab, hovliqib va achchiqlanib biroz bularga qarab turadir. So'ngra o'zicha pichirlab*

«xap senimi?» degan ishoratni qiladir-da, darrov yo'qoladir. Bular sezmay qoladirlar.) Men ham sen bilan ko'p so'zlashmak istayman, bilamankim, ikkovimizning sevgimiz ham umidsiz sevgidir. Ammo, men seni ko'z ol-dimda ko'rib yursam ham tinchib yurar edim. Kecha, sen menga «Keta-man» deding, bu kun «so'ng sovg'am» deb gul berding, mana shular nima uchun edi, menga tushuntirib ber!

Po'lat. Tushuntirishning keragi yo'q, o'sha gaplarning o'zi bildirib turadir: men ketaman. Shu hafta ichida bu dargohdan butkul ketaman.

Yorqin. Qayerga?

Po'lat. Unisini, lekin hozir aytolmayman. U – mening o'z ishim, siz bilmasangiz ham bo'ladir. Lekin, bir vaqt kelar, bilib ham qolarsiz.

Yorqin. Ehtimolkim, shu sevgi sabablidir?

Po'lat. Yo'q, aslo?

Yorqin. Men senga «qol» deb yalinmayman, bu – ortiqcha bo'lur. Sendan yolg'iz so'raymangina: qolabilasanmi, shuning iloji bormi?

Po'lat. Sirayo'q!

Yorqin. Mening qo'limdan kelaturgan ishlar bilan iloji bo'lsa-chi?

Po'lat. Juda yaxshi bo'lar edi. Lekin, uning iloji hech kinning qo'lidan kelmaydir!

Yorqin. Bo'lmasa, men ham borsam bo'ladirmi?

Po'lat. Yo'q, aslo!

Yorqin. Ketaturgan yo'ling uchun qilich kerakmi?

Po'lat. Qilichlar kerak?

Po'lat. Qilichni beray.

Po'lat. Qulluq, qilichlar topaman!

Yorqin. Unday bo'lsa yo'lingda o'lim qo'rqinchi bor ekan-da?

Po'lat. O'lim emas, o'limlar qo'rqinchi bor.

Yorqin. O'lim qonlimidir?

Po'lat. Uni... Uni... (*biroz jim, so'ngra birdan*). Uni, poshsham, el biladir! (*Shu chog'da orqadan Qumriining «Ana, ana» degan tovushi keladir, bular qo'rqib qaraydilar. Oldida Qumri bo'lgani holda qo'lida qilich bilan Botir kiradir. Ungacha Yorqin qo'lga qalqonini olib o'midan turgandir.*)

O'ninchi majlis

Yorqin, Po'lat, Qumri, O'lmas botir.

Botir (*tashqaridan baqirib kelar*). Hoy beorlar, benomuslar! (*Tez kirib kelib, bir to'xtab oladir-da, so'ng birdan Po'latga hamla qilib*). Benomus, ko'rnamak!

Yorqin (*tezgina qalqon ushlab oraga kiradir*). Ota, munda nomus masalasi yo'q! Bu yerda nomus oq, pok, begunoh!

Botir (*biroz bo'shshib orqaga qaytadir, so'ngra tinch va past ovoz bilan Yorqinga*). Sen, qizim, bu yerda yarim kechada bog'bon bilan yolg'iz qolibsana-u, nomus masalasi bo'lmaydirmi? Meni aldamoqchi bo'lasan, benomus qiz! (*Qiziqibroq.*) Agar men seni qilich o'yiniga o'rgatib, o'zimdanda usta qilmagan bo'lsam, hozir chopib o'ldirar edim! Yo'q, seni jallokning qo'liga topshirib «maydoni siyosat»da parchalantiraymi?!

Yorqin, Haq yo'lda o'ldirmak istasangiz, men, qalqonni yerga tashlab (*tashlaydir*), bo'ynimni tutib beraman! (*Bo'ynini egib turadir.*)

Botir. Otang nohaq yerga bir qatra qon to'kkan emas. Bundan keyin ham to'kmaydir! Ammo, (*Po'latni ko'rsatib*) mana bu ko'rnamakning qoni to'kilsa, aslo nohaqlik bo'lmaydir! (*Po'lat hayajonli, lekin jim*) Ayt yaxshilik bilan, nima to'g'rida gaplashib turib edingiz?

Yorqin, Uni ayta olmayman, lekin nomus masalasi emas.

Botir. Menga ayta olmaganingdan keyin qanday masala bo'lar edi, behayo? Aytib ber yaxshilik bilan: nima to'g'rida gaplashib turib edingiz?

Yorqin, Nomusdan boshqa bir...

Botir. Sen jim tur! Ana u benomusning o'zi gapirsin! Gapir, deyman, senga behayo!

Po'lat (*oldinroq kelib, dadil, lekin bemalol*). Men kimman?

Botir (*ko'rmas*). Kimligingni o'zing bilasanmi?

Po'lat. Siz bilmasangiz qaydan bilayin?

Botir. Tug'ilganingdan beri mening xizmatimni qilib kelib, mening non-namagimni yeb kelib, hali ham o'zingni tanimadingmi?

Po'lat. Sizning umrlik xizmatkoringizman; bog'boningizman, deb tanisam, shu chinakam taniganim bo'ladingmi?

Botir (*birdan g'azablanib, baqirib*). Benomus, bo'lmasa «qizimning o'ynashi» deb tanitaymi seni? (*Yorqin besaranjon.*)

Po'lat (*ardon*). Qiz bilan o'ynashish emas, to'g'ri o'yin-kulishning o'zi ham ko'ngilga sig'maydir. Botir, ayting, men kimman?

Botir. Sen non-namagiga tupurgan bir nonko'rsan! Yana nima kerak?

Po'lat (*galtirabroq*). Botir, pardani ochish zamoni kelganga o'xshaydir: (*ko'ziga qarab olib*) Mening otam kim?

Botir (*bir quri shoshib, rangi o'chib qoladir, so'ngra o'zini to'xtatib olib, bemalol*). Otang bir qishloqi!

Po'lat. Qani o'sha qishloqi? Nimaga men sizning dargohingizda, sizning non-tuzingizga qarab qolganman?

Botir. O'zini boqolmagan bir qishloqi seni biti bilan boqsirmi? O'zi boqolmaganidan keyin menga berib ketgan-da! Otang, seni, «Botirning qizi bilan o'ynashsin, Botirning el-xalq oldida yerga qaratsun!» deb qoldirgan edimi? (*Qizib.*) Qani, ayt, benomus, gapir!

Po'lat. Botir, siz gapni boshqa yuqqa burmang, bari bir ish xunuk bo'lading. O'sha otam qani? Nimaga menga ko'rsatmaysiz?

Botir. Otangni men qaydan bilay? Yegali ovqat topolmay ochidan o'lib ketgandir. Men senga kam otalik qildimmi? Nonko'r? (*Yana qizib*) Men senga «qizimga o'ynash bo'li!» deb otalik qildimmi? A?

Po'lat (*qaltirab, Botirning ko'ziga qarab olib*). Uyalmayszmi? Uyalmayszmi? Astag'furulloh... (*Bir-ikki qadam orqasiga qaytadir.*)

Botir. Men kimning ona qo'ynidagi qizi bilan o'ynashibmankim, uyalsam?

Po'lat (*yugurib kelib*). U... yong'oqning tagidagi xandaq kimning go'ri? Aying, kimning go'ri? (*Botir cho'chib orqasiga jiladir, lekin, o'zi jim, Po'lat borgan sari unliqib.*) Bir xandaqda necha kishining boshi bor? (*Qo'ynidan bir ro'molchada mayda suyaklar olib tashlab*). Mana bu suyaklar kimniki? Nimaga bular yong'oq tagidagi xandaqda chirib ketgan? (*Baqirish*) Kimniki deyman? Ariza berganlar qani? (*Yerdan suyklarni olib Yorqinning oldiga tashlaydir.*) Mana shular emasmi, ariza berganlar? Mening otam, akam, tog'am, yana boshqa qancha qavmu qarindoshlarim shu bir hovuch suyakning ichida emasmi? Gaping! Gaping! Nimaga damingiz chiqmay ketdi? (*Botirning qilichi qo'lidan tushib ketadir, rangi oppoq oqaradir, kasal odanday bo'shshib, holsiz turib qoladir.*)

Yorqin (*qaltirab*). Ota! Ota deyman! Bu nima gap? Bu nima? Bu qanday gap? (*Botir jim*) Po'lat, sen aytib ber: bu nima gap? Men o'laman, men chiday olmayman. Bu qanday sir?

Po'lat (*o'zini bosib olib, bo'shshibrog*). Bu sirlarning tagini otangizdan so'rang. Ota-ona, qavmu qarindoshlarini bir umr ko'magan, ularning shirin gaplarini eshitmagan, o'zlarini ko'rish o'nimga, bir xalta chirigan suyaklarga ega bo'lgan kishi, o'sha suyklarni chiritgan dargohda tura olmaydur. Amakingizga qizini bermagani uchun xonavayron bo'lgan bir qishloqi, o'sha qishloqini «haq» degani uchun yer bilan yakson qilingan qishloq... yana mendek baxti qaro'g'lini shu dargohga bir umrlik qul qilib beribdir! Men shu to'rt og'iz gapni sizga aytib qo'yib, shu dargohdan butkul bosh olib ketmoqchi edim (*Qumrini ko'rsatib*). Ana u tentak, jinji qizni gapi bilan otangiz bizni gunohkor qildi, «nonko'r» dedi, «o'ynash» dedi, «benomus, behayo» dedi, har narsa dedi. Agar bu sirni ochib yubormasam mening boshim ham shu suyklarning bittasi bo'lar edi. Oyposhsha menga «non-tuz» berdi, deb otangizdan halollik so'ramayman. Nimaga desangiz, har bir tishlagan nonim ota-onalarimning bir burda eti, har bir qatra tatingan tuzim ularning ko'z yoshlari, balki, qonlari bo'lgan ekan. Bu dargohda gunohi yo'q, menga chinakam singil bo'lib, balki, onanday shafqatli qaragan siz edingiz. Shu uchun sizdan so'raymankim, o'sha shafqat va marhamatlarimgizni halol qilsangiz! (*Hamma jim.*)

Botir (*og'ir*). Po'lat, senga nima deyishni bilmayman... Menga muncha qattiq da'volaring bor ekan. O'zinga xilvat qilib turib aytsang bo'lmasmidi?

P o' l a t. Qizingiz bilan mendan gumoningiz bor ekan, shu tentak qizning gapi bilan bizga anvoyi haqoratlarni irg'itmasdan, qizingiz bilan xilvatda gaplashib, gap olsangiz bo'lmasmidi?

B o t i r. Bo'lar ish bo'ldi, endi bu sirni shu joyga ko'maylik... «Keta-man, chiqaman» degan gaplaringni tashla! Sen shu yerdan chiqding sir yoyiladir va men sharmanda bo'laman. Men bir sharmanda bo'lganimdan keyin sening bilan boshqacha gaplashib qolamiz!..

P o' l a t. Butun bir qishloqni jindek bir narsa uchun yer bilan yakson qilgan kishi, «sir yoyilishi»dan qo'rqadirmi? Shuncha ko'mganlar yetmagan-day, endi bu haqiqatni ham yerga ko'maylikmi? Siz bilan qandaqasiga gaplashsam gaplashaberman. Men uchun endi hech bir qo'rqish degan narsa qolmaydi! (*Yorqinga.*) Bu jallof otadan emas, siz shafqatli singildan halollik so'rayman? Halollang, singlim!.. (*Yugurib chiqadir, orqasidan Yorqin ham «Po'lat, meni ham olib ket!» deb yuguradi, qolganlar toshday qotgan.*)

Parda tushadir

Manbalar:

1. *Cho'lpon*. Asarlar. 1-jild. G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1994-yil.
2. *Sirojiddin Ahmedov*. «Mashaqqatli davr farzandi». «Sovet O'zbekistoni san'ati» jumali, 1988-yil, 1-son.
3. *Naim Karimov*. «Cho'lpon va teatr». «Teatr» jumali, 1999-yil, 7–8-son.

MANNON UYG'UR

(1897–1955)

Mannon Uyg'ur (Abdumannon Majidov) Toshkentning Degrez mahallasida bozor oqsoqoli Majid aka oilasida tug'ilgan. Usuli jadid maktabida, so'ng Ahmadxo'ja madrasasida tahsil ko'rgan.

Mannon Uyg'ur o'z mehnat faoliyatini 1916-yili «Turon» truppasida aktyor sifatida boshlaydi; truppa 1917-yili tarqalib ketgach, 1918-yili Abror Hidoyatov, Fatxulla Umarov, Ma'suma Qoriyeva, Muzaffar Muhamedov kabi iste'dodli yoshlar tarkibida uni qayta tashkil etadi. 1921-yili unga «O'zbek davlat namuna teatri» nomi beriladi. Shu teatrning bir guruh aktyorlari Mannon Uyg'ur boshchiligidagi 1924–1927-yillari Moskvada o'zbek teatr studiyasida tahsil ko'radilar. 1927-yili shu studiyachilar ishtirokida qayta tuzilgan teatrga 1929-yili Hamza nomi beriladi. Mannon Uyg'ur ushbu jamoada umrining oxiriga qadar rejissor sifatida faoliyat ko'rsatadi.

Mannon Uyg'ur teatr tarixidan, avvalo, buyuk rejissor, yirik teatr arbobi sifatida o'rin olgan. Atrofiga Cho'lpon, Fitrat, G'. Zafariy, Xurshid kabi dramaturglarni jalb etib, milliy ruh, yuksak badiiy tafakkur tamoyillariga asoslangan dramaturgiya va teatrnı barpo etishda bosh-qosh bo'ldi, iste'dodli aktyorlarni yetishtirishda ularga murabbiylik qildi. 2001-yili Prezidentimiz Farmoni bilan Mannon Uyg'urga «Ulug' xizmatlari uchun» ordeni berildi.

Mannon Uyg'ur dramaturgiya sohasida ham qalam tebratib, «Turkiston tabibi», «Fanniy uyi», «O'n ikki soatlik hokimiyat» pyesalarini yaratdi. Bu pyesalar 1920-yillari ko'p martalab sahnaga qo'yilgan. Lekin ular («Turkiston tabibi»dan tashqari) nashr etilmagan.

MANNON UYG'UR HAQIDA XOTIRALAR

MANNON UYG'UR YOQQAN CHIROQ...

Tarixning guvohlik berishicha, teatr san'ati buyuk iste'dodlar, buyuk shaxslar ijodi va izlanishlariga bog'liq holda shakllanadi, taraqqiyot yo'llari belgilanadi. Shu ma'noda Hamza nomidagi teatrning maydonga kelishi va tez sur'atlar bilan rivojlanishi Mannon Uyg'urning tinib-tinchimas faoliyati, badiiy-estetik qarashlari va ijodiy izlanishlari bilan aloqadordir. Uning badiiy rahbarligida sayqal topgan bu san'at koshonasi xalqimiz madaniy va ma'naviy boyligining noyob xazinasiga aylangan.

Uyg'ur teatrining shuhrati faqat o'zbek aktyorlik va rejissorlik san'atining barkamolligi, o'zbek dramaturgiyasining nodir asarlarini yuksak saviyada sahnalashtirishdagina emas, dunyo klassiklari – Shekspir, Molyer, Shiller, Goldoni, Gogol asarlarini sahnalashtirishdagi katta yutuqlarida ham yaqqol

namoyon bo'lgan. Bu o'zbek teatrini XX asrning birinchi yarmidayoq jahonning eng ilg'or teatrlari qatoriga qo'shgan edi.

Mamajon Rahmonov. «Teatr» jurnali,
1999-y. 1-2-sonlar.

TEATR SAN'ATINING SARDORI EDI

«Hamza» teatriga birinchi qadam bosganimdagi spektakllardan olgan taassurotlarimni hali-hanuz unutmayman. Abror Hidoyatov, Sora Eshonto'rayeva, Shukur Burhonov, Olim Xo'jayev, Obid Jalilov, Nabi Rahimov, Hikmat Latipov, Qudrat Xo'jayev kabi iste'dodlar Og'a qo'lida tarbiyalanib voyaga yetgan edilar. Shundan ham uni qanday ulug' san'atkor ekanligini bilib olish mumkin. Og'aning ular bilan ijod qilishlarini ko'rganimda ko'z oldimda yangi bir olam keng, zalvorli ko'rinar edi. Bularning ijodi esa san'at ummoni edi. Shuning uchun «Hamza» teatri o'zbek teatr san'atining zabardast, atoqli aktyorlar avlodining voyaga yetishlarida yetakchi bo'ldi. Yuragim, butun vujudim bilan sahnaga kirishib, o'zinning ajoyib hayot kechirganimni sezar edim. Yonlarida o'tirib, ustozning maktabini jiddiy o'rganaman, deb sira o'ylamaganman.

«Hamlet» spektaklini ko'rganimda uning so'zlari, jumllarining murakkabligiga qaramay – hammasiga tushundim. Repetitsiya jarayonida Og'a: ««Mantiqqa e'tibor bering», «Mantiq nima?», «o'sha ushlaydigan» so'zlarni boshqacha bo'rttirib gapir», – degan so'zlarni eslab qoldim, lekin keyin qaragam, mantiqiy tahlil haqida gapirgan ekanlar, aktyorlar shuni e'tiborga olib, jumlaning tub ma'nosini tomoshabinga yetkazib berganlar. Spektakldagi ayrim monolog va sahnalar qayta ishlanar edi. Men shularning guvohi bo'lganman. Yana repetitsiyada burro, lo'nda, tushunarli gapirishni talab etganlar. «Umuman, so'z mahorati va madaniyatiga doim e'tibor qilar edilar». Yana bir talab – so'zning tagida qanday ma'no bor? Nima demochisan? Demak: sahna nutqining uchta asosiy elementlari: aniq, burro, ravon gapirish, diksiya, talaffuz ustida tinimsiz ishlash. Mantiqiy tahlil, jumladagi asosiy ma'noni va juda murakkab, nihoyatda kerakli bo'lgan so'zning tagidagi ma'noni ocha bilish. Og'a: «Bu oddiy so'z emas, tagida boshqa ma'no bo'lishi mumkin», – deganlarini keyin tushundim (*ayniqsa, Hamlet, Otello, Yago monologlarida*), so'zning tagida boshqa ma'no bo'lishi mumkin, o'ylab ko'r-da, tasavvur qil.

Lola Xo'jayeva. «Teatr» jurnali 2000-yil, 6-son.

...«*Turkiston tabibi*» Uyg'ur ijodining tadqiqotchisi Erkin Ismoilovning ta'kidicha birinchi marta 1918-yilning 18-aprelida, so'ng bir necha bor qo'yilgan. Asar 2000-yili M. Uyg'ur nomidagi San'at institutida Ma'murjon Umarov tomonidan sahnalashtiriladi va unda Niyozali va Eshimqul rollarini talabalardan M. Abdug'odirov va Sh. Nuraliyevlar ijro etishdi.

*Pyesa «Jahon adabiyoti» jurnalining 1997-yil 7-sanida chop etildi.
Pyesada Niyozali degan soxta tabib va uning xo'rlashlariga chidolmay
undan o'ch olgan shogird Eshimqul haqida hikoya qilingan.*

MANNON UYG'UR ESHIMQUL ROLIDA

Uyg'urning ijrochilik san'atidan bahramand bo'lgan kishilar uning beqiyos so'z ustasi bo'lganini bir ovozdan ta'kidlab o'tadilar. Uyg'ur – aktyor sahnada har bir so'zini dona-dona qilib, chertib-chertib gapirgan. U hatto tez gapirgan chog'ida ham bironta so'z tomoshabin nazaridan chetda qolmagan. O'sha davrda sahnada nutq, talaffuz borasida Uyg'urga teng kela oladigan aktyor yo'q edi.

Uyg'ur ijrosida Eshimqul sahnada xushchaqchaq, chaqqon va hazilkash bo'lib ko'rinsa-da, aslida unga tomoshabinning rahmi keladi. Chunki u bir zum tinib-tinchimasa-da, har qadamda kamsitiladi. Garchi Uyg'ur Eshimqulning «Ovqatni o'ldim-o'ldim deganda, qulog'imga o'lchab non beradi. Demaydiki, bu ham bir musulmon odamning farzandi. Bechorani ertadan-kechgacha ishlatsam, tuzukkina ovqat bermagim kerak, demaydi», – degan hasratini yarim hazil qabilida aytsa ham, lekin uning so'z changlarida qanchadan-qancha alam, xo'rlik borligini tomoshabin sezib turadi.

Uyg'ur Eshimqulning tashqi xatti-harakatlarini dinamik rivojda tasvir-loydi. Spektakl avvalida tashqi yurish-turishlarga uncha zeb bermaydigan Eshimqul tabibdan qasos olish payti kelganda sahnada yugurib-yeladi, qalbaki dorilarni tezkorlik va chaqqonlik bilan qog'ozlarga o'raydi, o'z ishidan mamnun bo'lib, sakrab-sakrab sahnani aylanadi.

Spektakl oxirida mijozlari Niyozalidan o'ch olib, uni kaltaklashar ekan, Eshimqul – Uyg'ur voqeani shunchaki kuzatib turmasdan, chapak chalib o'zida yo'q quvonadi, kaltaklayotganlarga dalda berib, ular atrofida gir aylanib yugurib yuradi. Eshimqulning chapagiga zaldagilar ham qo'shilib ketadilar. Eshimqulning Niyozali ustidan tantana qilib, o'ch olishini tomoshabinlar yolg'iz tabib ustidan emas, balki zulmat va jaholat ustidan qilingan g'alaba deb olqishlaydilar.

*Erkin Ismoilov. «Mannon Uyg'ur». G'afur G'ulom
nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti.
1983-yil, 48-50-betlar.*

TURKISTON TABIBI

Sahna Turkiston tabiblarining muolajaxona – «go'shaxona»larini tasvir etar. Sahnaning yuqorisida po'stak solinib, bir yostuq, bir bolish qo'yulub, yostuq tomonga yaqin yerda bir xontaxta qo'yulub, ustida bir necha eski tib kitoblari, bir oynak ham katta kir salla, xontaxta yonida eski bir-ikki ro'mol ichida dorular. Eshimqul esa uning tuban tomonidan (hovoncha)da yanchib turgan holda parda ochilur.

Eshimqul (*peşonasini artib*). Uh, juda charchadim-de, qonimda hech nima qolmadi. Bu qurumsaq hakim bo'sa odamning o'lishiga qaramasdan ertadan-kechgacha ishlatadi, ovqatni mazasi yo'q, ovqatni o'ldim-o'ldim deganda qulog'iga o'lchab non beradi, demaydiki, bu ham bir musulmon odamning farzandi, bechorani ertadan-kechgacha ishlatam, tuzukkina ovqat bermagim kerak, demaydi. (*Uy tarafiga*.) Hay, o'lgina, eshon-hakim! (*Sukut*.) Hoy, kishilar bir parcha non bilan ertadan-kechgacha (*hovoncha yanchur*) cho'yanni cho'yanga urushga mandek (*ko'kragini kerur*) Rustam o'g'li Rustambek bo'lmasa, boshqa rasmana odamlarning qo'lini tomiri cho'zulub, xuddi (*bilaklarin ko'kragiga yopishturub, qo'lining uchin tubang'a qaratib, boshin ichga olib*) yumrongozuqdek mushshayib qolur. Endi bu xizmatlarni qo'yavering-a, kelayluk Eshon hakimga. Eshon hakimning ta'riflarini qilib beraymi? O'zi juda ezma, baloni ham bilmaydi, oldiga bir kasal kelsa, miyasini qoqub qo'lig'a beradi. Kecha bir sho'ring qurg'urning tishi nihoyatda og'rib, bunni bila nafas olib keluvdi. Oldig'a yaqin o'tquzub so'radiki, qating og'riydi? (*Uy tarafiga*) Hay o'lgin-a, idroksiz, bechora og'zini shamol kimasan deb ro'mol ila o'rab o'tiribdir-ku, yana so'raydiki qating og'riydi? U bechora g'uldurlab ro'mol ila aralash shishim og'riydi degandek, javob berdi, hakim bo'lsa, a! Shishim og'riydi? Man haligacha shish degan joyni eshitganim yo'q, deb xo'mrayibvordi. Bechora Eshon hakim mani boqmasmukinlar deb xafa bo'lub yerga qaradi. Man dedimki, «Taqsir (*uy tarafga*) hay sadqai taqsir ket, qurumsaq bu kishi tishim og'rivotti devottilar», – desam, hamon haromzada man sanda so'ravotganim yo'q, «Tishi og'rig'onini qayoqdan bilding?» deb monaqal-diroqdek baqirib yubordi. Man o'rganganim uchun o'zimni to'xtatib qoldim, ammo kasal bechora gurs etib (*yiqilur*) yiqilib tushdi. Man yana dedimki: «Taqsir, bu kishining tishi og'rimasa ro'mol ila og'zini o'ranasdi!». Undan keyin janobi eshon hakim biroz pasayub, «Tishing og'riydimi?» deb so'radi...

Eshimqul. Olib keldim, taqsir.

Niyo zali. Qani ko'ray-chi? (*Olib qarab, chetga*.) o'zim aytganday o'rusning dorusini hammasi oq bo'ladi. (*Xona tarafig'a borib, dorularni bir-biriga aralashtirur*.)

Eshimqul (*chetga*). Ish o'ngidan keldi. Borsam, yurak og'ritadurg'on doru ila qichitadurg'on dorudan bor ekan, olib keldim. Qo'l bering, yonimda ham ozroq olib qoldim (*fikr*). Qani, sinab boqay-chi, qanaqa

ekan. (*Yonidan chiqarib yalar, biroz o'tub qichirmog'a boshlar, Niyozali kelib po'stak ustida o'turub kitob ko'rur. Birdan ko'zi Eshimqulg'a tushub.*)

Niyozali. Naga qichinasan, nima qildi, ishingni qil!

Eshimqul. Hech narsa, taqsir (*chetga*) juda yaxshi-ku (*qichinur*).

Niyozali (*Qorni ochu yostuq orasini qarab*). Haromzoda, bu yerdagi nomni biri qani?

Eshimqul (*qichinub*). Taqsir, ko'rganim yo'q.

Niyozali. Beri kel!

Eshimqul. Ko'rganim yo'q, taqsir. (*Qichinib borur.*)

Niyozali. Naga qichinasan? (*Qulog'idan cho'zar, shu chog'da eshikdan qishloqi qiyofasida bir kishi kirur.*)

Hamdamboy. Assalomu alaykum!

Niyozali. Vaalaykum assalom! Xush keling!

Hamdamboy. Taqsir, uch-to'rt kundan beri boshim qattig' og'riydi.

Eshimqul (*chetga*). Damingizni chiqarmang, maydon ochildi.

Niyozali. Xo'b (*Eshimqul olib kelgan dorudan ikki qog'ozg'a o'rab*), bittasini uyga borib hozir iching, bittasini yotar vaqtda ichasiz.

Hamdamboy. Xo'b, taqsir. (*Aqcha chiqarib berib chiqur*).

Eshimqul (*chetga*). Juda yaxshi bo'ldi-da, xudo xohlasa, hozir qo'tur echkidek qichinub keladi.

Niyozali (*bir qog'ozg'a bir narsa o'rab*). Haromzoda, mana bu doruni To'raqulboy bachchaga olib borib ber! Bittasini hozir, bittasini yotur vaqtda ichib yotsun!

Eshimqul. Xo'b, taqsir (*chetga*). Yana ish o'ngidan keldi. (*Chiqur.*)

Niyozali (*chetga*). Alhamdulillah, doru jihatidan xo'b tinchidim. Hech kim o'rusning dorusi demaydi. (*Qog'ozlarga doru o'rab o'turar.*)

Eshimqul (*qichinib kirur.*)

Niyozali. Haromzoda, oborib bermadingmi?!

Eshimqul. Taqsir, ko'chaga chiqsam xizmatkori uyiga ketivotgan ekan, undan berib yubordim. (*Qichinur.*)

Niyozali. Bir ishni tuzukkina qilmaysan. Ichaturg'an vaqtlarini kim borib aytadi?

Eshimqul. Taqsir, xizmatkoridan hammasini aytib yubordim (*qichinur.*)

Niyozali (*g'azab ila*). Haromzoda iflos, hammomg'a tushsang bo'lmaydimi?

Eshimqul (*chetga*). Hoy ahmaq, gap hammomda emas, hozir bilasan.

Niyozali. Haromzoda, doruni yanch! (*Uyga kirib ketur.*)

Eshimqul (*hovoncha yanchib, chetga*). Damingizni chiqarmang, ko'chaga chiqib doruni olishdirub xizmatkoridan berib yubordim! Mahmudjon og'ritadurg'on degan edi, rostmi ekan? Sinab boqay-chi. (*Cho'ntagidan qog'oz chiqarib, ichiga qo'lin solib yalab birozdan so'ng.*) Iyye. Hech narsaning daragi yo'q-ku! (*Qoring'a biroz quloq solib.*) Baraka

top, Mahmudjon o'rtoq! (*Xontaxtag'a o'turub.*) Nihoyati bir yalag'onim uchun doruning hammasini ichsa hali-zamon kelib Eshon hakimni obju-vozdek dakkam-dukkanga olib do'pposlashini ko'rasiz. (*Shu holda Niyozali kirur.*)

Niyozali (*g'azab ila*). Haromzoda, ko'r bo'lasan-ku!.. Sho'tta o'tirasanmi? (*Qulog'idan cho'zur. Eshimqul og'rinib qornini ushlab bukurlur.*) Haromzoda, nima qildi?! Ha-a... mandan so'ramasdan non o'g'urlab yesang shundog' bo'ladi.

Eshimqul (*chetga*). Undan emas, ey ahmaq. (*Shu holda qichinub Hamdamboy kirur, Eshimqul kulur.*)

Hamdamboy. Taqsir, qanaqa doru bergan edingiz, tamom badanimni g'imirlatib yubordi. (*Qichinur.*)

Niyozali. Qanaqa doru bo'lar edi, bosh og'rig'i dorusi edi. Ha, nima qildi?!

Hamdamboy. Nima qildi deysiz!.. (*qichinub.*) Ichgan zamon badaning'a nina qadalg'ondek bo'ldi.

Eshimqul (*chetga*). Juvoldo'z qadaldi desang ham ishonaman...

Niyozali. Ichganningda boshqa bir narsa aralashib ketgandir. (*Shu chog'da To'raqul kirur, qornini ushlagan holda, Niyozali hayron qolur.*)

Hamdamboy. Yo'q... Dorungizning o'zini qaynoq choy ila aralashturub ichdim.

Ti'raqul. Bergan dorungiz qanaqa edi?

Niyozali. Ko'krak og'rig'ining dorusi edi, u dorudan hech qayerda topilmaydi.

Ti'raqul. Xuddi o'zingiz yuborg'an doruni ichdim. (*Qornini ushlar.*)

Hamdamboy. Men ham xuddi o'zingizning dorungizni ichdim.

Niyozali. Ey, ahmaq, yolg'onchi qishloqi!.. (Bir shapaloq urub. To'raqulga.) Ey... san ham ahmaq ekansan!..

Ti'raqul. (Hamdanga). Ur, ahmagni... (O'zi boshlab urur.)

Eshimqul. Urabering-a, qo'lingdan o'rgulay, boybachcha.

Parda tushar.

UYG`UN (1905–1990)

Atoqli shoir va dramaturg Uyg'un (Rahmatulla Otaqo'ziyev) Qozog'iston Respublikasi Jambul viloyatining Marki qishlog'ida xizmatchi oilasida tavallud topgan. Toshkent pedagogika bilim yurti, Samarqanddagi pedagogika akademiyasida tahsil ko'rgan. O'z ijodini 1920-yillarning o'rtasida shoir sifatida boshlagan. 1952–1954-yillari u O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi raisi sifatida ishlaydi, o'zbek adabiyoti va san'ati oldidagi xizmatlari uchun O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan san'at arbobi (1956), O'zbekiston xalq shoiri (1965) unvonlariga sazavor bo'lgan.

Dramaturgiyaga Uyg'un I. Sulton bilan birga yozilgan «Alisher Navoiy» (ilk varianti 1941-yili yaratilgan) dramasi bilan kirib keldi. Asar ustida davomli izlanishlar olib borilib, 1945-yili hozirgi «Milliy akademik drama teatr»da sahnaga qo'yiladi. Mazkur teatr Uyg'unning dramaturglik faoliyatida muhim o'rin tutdi. Uning deyarli barcha dramatik asarlari dastlab shu teatrdan qo'yilgan. Bular «Hayot qo'shig'i» (1947), «Hurriyat» (1958), «Shubha» (1961), «Qotil» (1965), «Parvoz» (1971), «Abu Rayqon Beruniy» (1973), «Abu Ali ibn Sino» (1980), «Zebunniso» (1983) kabi asarlardir. Uning dastlab Muqimiy nomli musiqali teatrdan yaratilgan «Oltin ko'l» (1949) musiqali dramasi uzoq yillar davomida viloyat teatrlari repertuaridan mustahkam o'rin olib keldi.

Uyg'un tarjimachilik sohasida ham samarali faoliyat ko'rsatgan. A. P. Chexovning «Oq charloq» («Chayka»), Shekspirning «Yuliy Sezar» pyesalari Uyg'un tarjimasida kitobxon va tomoshabinlarga taqdim etilgan.

UYG`UN HAQIDA XOTIRALAR «MALIKUL KALOM»

Uyg'un dramaturg sifatida yigimadan ortiq sahna asarlari yaratgan, biz ba'zan hazillashib «Piyrimiz-Shekspiyrimiz» deymiz... O'zbekistonda Uyg'un kitoblari va she'rlari kimgan bironta xonadon yo'q. 30-yillarda ulug' Alisher Navoiyning «Chor devon»i lotin alifbosida nashr etilishida bosh muharrir bo'lgan. U vaqtda bu katta jasorat va bilim talab etardi. Mir Alisher Navoiyga mensimaslik bilan qaralganda, bu «feodallar adabiyoti» deyilganda Uyg'un keskin fikr aytib, xato qarashlardan adabiyotimizni himoya qilgani yoshi katta qalamkashlarga, olimu muallimlarimizga ma'lum. Bu hali ularning yodidan ko'tarilgan bo'lmasa kerak!

Malikul kalom Uyg'un (uni shunday atardik) ko'p yillar davomida Yozuvchilar uyushmasi rahbariyati va raisi lavozimida xizmat qildi.

Mirmuhsin, O'zbekiston xalq yozuvchisi. «Malikul kalom»,
«O'zbekiston adabiyoti va san'ati» gazetasi,
1995-yil, 15-dekabr, 48-son.

«ALISHER NAVOIY» SPEKTAKLINING YARATILISHI HAQIDA

Hozirgi kunda ijodiy hamkorlik, teatr bilan dramaturgning hamkorligi degan tushuncha ostida qanday ma'no borligini bilmayman. Fikrimcha, «ijodiy hamkorlik» bu ikki chinakam mutafakkir kuch, san'atkor bilan adibning haqiqiy teran mazmunli fikrdoshligidir. Aytaylik, Og'a, Yetim aka, Sayfi qori aka, Obid Jalilov kabi yirik san'atkorlarning har biri juda katta bilimga ega bo'lgan, yuksak tafakkurli olim san'atkor edi. Shuning uchun ham ular bilan suhbatlashgan, bahslashgan, fikrlashgan dramaturg bilardiki, bu suhbat ikki ulkan tafakkurning to'qnashuvidan iborat. Ana shuning uchun dramaturglarda san'atkorlarga nisbatan e'tiqod juda yuksak edi. O'z navbatida, san'atkorlar ham dramaturglarga yuksak ehtirom ko'rsatib, o'z fikrlarini xayrxohona, oshkora va to'la-to'kis bayon qilardi. Ana shu o'zaro ishonch tufayli bu muhokamalar chinakamiga teran hamkorlik tusini olardi.

«Alisher Navoiy» pyesasining yaratilishida ham ana shu chinakam hamkorlik o'z sharofatini ko'rsatdi. Bu xayrli ishning bir qanotida Uyg'un va Izzat Sulton kabi ikki yirik adib, ikkinchi tomonda esa Og'a boshliq ulkan san'atkorlar turardi.

Nazira Aliyeva, O'zbekiston xalq artisti.

«San'at mening hayotim»,

1975-yil, 255-bet.

...«Alisher Navoiy» dramasi ilk bor M. Uyg'un (rejissor N. Aliyeva) tomonidan akademik teatrdan sahnalashtirilgan bo'lib, premyerasi 1945-yil 1 aprelda o'tgan. Bosh rollarni A. Hidoyatov (Navoiy), S. Eshonto'rayeva (Guli), L. Narzullayev, ba'zida Sh. Burhonov, A. Ismatov (Husayn Boyqaro), O. Jalilov (Majdiddin), S. Tabibullayev (Mansur) o'ynaganlar. Asar 1948-yili qayta tiklanadi, bu safar Navoiy rolida O. Xo'jayev chiqadi.

Asar ko'pgina viloyat teatrlarida qo'yilgan, Buyuk shoir obrazini Mashrab Yunusov, Yahyoxon Mamatxonov singari qator san'atkorlar yaratganlar: 1991-yili akademik drama teatrida Turg'un Azizov rejissorligida asarning yangi nusxasi sahna yuzini ko'rdi. Navoiy rolini Z. Muhammadjonov, Yo. Ahmedov va M. Muhammadkarimov (yoshligi), Husayn Boyqaro rolini T. Azizov ijro etganlar.

«Alisher Navoiy» spektakli «O'zbek teatrshunosligi» adabiyotida keng yoritilgan. Uni o'zbek tilini bilmaydigan kishilar ham mamnunlik bilan qabul qilganlar. Shu ma'noda ozarbayjonlik san'atshunos J. Safarov va teatrshunos alloma Ya. Feldmanning taassurot va sharhlari e'tiborli.

«ZAL MISOLI QAYNAB TURDI»

Yomg'urli Bokudan so'ng, meni osmonida quyosh charaqlab turgan Toshkent bag'riga oldi. Men bu go'zal shahar bag'rida O'zbek do'stlarim qalblarining haroratini sezib turardim...

Hamza nomli o'zbek davlat akademik drama teatrida «Hamlet» spektaklini zo'r qiziqish bilan tomosha qildim. Shundan so'ng ana shu mo'tabar teatr sahnasida Uyg'un va Izzat Sultonning «Alisher Navoiy» spektaklini ko'rdim. Bu spektaklning mualliflariga har qancha tahsin va ofarin o'qilsa ozlik qiladi deb o'ylayman. Yaqinda bu spektakl 600 marta o'ynaldi. O'sha kuni tomosha jarayonida o'zbek san'atkorlarining ijodiy muvaffaqiyatlari yana bir bor namoyish qilindi. Bunday emotsional, tarovatli va g'oyatda teran spektakl yaratish har qanday teatrga ham nasib bo'lavermaydi. Men zalda ana shu spektaklni bir necha marta tomosha qilgan kishilarni uchratdim. Ular go'yo birinchi marta ko'rayotgandek zavqlanishardi. Zal misoli qaynab turdi, dengiz yanglig' mavjlandi...

Men ko'pdan buyon bunchalik zavqli spektakl ko'rmagandim. Kishini undagi poetik kuch g'oyat hayratda qoldiradi. Uning g'oyat barkamollik baxsh etishida Alisher Navoiy rolini katta mahorat bilan ijro etgan xalq artisti Olim Xo'jayevning zo'r hissasi bor. U o'z obrazini ulug' shoir va ma'rifatparvar, insonparvar va nozik qalb egasi sifatida talqin etadi, xalqqa bo'lgan mehr-muhabbatini ustalik bilan ifodalaydi. Biz spektakl boshida-yoq undagi kuchli ehtirosni sezamiz va beixtiyor sevib qolamiz. Spektakldagi Navoiy dono, oliyjanob va mutafakkir siyomdir. U o'z ma'naviy olami bilan davrdagi barcha kishilardan yuksak turgan dahodir.

Jobir Safarov. «San'at sehri». «O'zbekiston madaniyati» gazetasi, 1966-y, 1-may, 34-son.

UCH NAVOIY TA'RIFI

Hidoyatov bu rolni repetitsiya qilib, qiyomiga yetkazayotgan paytda bunday deb yozgan edi: «Bu mening hayotimda juda og'ir ijodiy ish bo'ldi. Yashirmayman, juda og'ir va murakkab rol. Chunki Navoiy obrazi xalqimizning eng sevimli qahramonidir. U haqda qadim zamonlardan beri afsonalar, rivoyatlar, naql-qissalar to'qilgan. Navoiy xalqimizning jon-joniga kirib ketgan...» Chindan ham bu rolni ijro etuvchi artist qalbida pinhoniy qo'rquv va ijodiy andisha yashardi. U ko'proq obrazning beixtiyor tashqi qiyofasini ko'rsatishga berilib ketish, she'rlarni deklamatsiya qilib yuborish kabi moyillik vahimasidan cho'chir edi... Artist Navoiyning qalbiga boqdi, ichki dunyosini ko'roldi, fikr-maqсадlarini tushuna oldi, tuyg'ularni his qildi, idrok etdi. Uning o'yini zamonaviy realistik spektakl prinsiplariga to'la muvofiqdir. Romantik kayfiyat, romantik parvoz hamma vaqt psixo-

logik tiyranlik bilan chamcharchas bog'lanib, bir-birini to'ldirib boradi. Shu sababli Abror Hidoyatovning yaratgan Navoiy obrazi talqinini Romantik-psixologik yechim deb nomlamog'imiz mumkin...

...Olim Xo'jayev shoir va mutafakkir fojiasini o'ynaydi. Ana shu belgi-sifatlar orqali biz Navoiy shaxsining juda ham boy qirralarini ko'rib olishga muvassar bo'lamiz. Shu sababli bu aktyor talqinini Lirik-poetik yoki Lirik-falsafiy yechim deb aytmog'imiz mumkin...

Abror va Olim akalar yaratgan obraz yashayotgan vaqtda O'zbekiston xalq artisti Razzoq Hamroyevning ijodiy politrasi jahonga mashhur bo'lgan yana bir Alisher Navoiy obrazi bizni quvontirdi. Bu O'zbekiston xalq artisti Razzoq Hamroyevning ijodiy politrasi shakllangan ekran obrazi bo'ldi. 1947-yilda ekranga chiqqan rejissor Komil Yormatovning «Alisher Navoiy» filmida obraz taraqqiyoti asta-sekin ochila boradi. Hamroyev ijrochiligidagi kuchli tomon shundan iboratki, u Navoiyning ruhiy olamini boyitadi, xarakterini kamol toptiradi. Yoshlik g'ururini donishmandlik, ishonch va sabru toqat egallay boshlaydi. Bu kartinani kim ko'rgan bo'lsa, artistning ifodali boqishlarini, qalb sho'lasidan ravshan yongan issiq yulqinli ziyoni xotirlaydi. U qarashlarda Navoiy hayotining nozik tomonlarigacha namoyon bo'ladi...

*Yakov Feldman, san'atshunoslik fanlari nomzodi,
«Olti Alisher Navoiy». «O'zbekiston madaniyati»
gazetasi, 1866-yil, 9-fevral.*

ALISHER NAVOIY

Birinchi parda, birinchi ko'rinishdan parcha

Navoiy. Ko'zimning nuri kel, toza Gulim kel!

Ko'ngul bog'ida sayroq bulbulim kel!

Guli.

Ko'rib gulzor ichida sizni yolg'iz
So'roqsiz, indamay, men behayo qiz,
Kechirgaysiz, kelishga jur'at etdim,

Navoiy. Ko'ngil armoni kel! Maqsadga yetdim.

Nechuk bezovtasan! Barvaqt turibsan?

Guli.

Sahar chog'i turib, shirin g'azaldin
Eshitmak odatim bo'lgan azaldin.

Navoiy. Quloq soldingmi?

Guli.

Yolg'iz men emas, gul.
Samo, yer, koinot, oftoda bulbul –
Butun jonlik va jonsiz tingladi jim
G'azaldan bu kabi zavq olmagan kim?
G'azalkim, so'zlagay mehru vafodin.

G'azalkim, so'zlagay ishqdin, safodin.
 G'azaldin, bu kabi zavq olmagan kim?

Navoiy. Ko'ngil ilhomchisi sensan, azizim.
 Bularning barchasi senga bitilgon.

Guli. Xudo bilsin, so'zingiz, balki yolg'on.

Navoiy. Nechuk? Xo'sh?

Guli. So'nggi chog'da kamnomasiz.
 G'arib, bechora men – yer, siz – samosiz.

Navoiy. Yoningda bo'lmoq orzum erta-yu kech.
 Faqat, naylay, ilojin topmadim hech,
 Ariq qazmoqdamiz, cho'llarda ish ko'p.
 Rabot, u madrasa, yo'llarda ish ko'p.
 Yumush, der, yerdagi har zarra tuproq,
 Yumush, der, bog'dagi har toza tuproq.

Guli. Kimiki bo'lsa inson, bo'lsa odam
 Haloyiqning g'amin yeydur damo-dam.

Navoiy. Vafodorim, shuning-chun kamnomaman.
 Olur vaqtimni bu ishlar tamoman.

Guli. Alisher! Chindanam shersiz. Buyuk sher!
 Ulug' ishlarni qilmoq istagan er.
 Bo'lur sherday jasur, qaytmas izidan,
 Qilich kelganda ham qaytmas so'zidan.
 Faqat ko'pdur, esiz, ko'p dushmaningiz.

Navoiy. Yengur zulmatni nur, albatta, shaksiz.

Guli. Biroq, hozircha zulmatning kuchi ko'p,
 Haqiqat nurini so'ndirguvchi ko'p.
 Kecha ko'rgan edim, men bir yomon tush.
 U tushni eslasam boshdan uchar xush...

Navoiy. Nechuk tush?

Guli. So'rmangiz.

Navoiy. So'zla, azizim!

Guli. Tilim bormaydi hech, qalbim to'la bim...
 Yotibsiz yerda siz, qo'l-bo'yin bog'liq
 Va sizni qurshamish bir to'p pichog'liq.
 Yozib, men sochlarimni yig'lar erdim.
 Jafotig'i-la bag'rim tig'lar erdim.
 Cho'chib uyg'ondimu, bildim banogoh
 Tush erkan. Shul mahaldin nola-yu oh.
 Ezar bag'rimni qattiq, o'rtanur dil,
 Misoli o'tga tushkan bir uziq qil...

Navoiy Gulining so'zlaridan qattiq ta'sirlanadi. Ammo ta'sirlanganini yashirishga tirishib,
 Gulini ovuta boshlaydi.

Navoiy. Gulim, behudaga bezovta bo'lma,
 O'zingni qiynama, g'amlarga to'lma.
 Dadil bo'lsang vahmning rangi so'lg'ay,
 Ishon, odatda tushning aksi bo'lg'ay.
 Meni shersiz deding, yovlar quyondur,
 Quyonlarning ishi senga ayondur.

Guli. Durust, shersiz... faqat... zanjirband sher...

Navoiy (*g'oyat ta'sirlanib og'ir*)
 Ajab, zanjirband, sher-yengaman, der.

Guli. Esiz, men sizni ranjitdim...

Navoiy. Yo'q, aslo!

Guli. Jahannam o'tlari qarshimda paydo.
 Ko'ngulda borini aytdim, nechora.
 Yashirsam, aytmasam dil pora-pora...

Navoiy. Yetar, bas! Chekma g'am! Ko'nglingni shod et!
 Sevishgan, baxtiyor kunlarni yod et!
 Meni devonani zanjirband qil,
 Qaro zulfingni bo'yninga kamand qil.
 Visoli oshiq uchun kundur u, tonggi.
 Jafokash ayriliq tundur qorong'i.

Guli. Meni tun qo'ynida qoldirmang aslo,
 G'ami hijron ila toldimang aslo.

Navoiy. Qilib, to'y, so'ng bo'lurmiz birga doim,
 Seni ko'p ko'rmasin menga xudoyim.
 Meni devona qilgan nozanin hur,
 Malak siymo, parivash, ko'zlari nur,
 Yuzi gul, la'li xandon, tishlari dur,
 Nasib etsin xudoyim menga...

Uchinchi parda, oltinchi ko'rinishdan

Navoiyning hovlisi...

Navoiy. Salom, do'stlar!
 Jomiy. Alisher!
 Navoiy. Salom, ustod!
 Abulmalik. Pirim! (*Ko'rishadilar.*)

Jomiy yoshini artadi. Fotiha o'qiladi.

Navoiy. Azizlar, sizlarni sog'intirib qo'yganim uchun uzr so'rayman!
 Ammo ayb menda emas. Shahanshoh orgamdan maktub qo'ndirib, Balhda
 uzoqroq turib adolat o'rnatishimni, so'ngra mamlakatimizning boshqa sha-

harlariga ham o'tib kelmog'imni iltimos qilgan edilar. Balhdin Mashhadga, undan bo'lak shaharlarga o'tdim. Qishloqlarda bo'ldim. O, qanday mehnat-sevar xalqimiz bor, faqat yo'llarda ko'zga tashlanuvchi qovjiragan dalalar, qoqragan qishloqlar ko'ngillarni g'angin qiladi... Qishloq ahllariga ariqlar chiqarib, xalqni suvga ma'mur qilmoqchi bo'lganimizni aytdim. Ko'zlari sevinch yoshlariga to'ldi, haqqinga duo qildilar. Pirim, shu sof ko'z yoshlar hurmati, ariq qazish ishlarini kuchaytiramiz. Hozir barcha inkoniyat mavjud. Mamlakat tinchidi, shohni zulm yo'lga boshlamogchi bo'lgan fitnachi o'rgimchak yanchildi. (*Hanna jim.*) Nechun jimsiz? Tashvishli ko'rinasiz?

J o m i y (*og'ir*). Alisher, baxtga qarshi hali o'rgimchak hayot.

N a v o i y. Nechuk? Majiddin hayotmi? Shoh ko'z oldimda jallodga buyurgan edi-ku!

J o m i y. Makr-hiyla qarshisida shohlar ham bo'yin egadi, Alisher.

N a v o i y (*hayajonda*). Darvish Ali qayerda?

J o m i y. Zindonda.

Navoiy fojiani anglay boshlaydi. Uning yuzlarini g'azab va g'anginlik qoplaydi.
Og'ir jimlik.

N a v o i y. Makr-hiyla... Aldash... Yashashning naqadar yaramas usullari. Makr-hiyla ojizlarga qurol, olchoqlarga qalqon, yuzsizlikning niqobi!
(*Pauza.*)

Niqobi igna sanchar yorlardin,
Munofiq qalbaki dildorlardin,
Yashimay nayza sanchar yovlar ortiq!..
Emish xo'rlik, haqorat, hiyla tortiq
Sadoqatlar bilan qilgan ishingga,
Zarur deb, ezgu deb bilgan ishingga.

S o h i b d o r o. Hayosiz bilmagay hech vaqt vafoni,
Vafoga almashur shohlar jafoni!

N a v o i y. Qo'ying, mayli, alar bilguncha qilsun!
Zulm chahmoqlari, mayli chaqilsun,
Yovuzlik dengizi, mayli qutursun,
Hasad to'lqunlari qirg'oqqa ursun,
Muqarrar, oqibat bizningcha bo'lg'ay.
Adolat nurlari olanga to'lg'ay.

Pauza

Uyg'unning akademik teatrdagi qo'yilib (1966-yil, rejissor Sh. Qayumov), so'ng deyarli barcha viloyat teatrlari repertuaridan o'rin olgan «Parvona» komediyasi o'zining tarbiyaviy qimmatini va ayni zamonda xushchaqchaqligi bilan tomoshabinlar orasida alohida e'tibor topdi. Unda kurortga borib, O'tkuriy bilan tanishib, so'ng turmushga chiqqan Nazokatning afsus-nadomatlari va O'tkuriyning lo'ttibozliklari hajv ostiga olingan.

Quyida O'tkuriy rolini o'ynagan O'zbekiston xalq artisti Obid Yunusovning xotirasi va pyesadan lavha berildi.

Bahoni avvalo xalq beradi. Yaratgan obrazlarim esa menga farzand-dek gap. Ba'zi xotiralar bilan bo'lishishim mumkin. 1966-yilda «Parvona» spektakli premyerasini Farg'ona vodiysi bo'ylab o'n to'rt marta qo'yganimiz. Toshkentda birinchi qo'yilishi ham katta voqea bo'lgan. Spektakldan so'ng otam (Yunus Rajabiy – S. T.) yelkamga ikki marta qattiq qisib: «Balli o'g'lim, balli, faqat Jo'ra akangga (Jo'ra Tojiyev Abror rolida) aytib qo'yg'in: «haromi» degan so'zni ishlatmasin, xo'pmi?» deganlari qulog'im ostidan ketmaydi. Shuni ta'kidlab qo'yay, Toshxo'ja Xo'jayev juda mohir rejissor edi. Voqeani tushuntirsa bas, o'ynab ketaverar edik, «Parvona»ni haqiqiy spektakl qilgan ham mana shu insondir. Shu yerda takrorlagim keladi. Men komik aktyor emasman, dramatik, tragik rollar qalbinga yaqinroq.

Gulnora Muhammadiyorovaning san'atkor bilan suhbatlari.
«Teatr» jumali, 2002-yil, 4-son.

PARVONA

Birinchi pardadan parcha

N a z o k a t. Bir kun kech payt dengiz sohilini yolg'iz aylanib yurgan edim, qarshindan chiqib qoldi. Ko'zim ko'ziga tushdi-yu, yuragim birdan jig'etib ketdi. Shoshganimdan o'zimni yo'qotdim, nima qilishimni bilmay, beixtiyor qizarib iljaydim. U ham kuldi. «Tanishaylik, yaxshi qiz... Yolg'izga o'xshaysiz... Musofirchilik yomon... Kishi zerikadi», dedi-yu tanishdik. O'shandan keyin har kun uchrashadigan bo'ldik. Bora-bora unga maftun bo'lib qoldim. Yursam, xayolimda, tursam o'yimda, kechalari tushingam kiradigan bo'ldi. Va dalashgan vaqtdan biror soat kechiksa, jonim halqumimga kelib, iztirobga tushadigan bo'lib qoldim. Odobli, suhbatlari shirin, dilkash... Xushchaqchaq.

Y u l d u z (kulib). Jigardan urgani aniqqa o'xshaydi.

N a z o k a t. Aniq! Goh dengiz sohilini kezib, goh qirg'oqda o'tirib, kumush to'lqinlarning raqsini tomosha qilib, shundoq shirin suhbat boshlardi, ajoyib g'azallar, she'rlar o'qirdiki, simob bo'lib erib ketardim.

Y u l d u z. Shoirligi ham bormi?

N a z o k a t. Ham shoir, ham olim.

Y u l d u z. Murodjon yodingizga tushmadimi?

N a z o k a t. Tushdi. O'yladim. Ko'p o'yladim. Boshda, unashib qo'yilgan yigitim bor, meni tinch qo'ying, demoqchi bo'ldim, ammo deydinmadim. So'zini tinglasam sehlranib, ko'ziga boqsam ixtiyorimni oldirib qo'yardim.

Y u l d u z. Nima balo, ko'zida mehrgiyosi bor ekanmi?

N a z o k a t. Ha! Mehrgiyosi bor.

Yulduz. Sevgisini izhor qildimi?

Nazokat. Necha marta! Qasamyod qilib aytdi. Axtarganimni endi topdim, endi sizsiz menga baxt ham, hayot ham yo'q, dedi...

Adolat. To'g'ri, sevib tegish kerak. Ko'ngilning xohishiga rioya qilish lozim. Ammo shu bilan birga sinash, sevgan kishingning ahdu e'tiqodi, xulqu atvorini aniq bilish ham zarur. Quruq ko'ngilning xohishiga bo'ysunib bir ko'rishda, bir marta kinoga birga borishda yoki istirohat bog'ida bir marta tansa tushish bilan oshiqi beqaror bo'lib, surishtirmasdan darrov tumush qurganlar, keyin o'tdek kuyib, bir oy o'tmasdan qon yig'lab ajralishganlar ko'p.

Nazokat. Ular xirsu havas bandalari. Men sevgi haqida gapirayotibman. Nima, mening sevgimga shubhangiz bormi?

Adolat. Senikiga shubham yo'q. Ammo uniki qandoq, bilmayman! Chunki u menga notanish odam!

Nazokat. Mening sevgimga qandoq ishonsangiz, uning sevgisiga ham shundoq ishoning. Uzoq sudralgan, surishtirish natijasida maydonga kelgan muhabbat muhabbat emas, bir ko'rishdayoq jazillagan, qalbga otash tashlagan, qonlarga larza solgan muhabbatgina muhabbat! Uni kovlab, paysalga solib, sovitib yurish kerak emas.

Adolat. Bilasanmi, parvona gul deb o'zini chiroqqa uramish-u, kuyib halok bo'larmish. Parvonaga o'xshama, deyman!

Nazokat. Yo'q, o'sha parvonaniki to'g'ri. Agar haqiqiy oshiq bo'lsang, yana bilishing kerak!

Adolat. Men parvonaning ishq yo'lida qurbon bo'lishini emas, balki aldanishi, nohaq va noo'rin bo'lishi haqida gapiryapman. Men baxtli bo'lishingni istayman...

Uchinchi pardadan parcha

Nazokat. U kuni tasodifan uchrashib qoluvdik.

O'tkir. Tasodifan ham uchrashmang! Sizni deb yor-u birodarlarimdan ayrildim, deganda Murodni ko'zda tutasizmi?

Nazokat. Faqat ugina emas...

O'tkir. Agar pushaymon bo'lsangiz...

Nazokat (*shoshib*). Pushaymon emasman!

O'tkir. Agar pushaymon bo'lsangiz hali ham borib undan uzr so'rashingiz, bo'yniga osilishingiz mumkin! Faqat...

Nazokat (*iltijo bilan*). Pushaymon emasman, deyapman-ku!

O'tkir (*quloq solmay*). Faqat, u uzringizni qabul qilarmikin? Xush-tordan xushtorga, erdan erga ko'chib yuradigan beqaror shamanda kinga kerak, demaydimi? Siz endi Murod uchun yerda yotgan po'choq, sovigan osh, it tekkan qovunsiz!

Nazokat. Oh, bunaqa haqoratlar, bunaqa azoblardan ko'ra o'ldirib qo'ya qolganingiz yaxshi emasmi? (*Yig'laydi.*)

O'tkir (*parvo qilmay*). Meni deb qavmi qarindoshdan ayrilgan emish! Tavba! Yo'q, siz emas, sizni deb qavm qarindoshdan judo bo'lgan men bo'laman! Sizning qarindoshlaringiz eshikdan haydasa, teshikdan kiradigan kalamushlar shu yerda, shu shaharda! Menikilar esa uzoqda, yuz ko'mmas bo'lib qoldilar.

Nazokat. Opam sho'rlikni uydan haydadik.

O'tkir. O'zi ketdi!

Nazokat. Ketishga majbur qildik... Akam esa ko'chadan eshik ochib oldi.

O'tkir. Baribir chiqib turibdi-ku!

Nazokat. Ahyon-ahyonda... qo'rqa-pisa... xuddi begonalardek.

O'tkir. Ha, bo'lmasa men ketay. Qavmi qarindoshingiz, yor-u birodarlaringiz bilan qorong'ida topishing, qo'shmozor bo'ling!

Nazokat. Bo'lar-bo'lmasga ketaman deysiz, ketaman deb qo'rqitasiz...

O'tkir. Qandoq qilay, gapimga kirmasangiz, so'zlarimga tushunmasangiz! Sizdaqa miyasi aynigan, betayin, hardamxayol ovsar, noshud ayolni birinchi ko'rishim!

Nazokat (*g'angin*). Ha, har narsa deyishingiz mumkin. Ayb o'zimda... Tilim qisiq... Dardim ichimda. Hech kimga dod deyo'lmayman. Sezayapman, bundan keyin, borgan sari, ko'zingizga xunuk ko'rinaveradiganga o'xshayman... Nazarimda, toshqinga, selga tushib qoldim... Qachon borib, qayerga, qaysi toshga uradi, bilmayman...

*Uyg'un, Asarlar. 3-4-tomlar. G'afur G'ulom
nomidagi Adabiyot va san'at
nashriyoti, 1977-yil.*

SOBIR ABDULLA

(1905–1972)

Atoqli shoir va dramaturg Sobir Abdulla Qo'qon shahrida xizmatchi oilasida tug'ilgan. Eski va yangi maktablarda tahsil ko'rgan, mehnat faoliyatini 1925-yili «Yangi Farg'ona» gazetasida jumalist sifatida boshlagan. Uning «Muxbirga hujum» degan birinchi pyesasi va ilk she'rlari shu gazetada bosilib chiqqan.

Sobir Abdullaning dramaturglik faoliyati 1931–1936-yillari Andijon viloyat musiqali drama va komediya teatrida adabiy emakdosh sifatida ishlagan davrda avj ola boshlaydi. Shu yerda u bastakor To'xtasin Jalilov bilan ijodiy hamkorlik qiladi va bu hamkorlik dramaturgning butun ijodiy faoliyati davomida yangi-yangi asarlar yaratilishiga sabab bo'ladi.

Sobir Abdulla Andijon teatridan so'ng Toshkentda O'zbek davlat filarmoniyasi, Muqimiy nomli musiqali teatrdagi adabiy emakdosh, gazeta jurnallarida jumalist sifatida ishlaydi.

Sobir Abdulla o'n beshdan ortiq pyesa yaratgan: «Bog'bon qiz» (1930), «Qashqar tutquni» – «Oyxon» (1934), «Tohir va Zuhra» (1939), «Mard oila» (1941), «Qurbon Umarov» (1941, Chustiy bilan hamkorlikda), «Davron ota» (1942, K. Yashin bilan birgalikda), «Orzu» (1949), «Alpomish» (1949), «Muqimiy» (1953), «Gul va Navro'z» (1966), «Iste'dod» kabi musiqali dramalar shular jumlasidandir. Ayniqsa, T. Jalilov musiqasi bilan dunyoga chiqqan «Tohir va Zuhra», «Alpomish», «Muqimiy» va «Gul va Navro'z» asarlari musiqali drama janrining yetuk namunalari bo'lib, o'n yillar davomida o'zbek teatri sahnasini bezab keldi. Sobir Abdulla o'zbek teatrida rivojlantirishdagi xizmatlari uchun O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan san'at arbobi unvoni bilan taqdirlangan.

Sobir Abdullaning «Tohir va Zuhra», «Alpomish» va «Gul va Navro'z» musiqali dramalari (T. Jalilov musiqasi bilan) musiqali drama rejissorlari va aktyorlari ijodiy kamolotida alohida bosqichga aylangan.

Sobir Abdulla qahramonlari shoirona tabiati, oddiy va samimiyligi, ayni paytda o'z yo'lida qat'iy turishi, oromsizligi, taqdirlarining murakkabligi, musiqiy jihatdan yuqori ovoz pardalarida aytishga qulayligi bilan aktyor va rejissorlarni o'ziga maftun etib olgan edi. Tohir va Zuhra, Alpomish va Barchin, Gul va Navro'z poytaxt teatrlari aktyorlari qatori Mukarrama Azizova, Muhriddin Mansurov, Habiba Oxunova (Namangan), Mashrab Yunusov, Aysar Ibrohimov, Qamara Burnasheva, Aziza Aminova, Ma'rifat Ubaydullayeva (Andijon), Jalolxon Oxunov, Hafiza Ibrohimova, Murodjon Ahmedov (Farg'ona), Vahobjon Fayozov, Sultonposhsha Rahimova (Xorazm) va boshqa o'nlab yuqori ovozli san'atkorlar talqinida o'n yillar davomida tomoshabinlarni o'ziga ram etib, sevgi-sadqat tuyg'ularini tarannum etib keldi.

«Tohir va Zuhra» birinchi bor 1939-yili Farg'ona (rejissor Mamadali Haydarov), 1941-yili esa Muqimiy nomidagi respublika musiqali teatr (re-

jissor A. Azimov)larda sahnalashtirilgan. 1945-yili rejissor Nabi G'aniyev tomonidan yaratilgan «Tohir va Zuhra» badiiy filmi dunyo ekranlarini aylanib chiqdi.

SOBIR ABDULLA ASARLARINING SAHNAVIY TALQINLARI HAQIDA

Sobir Abdulla asarlarining ilk va namunali sahnaviy talqinlari Muqimiy nomli musiqali teatr bilan bog'liq. «Tohir va Zuhra», masalan, bir necha bo'g'in san'atkorlar kamolotida badiiy dasturulamal bo'lib xizmat qildi. Uning ilk talqinida M. Uzoqov, J. Sultonov, J. G'iyosov, M. Yunusov (Tohir), T. Ja'farova, Sh. Rahimova, keyinroq E. Jalilova, F. Rahmatova, R. Boltayev (Boboxon), A. Ismatov (Qora Botir), Q. Ahmedov (Sardor) kabi aktyorlar ishtirok etgan edilar.

ZUHRA ROLI TA'RIFI

T. Ja'farova va Sh. Rahimova Zuhra timsolida ajib uyg'unlik bunyod etgan edilar. Agar T. Ja'farova o'z qahramonida dadillik, jur'atkorlik aloqatlarini ustuvor tarzda namoyon etgan bo'lsa, Sh. Rahimova diqqat-e'tiborini uning ruhiy olamiga, nozik dil og'riqlariga qaratgan edi. Rahimovanning nozik ko'ngil Zuhrasi Tohir boshiga yopirilib kelayotgan baloqazodan larzaga tushgan holatda daryo yoqasiga yaqinlashadi. Yalinish va iltijolar Boboxon ko'nglini yumshatolmasligini u biladi, bo'lar-bo'lmasga qat'iyati sinadigan, g'animlarini kechiradigan otalardan emas. Holdan toygan, najotsiz Zuhra – Rahimova otasi poyiga o'zini tashlaydi, bu yashashlikdan nafi yo'q bir qizning misoli so'nggi talpinishi edi.

«Suv kelar», «Ayirganlar» ariyalari Sh. Rahimova ijrosida qahramon dard-alamlarini ajib shoirona ifodasiga aylangan edi.

Marfua Hamidova. «O'zbek musiqali dramasi aktyorlik san'ati» (rus tilida). «Fan» nashriyoti, 1987-yil, 77–78-betlar.

...Tursunxon Ja'farovanning eslashicha, u Namangan teatrida Zuhrani faqat malika, Boboxonning yolg'iz farzandi, Tohirni jon-dilidan sevgan qiz va bu pok muhabbati yo'lida qurbon bo'lgan ma'shuqa sifatida ko'rsatgan edi. Muqimiy nomli teatr rejissori Abduvahob Azimov esa, spektaklni faqat pok sevgi fojiasi emas, balki ijtimoiy tengsizlik hukmron bo'lgan davrdagi kishilar fojiasi sifatida talqin qiladi... Daryo qirg'og'i... Tohirning daryoga oqizilishini eshitgan xalq bu yerga to'plangan. G'ala-g'ovur. Shu payt motam libosidagi Zuhra – Ja'farova otasi Boboxon oyog'iga yiqilib, ko'zida yosh, qalbida alam bilan uni insofga chaqiradi. Yalinib-yolvorib, xonning etaklarini o'pib, o'ziga Tohirdan bo'lak yor munosib emasligini uqdimqochi bo'ladi. Xon – A. Boltayevning keskin rad javobi, istexzoli sovuq kulgisi

Zuhra – Ja'farovani biroz xushiga keltiradi... U Tohir tomon intiladi... O'zini daryoga tashlamoqchi bo'lganda soqchilar yo'lini to'sadi. Shu onda Zuhraning «Ayirganlar» radifli ariyasi T. Ja'farova ijrosida chuqur drama-tizm bilan yangraydi. Ariyaning birinchi qismidagi g'amingin sadolar asta-sekin boshqacha, isyonkorlik ohanglari bilan almashiladi. Aktrisa ariyaning birinchi qismida Zuhraning cheksiz qayg'usini, iztirobini ifodalasa, keyingi qismida uning kuchli irodasini, pok muhabbatini himoya qilishga qodir qiz sifatida g'aydalantiradi.

Salomat Abdullayeva. «Tursunxon Ja'farova».
G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at
nashriyoti, 1974-y, 27–28-betlar.

MAHMUDJON G'OFUROV TOHIR ROLIDA

«Tohimi birinchi bo'lib o'ynamadi, «Men-men» degan ashulachilardan keyin uchinchi bo'lib o'ynadi. Xalq Tohir deb Mahmudjonni tanidi. Mahmudjon baquvvat ovozi bor ashulachigina emas, maktab ko'rgan aktyor, artist, sahna yarashadigan o'ktam yigit, sahna uchun tug'ilgan, xalqning baxti» (Halima Nosirova).

1941-yili teatr O'zbekiston davlat musiqali drama va komediya teatri sifatida qayta tashkil etilib, postanovkaga yangi original «Tohir va Zuhra» musiqali ertak-dostoni olinadi. Tohir rolini birinchi bo'lib S. G'iyosov va M. Yunusov ijro etgan bu spektaklda M. G'ofurov Tohirning o'rtog'i Qodir rolini o'ynar edi. Oradan ko'p vaqt o'tmay bu rol Mahmudjon G'ofurovga topshiriladi va u chin Tohir sifatida xalq orasida shuhrat topadi, ayniqsa, yoshlarning ruhiga chuqur kira boshlaydi. Urush davrining og'ir sharoitiga qaramay, Mahmudjon G'ofurov ijrosidagi Tohir obrazini tomosha qilish har bir yigit-qiz uchun faxr va ko'rolmaganlar uchun armon edi. Mazkur satrlarning muallifi ham o'sha davr yigit-qizlarining ketidan teatring eshigigacha ergashib borgan, artistning kelajakdagi muxlisi sifatida hodisalarga guvoh.

«Tohir va Zuhra» ertak-dostoni ijrochilari, jumladan, Mahmudjon G'ofurov talqini dovrug'ining sabablarini aniqlar ekamiz, uning ildizi xalqning madaniy va ma'naviy ehtiyojining o'ziga xos alomatlariga borib taqalganiga shohid bo'lamiz. Zero, bu ehtiyojda dostonchilik – ko'tarinki poklik, odamiylik, muhabbat va sadoqat mayli kuchli seziladi.

Toshpo'lat Tursunov. «Shuhratli oshiq qahramon».
«San'at» jumali, 1990-yil, 2-san.

TOHIR VA ZUHRA

(Ikkinchi pardadan parcha)

- Z u h r a – Nima bo'ldi...Xo'sh, ustoz...
Yoki biror tashvish bomi.
- N o z i m – Bor...Bor oz...
- Z u h r a – Ulug' ustoz, bo'lsa agar bemalol
Ayting, qanday voqealar yuz berdi.
Yo Tohirga biror zahmat yetdimi...
Yo...yo...
- N o z i m – Tohir omon, hech bir shikast yetgan yo'q.
Yo bosh olib, biror yerga ketgan yo'q.
Himoyasiz... Lekin bu, sendan lozim.
Tushungandirsan...
- Z u h r a – Tushundim, ustozim.
Ayting ustoz, sirni mendan yashirmang,
To'lib, toshgan qayg'um battar toshimang.
Tohir qalay...
- N o z i m – Adolatdan dars oldi,
Elin yoqlab, u, amalda qo'zg'alldi,
G'azab oshdi, to'lqinlandi hayajon
Tohir bunday bo'lmagandir hech qachon.

Zuhra barmog'ini tishlab, xayolga botadi, uzoqlarga ko'z yugurtiradi
so'zsizlikdan keyin Nozim davom etadi.

Umldim shu, Tohirni sen saqlaysan,
Shuncha bergan tarbiyamni oqlaysan.
Shu yo'l bilan sinalar sof muhabbat.

Z u h r a – Tohirjon bor – men bor bunda...

N o z i m – Ko'p rahmat.
Himoyangga olib Tohirni,
Kechikmasdan, xonga bir xat yoz,
Yozganda ham qattiqroq tur.

Z u h r a – Xo'p, ustoz.

Nozim tisarilib, bog'dan chiqa boshlaydi. Zuhra Nozimni kuzatib,
shiyponda xat yoza boshlaydi.

«Jon ota, so'rovim shu: Tohirim himoya qiling,
Ikkimiz muhabbatimiz xo'rlamang rioya qiling.
Ajratishni qasd qilib, kirsa sizga shum Botir:
Ajratishga hech imkon yo'qligin hikoya qiling.
Qilsangiz undan judo – Zuhraning hayoti tamom
Shafqat-u muruvvatdan boshimizga soya qiling».

Tongda, e bulbul, judolik sirrini ovoza qil,
Zulmdan so'z och, tikanlardan shikoyat toza qil,
Bu yurak-bag'ringa qonli g'unchani andoza qil,
Gulga arzingni, uning bargiga yoza-yoza qil,
Ishq tangriga ko'nglim torini sheroza qil.
Yor agar kelsa qorong'i qishlarim yoz etgali,
Ko'rsatib yuz, bu hazin ko'nglim sarafroz etgali,
Ko'rsatib qaddin, bukulgan qomatim g'oz etgali
Dastalan gullar, bezan yo'lga poyondozi etgali,
Bog'bon, tur uyqudan, gul shoxidan darvoza qil.
Tongda, e bulbul, judolik sirrini ovoza qil.

Qamar shoshib kirib, salom beradi.

Q a m a r — Tohir aka kelmoqdalar, malikam..

Z u h r a — Hama qizlar peshvoziga bo'lsin jam.

Tohirjonning qadri jonimdan qimmat,

Kutib oling ham ko'rsating ko'p hurmat!

Qamar chiqadi, qizlar yo'l ustiga tizila boshlaydilar.

Q i z l a r x o r i: — Xush kelibsiz, g'uncha bag'ri qon-u gulzor intizor,
Savti shahnoz o'rgilib, yo'l uzra gulyor intizor.

Q a m a r — Gul tabassum qilmadi, sizsiz bu lablar kulmadi.

Q i z l a r x o r i — Keng chaman har doimo Zuhram uchun tor, inti-
zor.

Tohir kiradi.

T o h i r (ruboi) — Har qachon ham, iltifotingga sazovor o'lmisham,
Shul sababdan naqd jon ila xaridor o'lmisham.
Ko'rsatib adl-u muruvvat begunoh bir nechaga,
Taxt-u toj oldida andoqkim, gunohkor o'lmisham.
Tohirim kelmaydi deb, qahr etma, e jon Zuhrajon,
Bir guruh dardli, amlarga men yor o'lmisham.

Q i z l a r x o r i — Kelmading gul sayriga, o'zni nigoron etdi gul,
Betomoshabin qolib, o'z bag'rini qon etdi gul.
E chamanning bulbuli, gulshanga kir, gul sayriga,
Zeb berib, orolanib, husnini chandon etdi gul.

T o h i r — E tasanno, bog' aro orolanibsiz muncha ham,
Gulni hayron qoldirib, zebolanibsiz muncha ham.
Cho'g' bo'lib, mash'al bo'lib, ham toblanib, ham kuydirib,
Sof ishq bo'stonida ra'nolanibsiz muncha ham,
Husn ham, qomatda ham barnolanibsiz muncha ham.

Z u h r a – Uch kun deganda kelmading,
Yolg'izligimni bilmading,
Yoki nazarga ilmading,
Yor, muncha zor etding meni.
O'tdi oradan olti kun,
Ko'ksimda g'amlardan tugun,
Ayniqsa, ko'p kutdim bukun,
Yor, muncha zor etding meni,

Zuhra ishorasi bilan qizlar tarqaladilar.

T o h i r – Yo'l bemaslar noinsoflar,
Qadam qo'ysam gulzoringga.
Z u h r a – Men o'ylabman: sen kelmading,
Rahming kelmay men yoringga.
T o h i r – Arzga keldim, quloq solgin,
Qahr etmasdan men zoringga.
Z u h r a – Voqeadan xabarim bor, Tohirjon,
Ziddingga ish qilmoqda u har qachon.
Qora Botir qilgan bo'lsa shikoyat:
U ishingdan g'azablanib xon g'oyat,
Bu dargohdan seni mahrum etmoqchi.

(Yozgan xatini berib.)

O'qib ko'rgin. Otanga men yozdim xat.
T o h i r – (*Xatni ko'zdan kechirib*)
Sendan shuni kutgan edim. Ko'p rahmat.

(Qaytarib beradi.)

Z u h r a – Elparvarsiz, oqko'ngilsiz, hushyorsiz...
T o h i r – Hamki ustoz bilan siz borsiz.
Z u h r a – Qarsak uradi, Qamar kiradi.
Z u h r a – (*duet*)
Otmagay tong bog' aro azming xironon bo'lmasa,
Bulbuli shaydolari gul uzra nolon bo'lmasa.
T o h i r – Qaydan ishq o'tiga ursin o'zni u parvonalar,
Parpirab, bag'rini yoquvchi sham'i jonon bo'lmasa.
I k k i s i – Ne qilay bu tanni, kuymas bo'lsa ishqing o'tida.
Ne qilay bu jonni ham, yo'lingda qurbon bo'lmasa.

Zuhra qizil gul hadya qiladi, Tohir gulni o'pib,

T o h i r – Gar vafo bo'lmasa, vasl begumon bo'lmas edi,
Bo'lmasa ishq ishidan bexabar-u bedardlar,
Oshiq ahlining bu yanglig' dili qon bo'lmas edi.

Degil, e g'uncha labim: gohi meni yo'qlamasang,
Bulbuling – Tohirga gulshan oshiyon bo'lmas edi.
Ahd-u paymonlar agar bo'lmasa, Zuhram, orada,
Sening mehring mening bu jismima jon bo'lmas edi...

«GUL VA NAVRO'Z»

Muqimiy nomidagi teatr san'atkorlari o'z muxlislariga Lutfiyning «Gul va Navro'z» dostoni asosida ishlangan muzikali dramani havola etdilar. Sevgi va sadoqat, mardlik va jasorat, insonparvarlik kabi oliyjanob xislatlarni tarannum etuvchi bu asar oltmishinchi yillar avvalida dunyoga kelgan edi. Pyesani Sobir Abdulla va Muzaffar Muhamedov, musiqasini To'xtasin Jalilov va Georgiy Mushellar yaratgan edilar.

Nazarimda teatr, sahnalashtiruvchi rejissor (O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan san'at arbobi Nosir Otaboyev) bu asarni tanlaganlarida, faqat katta sevgi haqida asar yaratishni o'ylagan emaslar, aksincha, chuqurroq va kengroq maqsadlarni ko'zlaganlar...

Rejissor Gul va Navro'zni xalqdan ajratib ideallashtirmaydi, aksincha, ularni barcha hollarda birlashtirishga, hamohang qilishga intiladi. Gul va Navro'z xalq bilan tirik, og'ir paytlarda unga tayanadi, undan madad oladi, uning yordamida g'alaba qiladi. Xuddi shu narsa ijobiy qahramonlarni soxtalikdan asragan, intilishlari tiniq va me'yorida jaranglashini ta'minlagan.

Spektaklda Gul va Navro'z obrazlarini Mehri Bekjonova bilan Turg'un Beknazarovlar ijro etganlar. Mo'jizalar yaratuvchi buyuk xislatlar ular ijrosida o'zining hayotiy ifodasini topgan. Zero, ularning qahramonlari to'siqlarni yengishda mo'jizalarga emas, o'z kuchi va imkoniyatlariga tayanadilar, sabr-toqat va bukilmas irodani ishga soladilar. Ayniqsa, ikkala aktyor ijrosidagi «Osmon kerakmas», «Gulyuz», «Xor bo'lmasun», «Tor etmagin sen ham», «Guli zori-ma ayting», «Turmalar», «Bir bo'sa uzat» radifli ashulalari xalq ohanglariga hamohang bo'lib ketganligi tufayli tomoshabinga kuchli ta'sir etadi.

O'zbekiston xalq artisti Mahmudjon G'ofurov Xuroson obrazini yaratgan. U yaratgan obraz tashqaridan qaragan tomoshabinga hech ham salbiy ko'rimaydi. Ijroning qiymati shundaki, u faqat ertakona shoh bo'lib qolmay, qaysidir xislatlari bilan bugungi kunimizning ko'rinishlarini eslatgan-day bo'ladi.

Yorqin obrazlardan biri, albatta, Rustam Ma'diyev ijrosidagi Baxman, o'zbekistonda xizmat ko'rsatgan artist Sobirjon Rahimjonov ijrosidagi arab sultoni Arbulzarq, O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan artist Sur'at Po'latov va Fayzulla Ahmedovlar ijro etgan xabash qabilasining boshlig'i Nuqus obrazlari ham jonli chiqqan.

*Hamidjon Ikromov, san'atshunoslik nomzodi «Lutfiy qahramonlarining sahnaviy talqinlari haqida».
«Yosh leninchi» gazetasi, 1989-yil, 10-oktabr.*

...Muqimiy nomli teatrdagi 1950-yili o'zining shoirona nafosati bilan uzoq yillar tomoshabinlar ardog'ida bo'lib kelgan «Alpomish» musiqali dramasi sahnalashtirildi. Bosh rollarda M. G'ofurov (Alpomish) F. Rahmatova, E. Jalilova (Barchin) A. Boltayev (Inoq), A. Ismatov (Ulton) kabi san'atkorlar chiqdilar.

«ALPOMISH» SPEKTAKLI HAQIDA SHARHLAR

Navro'z chog'i edi.

Mana, elat oqsoqopli Boysarining ovuli. Ovul o'z ko'rki va salobati bilan alohida ko'zga tashlanadi. Ko'klam fasli. Olisda yuksak tog'lar, sho'x daryo va jilg'alar. Sahnada egri-bugri tog' yo'li. Bir tomonda o'tovlar. Bu osoyishta o'lkaga Inoq, Ko'kaldosh, Surdov va boshqalar bostirib kirib, xalqning tinchligini buzadilar. Bosqinchilarning bu yerga kelishidan maqsad, Boysari elatini ham o'ziga qaram qilishdan, butun yaylov, ekin, chorva, ulov va boshqa narsalarni o'ziga tobe qilish haqidagi xon famonini bildirishdan iborat edi. Ammo ular bu famonga qarshi javob olib qaytib ketadilar. Tong paytida, sokinlikni buzib, otlar dupuri eshitiladi. Birozdan so'ng darvish niqobida charx urib, Inoq – Boltayev kirib keladi. U o'zini tanitmaslik uchun qalandar (devona) qiyofasiga kirib oladi.

...Elatda navro'z bayrami. Yasangan, qurollangan yigit-qizlar lola terib, o'ynab-kuyulash uchun qirga chiqishgan. Tabiat, bahor ne'matidan bahramand bo'lib, go'zal libos kiygan. Yigitlar lola terish uchun uzoq-uzoqlarga ketganlar. Sahnada qizlar kuyulashib, raqsga tushmoqdalar. Qizlardan nariroqda Barchin qilich va o'q-yoyini daraxt shoxiga ilib, o'zi og'ir xayolga cho'mib o'tiribdi. Yigitlar quchoq-quchoq lola ko'tarib kirib qizlarga tortiq qiladilar va kuyulab, raqs boshlaydilar. Shu payt Ulton chiqib keladi. U Barchinning qo'lini qayirib ko'ksiga bosmoqchi bo'lganda, Juma yetib kelib, uning yoqasidan tutadi. Darrov hozir bo'lgan yigit-qizlar Ultonni bog'lab tashlaydilar.

T. Jo'rayev. «Abdurauf Boltayev». G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1982-yil, 63-65-betlar.

FAROG'AT RAHMATOVA XOTIRASIDAN

...«Alpomish»ni Muzaffar ota birinchi sahnalashtirganda men M. G'ofurov bilan birga o'ynadim. Ultonni Asad Ismatov o'ynardi.

Bir voqea esimda. Ulton sahnasida rekvizitorlar mening kamarimga xanjar qistirib qo'yardi. Ulton meni qilich bilan uradigan sahnada, men orqadan xanjarni sug'urib, mana bunday qilib, uni yaralardim va yarasini ushlab egilganida, yonidagi may to'la ko'zacha bilan urib o'ldirardim. Bir kuni rekvizitorlar xanjarni kamarga mahkam qilib bog'lab qo'yibdi. Xash-pash deb xanjarni olgunimcha Asad aka qilichini ko'tarib kelib qoldi va

qo'lini shunday tashlaganida o'tmas qilich bo'lsa ham burnim va peshonam o'rtasini archib, pastga tushirib qo'ydi. Qon oqyapti. Sahna davom etyapti, men qo'lim bilan berkitib, bir balo qilib, uni «o'ldirdim». Bir payt Alpomish – Mahmudjon G'ofurov kelib (u bilan ko'rishishim kerak) meni ko'rib qo'rqib ketdi-yu, orqasiga tislandi-da, «pardani yopinglar» deb qichqirdi. Men pardani yopishga qo'ymadim, chunki voqea sahna oldida bajari-layotgan edi-da. Baribir, o'ynab chiqib ketdim. Barcha tomoshabinlar oyoqqa turib, Ultanni so'kib qichqirishardi.

Keldivoy Umrzoqov. «Yuksalish o'z qo'limizda».
«San'at» jurnali, 1990-yil, 2-san.

ALPOMISH

(Birinchi pardadan parcha)

...Boysari (*g'azab bilan o'rtaqa chiqadi*).

Dag'dag'aga usta ekan xoningiz,
Tinch elatga hasad bilan tashlab ko'z!
«Bizga bering ulovingiz, doningiz!..»
Shu ham gapmi?!. Ana do'g-u, ana so'z!..
Bunday so'zlar bizga aslo botmaydi,
Egri so'zga egri kaltak, deganlar!

Alpomish. Xon farmoni qildi meni darg'azab!

Bo'yusmaymiz, to'g'rilikcha tezroq qayt!

Ultan. Qaytib borib, Toychaxonga shuni ayt,
Qildimaymiz yurtimiz oyoq osti.

Mana, javob lo'ndasi, gapning rosti!

Alpomish. Zo'rlik bilan yov qullikka ko'ndirolmas!

Juman. Qahr-u g'azab olovini so'ndirolmas!

Inoq. Xon xatiga javob shumi?

Xalq. Javob shu!

Ko'kaldov. Hozir asir qilib, bog'lay hammangni!

Ol dovlarim!..

Alpomish. Bizlar sevmaymiz jangni,

Ammo, yurtni yot qadamdan saqlaymiz!

Ko'kaldov. Tut dovlarim!

Qorajon (*hijolat chekib*). Qaysi birin bog'laymiz?

Kenjadov. Ulug' alpim, o'ylab bir ish qilaylik!

Zo'rligimiz o'rmiida pesh qilaylik!

Ko'kaldov (*baqiradi*). Bog'la, dedim, bog'la!

Alpomish ishora qiladi, yigitlar qo'llarini tutadilar, kulgi boshlanadi. Qorajon iztirobda, Surdov qo'rquvdan chekinadi, kulgi tobora avj oladi. Alpomish Boysari qo'lidagi farmonni olib, orqasiga yoza boshlaydi. Boysari Ko'kaldov ro'parasiga chiqadi.

Boysari. Ho, Ko'kaldov! Elchiliging unutma,
Ko'p haddingdan oshma, qing'ir yo'l tutma!
Bular seni bog'lashmadi! Qil qulluq!
Chunki, odat. Elchi uchun o'lim yo'q!

Alpomish (*o'rtaga chiqadi*).

Xon xatiga javob tayyor! Ho, elchi!
Bosib o'pkang, biroz yaqinroq kel-chi!
(*Yaqin keladi, o'qiydi.*)

Javob yozdik farmoningga, ey, Toychaxon,
Deb ekansan «qilichimdan titrar jahon!».»
Avval o'zing kimligingga qarab boq-chi,
Tinch ellarni qaqshatuvchi shum qarqochi!
Biz o'zbeklar do'stlar uchun jon beramiz,
Och bo'lsang kel, iltimos qil, don beramiz.
Dushmanlarga el g'azabi haddan yomon,
Kim qasd qilsa, bu elatdan qaytmas omon!
Har bir yigit, har bir qiz bu yurtga posbon,
Bir do'q bilan yengarman deb, qilma gumon!
Bu elatni qo'riqlovchi farzandlar bor.
Bosqinchiga har doimo javob tayyor!

Boysari (*Ko'kaldovga beradi*).

Toychang buni tumor qilib osib olsin,
So'ngra biroz o'pkasini bosib olsin!..

Ko'kaldov xatni olib, zarda bilan chiqa boshlaydi, orqasidan Qoradov va Surdovlar
chiqadilar, xalq jim, orqada otliqlar sharpasi uzoqlashadi.

Sobir Abdulla. Tanlangan asarlar. G'afur G'ulom nomidagi
Adabiyot va san'at nashriyoti, 1956-yil.

ABDULLA QAHHOR

(1907–1968)

Abdulla Qahhor Qo'qon shahrida temirchi oilasida tavallud topgan. O'rta maktab ta'limini Qo'qonda oladi, O'rta Osiyo davlat dorilfununida tahsil ko'radi (1930), ijodini 1924-yili hikoya, falyetonlar yozishdan boshlaydi.

Abdulla Qahhor «Sarob», «Qo'shchinor chiroqlari», «Sinchalak» singari ko'plab roman, hikoyalar muallifi, yirik nasr ustasi bo'lgani holda benazir komediyana vis, hajvchi dramaturg sifatida o'zbek teatri taraqqiyotida muhim o'rin tutgan dramaturg ham edi. 1949-yili uning «Yangi yer» deb atalgan birinchi dramatik asari yaratilgan. Asar «Shohi so'zana» nomi bilan dastlab Leningrad Katta drama teatrida, so'ng ko'pgina sobiq ittifoq teatrlarida sahnaga qo'yiladi va davlat mukofotiga sazovor bo'ladi.

Keyinroq uning keskin munozara va shov-shuvlarga sabab bo'lgan yirik hajviy komediyalari paydo bo'ladi. «Og'riq tishlar» (1954), «Tobutdan to'vush» («So'nggi nusxalar») (1962) shunday komediyalardir. Bularda sho'ro jamiyatida ildiz ota boshlagan poraxo'rlik, axloqsizlik illatlari hajv ostiga olinadi, o'z mehnati bilan halol kun ko'ruvchi kishilarning dardli kechinmalari ifoda etiladi. 1967-yili «Aya jonlarim» komediyasi dunyoga keladi. Bu yumorga boy, mayin, xushchaqchaq komediyada keksa avlod vakillari obrazlari samimiylilik bilan yaratilgan.

Abdulla Qahhor asarlariga xos o'tkir til ifodaviyligi uning tarjimalarida ham o'z ifodasini topgan. N. V. Gogolning «Revizor», «Uylanish» komediyalari uning tarjimasida o'n yillar davomida sahnani bezab keldi.

Abdulla Qahhor 1968-yilning 25-may kuni Moskvada vafot etdi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmoni bilan Abdulla Qahhor «Buyuk xizmatlari uchun» ordeni bilan taqdirlangan.

A. QAHHOR HAQIDA XOTIRA VA SHARHLAR.

«AKTYORLARGA ASAR YOZISHNI SHU KISHI BOSHLADILAR»

«Aleksandr Ginzburg, Toshxo'ja Xo'jayev va Abdulla Qahhor o'tirishibdi, odatda, teatrlarning kunduzgi ishi soat 11 da boshlanib, 14 da tugashi kerak. Lekin soat 15 bo'layaptiki, javob bo'lmayapti, sababi ovqatlanish sahnasi chiqmayapti (gap «Shohi so'zana» spektakli ustida bormogda), hamma-ning boshi qotgan. Mavlon rolida – Obid Jalilov, Qo'ziyev – Nabi Rahimov, Saltanat – Ikroma Boltayeva, rais – Lutfilla Nazrullayev, partkom – Sharif Qayumov, Hafiza – Yayra Abdullayeva, men Dehqonboy rolida edim. To'satdan Nazrullayev: «Qorin piyozni po'sti bo'lib ketdi-yu» deb yubordi. Yayra hazillashib o'rtaga laganni qo'ydi-da: «Olinglar, chuchvarani yenglar», – dedi. Lutfilla aka «menga doktorlar xamir ovqat yema deb buyurgan» dedi-da, o'rmidan turib ketdi. Nabi aka uning jig'iga tegish uchun: «Qani qatigdan sol, dedi-yu, laganga qo'l uzatdi. Og'zini so'lagi kelgan Nazrullayev «Qatig'iyam bor ekanmi?» deb u yoqdan-bu yoqqa

yura boshladi. Men «Ko'kpiyoz sep degandim, Nazrullayev: «Ko'kpiyoz zo'r bo'ladi» deb qo'ydi. Shu topda Yayra «Murch sepaveraymi?» deb so'radi. Kimdir «ke, yana yarim kilo semirsam semiraqolay» deb davraga qo'shilgan edi, gurr kulgi ko'tarildi. Zalda o'tirganlar bizning bu «stud»imizni kuzatib turishgan ekan. Zavqlari kelib ketib «Stop!» deb yuborishdi. Ertasiga Abdulla Qahhor shu improvizatsiya asosida nihoyatda go'zal sahna yaratib keldilar. Abdulla Qahorning hamma pyesalari: «Shohi so'zana», «Tobutdan tovush», «Og'riq tishlar», «Ayajonlarim» bizning kollektivimizda pishib yetilgan, desam mubolag'a bo'lmaydi... Abdulla Qahhor bizning teatrimizda bir necha yil adabiy emakdosh bo'lib ishlaganlar. U kishining dramaturglar bilan tengra-teng yangi asarlar ustida ter to'kishlari, pyesalarni, tarjima asarlarni tahrir qilganliklari, rejissor bilan stol atrofida o'tirib olib, sahnabop so'zlarni qidirib topish-u aktyorlarning so'z talaffuziga qanchalik e'tibor berishlari hamon ko'z o'ngimda turibdi... Dramaturgiya qoidalarini bilibgina qolmay, sahnaning ikir-chikirlarigacha bilib olishga harakat etdilar chog'i, o'zbek adabiyotida aktyorlarga moslab asar yozishni shu kishi boshladilar deb bilamiz. U kishining pyesasi o'qilgandayoq qaysi aktyor qaysi rolni ijro etishi lozimligini bilib turardik...

«Obrazlar o'z kasb-koridan kelib chiqib gapiradi. Rol xarakterini personaj gaplaridan aniqlab olish mumkin. «Tobutdan tovush» asaridagi Suxsurov obrazini, o'zi aytadigan so'zlaridan aniqlab olgaman, — deydi shu rolni ijro etgan O'zbekiston xalq artisti Sa'dixon Tabibullayev, — Men qayerim qichishini oldindan bilib qashlab qo'yaman», «Sen shohida yursang, men bargida yuraman», yana «Men mushukman, meni orqamni payg'ambarlar silagan, osmondan tashlab yuborsalar oyog'im bilan tushaman». Suxsurovning poraxo'rliqi haqida personaj shunday deydi: «U shaytondan yetti kun oldin tug'ilgan. Jonini olgani kelgan Azroildan ham pora so'raydi». Aktyor ijro etishi lozim bo'lgan obrazni rassom kabi ko'z oldimizga keltirib qo'yardilar.

Zikir Muhammadjonov «Abdulla Qahhor zamondoshlari xotirasida». Toshkent, G'. G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1987-yil, 149-150-betlar.

1962-yilning oxirida «Tobutdan tovush» asari qo'yildi (postanovkachi A. Ginzburg, rej. A. Turdiyev). Bosh rollarda S. Tabibullayev (Suxsurov), I. Boltayeva, S. Karimova (Netayxon), Q. Xo'jayev (Qori), Z. Muhammadjonov (Obidjon), J. Tojiyev (Shobarot) chiqdilar. Spektakl haqida Ozod Sharafiddinov matbuotda uni qat'iy himoya qilishga qaratilgan taqrizi bilan chiqdi.

«G'AZABLI QAHQAHA»

«Tobutdan tovush»ning g'oyaviy mazmunini poraxo'rlikni qoralashdangina iborat deb tushunish uncha to'g'ri bo'lmas edi. Asarning mazmuni ancha keng. Unda yozuvchi poraxo'rlik muqarrar ravishda boshqa jinoyatlar bilan birlashib ketishini ham ochadi, chirik axloqni qoralab, insonning pok

va oliyjanob bo'lishi kerakligi haqida ideyalarni olg'a suradi. Bu g'oyalar asarda katta mahorat bilan yaratilgan qator satirik tiplarda mujassamlashgan.

«Tobutdan tovush» qo'yilgan kuni teatr zalida bir lahza ham kulgi to'xtamaydi. Avtor bizni poraxo'rning pora evaziga tiklangan dang'illama uchastkasiga olib kiradi. Poraxo'r va uning atrofidagi chirkin muhit bilan tanishtiradi. Ular odamlar nazarida uyasiga quyosh nuri tushgan ko'rshapalakdek talvasaga tushib qolishadi. Ularning talvasasidan, dovdirashlaridan, chinakam hayot shamolida sarg'aygan nimjon yaproqdek chirpirak bo'lib uchishidan g'azablanib, nafratli qahqaha bilan kulamiz. Bu qahqahada g'azab va nafrat, ijirg'anish va qoralash bor. Spektakl davomida tomoshabin faqat kuzatuvchi bo'lib qolmaydi, balki sahnada bo'layotgan hodisalarga avtor va teatr kollektivi bilan hammafas bo'lib, poraxo'rlik va meshchanlikni g'azab bilan qoralovchi, rad etuvchi sudyaga aylanadi. Zalning g'azabli qahqahasi o'tmishning hamon yashab kelayotgan «razil merosi»ni shamandalik doriga tortuvchi qat'iy hukmga aylanadi.

O. Sharafiddinov «G'azabli qahqaha».
«O'zbekiston madaniyati», 1962-yil, 5-dekabr.

«HAM QUVONDIM, HAM TASHVISHLANDIM»

Menga Qori roli topshirilar ekan, ham quvondim, ham biroz tashvishlandim. Quvonchim shundan iborat ediki, sevimli dramaturg Abdulla Qahhor asarida birinchi o'ynashim edi. «Tobutdan tovush» spektaklidan oldin qo'yilgan «Shohi so'zana» bilan «Og'riq tishlar»da menga rol tegmadi. Mazkur komediyalardagi boy hayotiy kuzatuvlar va faktlar, zargarona ishlangan, jonli va obrazli til, bir-biridan o'tkir, pishiq xarakterlarga mahliyo bo'lib, ijrochilarga havas va rashk bilan boqqan edim. Shunday bo'lgach, Qori roli tekkach, albatta quvonaman-da! Tashvishga bois esa shu ediki, bu rol Nabi Rahimovga ham berilgan bo'lib, istay-istamay u bilan ijodiy musobaqa qilishim, tortishib ko'rishim zarur edi. Aktyorlar orasida menga qo'shilib tashvishlanayotganlar ham, qani nima karomat ko'rsatarkin, deyigan hangama talablar ham yo'q emas edi. Xullas, men o'zimni imtihonga tayyorlanayotgan talabada his qilardim...

Premyeradan bag'oyat xursand bo'lgan Abdulla Qahhor o'z chorbog'ida ziyofat qilib berdi. O'shanda dramaturg teatr sha'niga, aktyorlar sha'niga juda ko'p iliq so'zlar aytgandi. «Men sizlar tufayli dramaturg bo'ldim, sahnada yurishni o'rgatdingiz. Hammangiz ustozimsiz. Shuning uchun Hamza teatri ostonasini o'pishga tayyorman» degani yodimda. Gap orasida mening yelkanga qoqib shunday degan edi: «Qori obrazini bunchalik mahorat bilan ijro etarsiz, deb sira xayolimga keltirmagan edim. Salomat bo'ling, Qudrat jon bopladingiz».

Qudrat Xo'jayev, «Go'zallik shaydosiman»,
1976-yil. 115-118-betlar.

SO'NGGI NUSXALAR

To'rttinchi ko'rinish

(Parcha)

Netayxon. Xudo quruq tuhmatdan saqlagin! Xudoyo tuhmatchilarning jazosini bergin! Shobarotning bo'yni uzilsin!

Suxsurov. Ayb Shobarotda emas, bu ahmoq idoradagi g'alamislarga uzun kosov bo'lib yuripti!

Obidjon. Idoradagi g'alamislar siz bilan nimani talashadi?

Suxsurov. Iye, g'o'r ekansiz-ku! Nimani talashar edi, o'rin talashadi! Amal talashadi!

Obidjon. Hammasi amal talashsa, bir-birining go'shtini yer edi. Amalparastlik amalparastlarni birlashtirmaydi, aksincha... rostini aytсам xafa bo'lmaysizmi?

Suxsurov. Marhamat, men rost gapning gadosiman!

Obidjon (*kulimsirab*). Necha pul oylik olasiz?

Suxsurov. Nima edi?.. Bir yuz o'n so'm...

Obidjon (*kulib*). Boshqa birov bir yuz o'n so'm oylik olib mana bunaqa, kamida ellik ming so'mlik imorat solsa, siz nima der edingiz?

Netayxon (*shoshib*). Voy, zayomdan yutgarniz!

Suxsurov. Men indamas edim, qo'lindan kelsa bitta qo'yni yetaklab qulluq bo'lsinga borar edim!

Netayxon. Qandoq qilamiz, omad ekan-da, omad kelsa, yutuq ketingdan quvlab yurarkan. «Pobeda»miz ham yangi edi, yaqinda lotoreyadan «Volga» yutib oldik.

Obidjon. «Volga»laring ham bormi, men ko'rmakman... Yutuq yaxshi narsa. Yutuqqa chiqqan pul barakali bo'ladi, deyishadi. To'g'ri bo'lsa kerak, birovlarning yutuq'ini ortig'iga sotib oladigan odamlar bor emish.

Suxsurov (*zaharxanda qilib*). Gapni qayirib kelishingizdan «uncha-muncha pora olasan» demoqchisiz, shekilli...

Netayxon. Voy o'liptimi!

Obidjon. Iye, Nusrat aka, siz pora nima, poraxo'r (*pisanda qilib*) qandoq mahluq ekanini bilmaysiz-da, bilganingizda bu gapni og'zingizga olmas edingiz!

Suxsurov. To'g'ri...

Obidjon (*uning ko'ziga qarab*). Hech bir jinoyatni poraxo'rlikka teng ko'rib bo'lmaydi o'g'ri kechasi yo'lingizni to'sib, cho'ntagingizga qo'l soladi, pulingizni oladi, oladi-yu, qochadi ketadi. Poraxo'r kuppakunduz kuni, yana hukumat idorasida o'tirib cho'ntagingizga qo'l soladi, pulingizni oladi, pulingizni oladi-yu, qochib ketmaydi, jinoyatiga sizni sherik qiladi.

Suxsurov (*uning qarashiga tob berolmaydi*). Dunyoda shunaga odamlar ham bor deng...

Obidjon. Yo'q, dunyoda vijdotsiz odam yo'q!

Suxsurov. To'g'ri, bo'lmasa kerak!

Obidjon. Hamma gap shundaki, birov vijdonining gapiga kiradi, birov kirmaydi, birov vijdonining ko'zini ko'r, qulog'ini kar qilishga muhtoj bo'ladi.

Netayxon. Nusrat akang shunchalik qilgandan keyin sen ham gapni qopiyasi bilan gapirsang bo'lardi.

Obidjon. Biror nojo'ya gap gapirib qo'ydimmi?

Netayxon. Yo'q, hammasi jo'yalik. Lekin qonun chiqib turganda poradan gapirib o'tirishing chakki!

Obidjon (*kesatib*). Nega! Nusrat aka poraxo'r emas-ku!

Netayxon. Ozroq pora olsa nima bo'пти!.. Pul shirin! Pul o'lgurning tishi bo'lsa o'zini yeb qo'yar edi!

Obidjon. To'g'ri, tishi bo'lmagani uchun ba'zi birovlarining aqlini yalab, vijdonini so'rib yuripti-da!

Netayxon (*alam qilib*). Zahar! Hali ham zaharliging qolmapti-da! Seni chaqqan ilon til tortmay o'ladi! (*Jahl bilan o'midan turadi, uyiga kirib ketadi.*)

Uchinchi parada, beshinchi ko'rinishdan

Obidjon. Bolaligingizda ham arzanda edingiz... Erga tegib ham shuncha yildan beri baliqsiz ko'l, kiyiksiz cho'lman deng? Bola ham ko'rmasiz?

Netayxon. Nima qilamiz bolani! Har bir bola xotin kishini betiga o'ntadan ajin tushiradi! Jon o'zinning jonim! (*Birdan.*) Nima deb jig'inga tegishni bilmaysan-a? O'gay shu ekan-da!

Obidjon. O'gay degan so'z allagachon o'lib ketgan, urush yillari, undan keyin ham hech qayerda eshitmaganman. Bu so'z o'lganini bilardimu qayerda ko'milganini bilmas edim. Endi bilsam sizning ko'ksingizga ko'milgan ekan!

Netayxon. Nima qipti mening ko'ksimga!..

Obidjon. O'gay deyapsiz-ku! Kim kimga o'gaylik qilyapti? Men oyna olib yuzingizga tutdim, basharangizni ko'ring, burningizni artib oling deya-man. Siz-chi, uchastka berib, meni irib-chirib ketgan hayotingizga qoqqoq qilmoqchisiz-ku! Shumi o'gaylik qilmaganingiz?

Netayxon (*shovqin solib*). Menga nima qipti! O'zing irib ket! O'zing chiribket!...

Obidjon. Men sizdan bir narsani so'ramoqchi edim: otingiz Ozoda-xon edi, nima bo'lib Netayxonga aylanib qoldingiz? Bu otni sizga kim qo'ydi?

Netayxon (*jerkib-jerkib*). Hamma qo'ygan! Mahalla qo'ygan! Shu mahallaga ko'chib kelganimizdan buyon hamma meni Netayxon deydi.

Obidjon. Shundaymi?

Netayxon. Netayxon degan mashhur xotin o'tgan ekan.

Obidjon. Netayxon nimasi bilan mashhur bo'lgan ekan?

Netayxon (*jahl bilan*). Bilmayman!

Obidjon. Hech qayerda ishlamay, dugonalarinigizdan ayrilib topgan martabangiz shu bo'ldimi. Bilmasangiz bilib qo'ying, Netayxon burun zamonda islovtada irib-chirib, yurtga qo'lansa hid taratgan bir fohisha o'tgan!

Netayxon. Voy! (*baqirib*.) Shunaqa gaplarni aytgani uyalmaysarmi! (*Yig'laydi*.)

Obidjon. Yig'lamang, kovush oyog'ingizni siqayotgan bo'lsa, yechib qo'ying.

Netayxon. Ishing bo'lmasin! (*Birdan*.) Yo'qol! Diydoring qursin, (*kovushni yechib tufllisini kiyib oladi*)

Obidjon. Xo'p! Hojar kelsin ketaman.

Netayxon. Ko'chaga chiqib kut!

Obidjon. Ayta qoling, qayoqqa ketdi?

Netayxon (*g'azab bilan*). Chakana qilgani ketdi!

Obidjon (*o'zini arang bosib*). Iye, o'zingiz ulgurji qilib, unga chakana o'rgatibsiz-da...

1967-yilning 3-iyunida «Ayajonlarim» (rejissor Toshxo'ja Xo'jayev) komediyasining premyerasi o'tkazildi. Bosh rollarni T. Sultonova, Q. Xo'jayeva (Bo'ston), I. Boltayeva (Shakar), G'. A'zamov (Ashuraliyev), T. Saidqosimov, O. Yunusov (Karimjon) I. Aliyeva, S. Norboyeva (Umida) kabi aktyorlar ijro etdilar.

TOSHXON SULTONOVA BO'STON ROLIDA

Bo'ston xola notinch, uning fikr-zikri o'g'li Karimjon aytgan gap bilan qorishib ketgan: «Endi bu hovlining baland imoratlar yonida turishi xunuk. Uning o'rniga barcha sharoiti mavjud bo'lgan ajoyib uyda turamishman». Bo'ston xola shulami o'ylab jig'ibiyron bo'ladi.

«Yo'q, bekorlarni aytibsan. Men eski bo'lsa ham dadang joyini hech qachon tashlab ketolmayman...» deb ko'zlariga yosh oladi. «Ayajonlarim» komediyasida o'z harakati bilan odamlarni goh kuldirib, goh hayajonlantiradigan obrazlardan biri Bo'ston xola rolini Toshxon Sultonova mohirona ijro etdi. Bu rolning har tomonlama yetuk chiqqanligining sababi sahnada o'z ijrosini to'qqa olganligida bo'ldi.

Adiba Nosirova. «Ta'zim va tahsin». «O'zbekiston madaniyati» gazetasi, 1970-yil, 13-yanvar

ZAMIRA HIDOYATOVANING «ONALARI»

Ba'zilar «ona, kampir, qaynona rollarini sahnada o'ynash juda oson, aytadigan so'zini, lug'asini aytishda adashmasa bo'ldi, u yog'ini amal-lab eplab ketaveradi artist, chunki ayol san'atkor o'zini o'zi o'ynaydi-da», deb yengil-yelpi mulohaza ham yuritadilar. Unday emas! Yarim umri bolalari davrasida o'tadigan, uning ustiga to'y-hashamlardan, ma'rakalardan qolmaydigan Zamira Hidoyatova onaning shu muhitni unutilgan holda oqshom teatrga kelib, sahnada yo Bo'ston, yo Hamrobibi, yo Kabanixa, yo Hoji ona timsolida chiqib, xatti-harakatlari bilan ishon-tirishi, e'tiborni o'z sehriga tortishi amallab eplab ketadigan ish emas! Bu ijod! Bu kashfiyot, bu zavqli mehnat tashvishi va samarasi! Bunga iste'dod, bir holatdan ikkinchi holatga o'tish, o'ta bilish, ishon-tirish mo'jizakorligi kerak. Buning ustiga artistning o'z jozibasi, qalbni ohanrabodek tortib olishi, tomoshabin ixtiyorini tizginlab qo'ya bilish san'atini egallashi ham lozim. Qolaversa, talqin qilayotgan obrazni tarixan, ma'nan o'rganmog'i, o'zlashtirmog'i farz va qarz.

Agar biz Zamira Hidoyatova yaratgan Ona obrazlari gallereyasini ko'zdan kechirsak, bir-biriga sira o'xshamagan o'zbek onaxonlarini xo-tirada olib qolamiz. Tashqi qiyofalari, kiyinishlari qanchalik o'xshamaganidek, bu obrazlarning yaratishda xarakterlari, so'zlash into-natsiyalari, yurish-turishlari, imo-ishoralari ham takrorlanmas, o'xshamasdir. Bu ona obrazlarining biri mehr uyg'otsa, biri nafratlantira-di, biri kuldirsa, biri yig'latadi. Umuman, inson tuyg'ulari, jilosi rang-barang shakllarda ko'rinadi. Chunki u sahnada rol o'ynamaydi, balki qahramon timsoli bo'lib yashaydi.

Yong'in Mirzo. «Sahnamiz momosi». «O'zbekiston madaniyati» gazetasi 1979-yil, 23-yanvar.

AYAJONLARIM

Ikkinchi ko'rinish

Bo'ston. Xudoga ming qatla shukur, tortgan azoblarim, Karimjon-ning mehnatlari bekor ketmadi. Mana, o'g'ilginam o'qishini bitirib kel-yapti. Sizning ham peshonangiz yorug' ekan, quda! Ammo lekin bor bi-sotim ketib, o'g'lim qarzdor-abgor bo'lsa ham to'yni katta qilaman! Dush-manim ko'p!

To'tiniso. Sizda dushman nima qiladi quda!

Bo'ston. Undoq demang! Sizning ham dushmanlaringiz ko'p! O'n bir mahalladan odam aytaman!

To'tiniso. Qishloqda o'n bir mahalla yo'q-ku, quda!

Bo'ston. Shunaqami, qachonlar yettita edi, hali ham o'n bitta bo'lgani yo'qmi? Xo'p, mayli. Yetti qop guruch damlataman!

To'ttiniso. Uch qop!

Bo'ston. Mayli to'rt qop bo'la qolsin!.. Bu Mukarramxon-u, Hali-maxon-u, Tamaraxon-u... hammasini mashinada oldirib kelaman! Hammasini chakkasiga o'z qo'lim bilan pul qistiraman!.. (*Birdan*) Odam sig'ishmaydi, quda, devorni buzamiz!

To'ttiniso. Buzmasak bo'lmaydi, hozir hamma to'y qilganda devorini buzyapti!

Bo'ston (*lippasidan pul olib beradi*). Siz guzarga chiqing, handalak, meva-cheva oling! Yo'q, guzarga o'zim chiqaman, siz borib Xayrixonni olib keling! Ishdan javob so'rasin!

To'ttiniso. Voy, quda, qo'ya turing, qiz narsa... ishdan kelib ko'rgani kirar!

Bo'ston. Bunaqa eskicha gaplarni qo'ying! Hozirgi zamonda qiz bilan yigit ko'chalarda qo'l ushlab yuradi, rayonga futbol ko'rgani boradi! Hech aybi yo'q!

To'ttiniso. Shuni aytaman-da, qo'l ushlab yurgan, loaqal xat yozishgan bo'lsa ham mayli edi!

Bo'ston. Hamma ayb sizda! Mening o'g'lim-ku indamas, siz Xayriga aytib xat yozdiringiz bo'lmamidi!

To'ttiniso. Voy, Xayri nega xat yozar ekan, Karimjon yozishi kerak, bulbulning ham erkagi sayraydi!

Bo'ston. Karimjon sayraydigan bulbul emas, shuning uchun o'zim sayrab yuribman-da! Xo'p mayli, guzarga o'zim chiqqa qolay. Siz xamir qiling, patir yopamiz. Un oshxonada (*chiqadi*)...

To'ttiniso. ...Mehmon ketdimi?

Karimjon. Yo'q, yuvinyapti...

Bo'ston. Iye, nega yuvinadi, falokatini birovning uyiga tashlab ketadimi?

Karimjon. Falokati yo'q, sharofatli qiz!

Bo'ston. Shunaqami... Falokati ham boshini yesin, sharofati ham! Sharofatli qiz bir yigitning ketidan ergashib yuradimi? Bundan tashqari, oladigan odamning sho'ri, tug'mas xotin chiqadi, aftidan shundoqqina ko'rinib turibdi.

Karimjon. Ayajon, birovning bolasi to'g'risida shunaqa gaplarni aytgani qandoq tilingiz boradi? Shu ham sizday bir mehribon onaning farzandi-ku! Birov mening to'g'rimda shunaqa gaplarni aytsa, siz nima der edingiz?

Bo'ston. Bunga o'zing javob qilasan! Javob qilolmaysanmi?.. Men bir nima deyotganim yo'q, nihoyati, «birovning uyida yuvirmasin», dedim. Shuni ham aytganim yo'q!.. (*Birdan.*) Hoy, menga qara, bu qizni muncha yalab qolding? Oralaringda bir gap bormi?

Karimjon (*botinolmay*). Bo'lsa-chi?

Bo'ston. Bo'lsa u dunyo, bu dunyo rozi emasman! (*Yig'laydi.*) Men senga oq sut berganman... Shunaqa ekan-da, doktor bo'lgandan keyin ona kerak emas, ona roziligi bir pul ekan-da!

Karimjon. Xo'p, bunga rozi bo'lmasangiz boshqasi...

Bo'ston. Menga boshqasi ham kerak emas! Menga Xayrixon kerak!

Karimjon. Aya, bunaqa gap yo'q edi-ku!

Bo'ston. Nega bo'lmas ekan, To'tiniso ikkovimiz oyma-oyiga besh oydan beri gaplashib yuribmiz! Xayrini yaqinda ko'ndirdik! Yig'lay berib onasining esi ketdi! Men ham yig'ladim! It azobida ko'ndirdik!

Karimjon. Xayrixon menga «tegaman» dedimi?

Bo'ston. Qiz narsa «tegaman» deydimi, «bir gap bo'lar» dedi. Ko'ngli senda!

Karimjon. Xo'p, Xayrini ko'nglini bilibsiz, mening ko'nglimni qachon bilasiz?

Bo'ston (*do'q qilib*). Nima, Xayriga ko'ngling yo'qmi? Shundoq qizga-ya? (*Entika-entika.*) Husn desang tortib qo'ygan suratday! Soch desang taqimiga tushadi! Sochmisan soch! Pazandamisan pazanda! Mehmon kutishda onasini yo'lda qoldiradi! Butun qishloqqa bitta o'zi dori bersa ham kekkaymaydi, kattani katta, kichikni kichik o'rnida ko'radi! Mahallada to'y-ma'raka bo'lsa hamisha xizmatda! (*Yig'lamsirab.*) Umrim mehnatda o'tgan, qarigan chog'imda shunday kelin xizmatimni qilmasa, dunyoga keldim nima bo'ldi-yu, kelmadim nima bo'ldi...

Karimjon. Ayajon, Umidaxon ham xizmatangizni qiladi-da, nega qilmas ekan?

Bo'ston (*vahima ichida*). A?

Karimjon. Yo'q, shunaqa qizlar ham qaynonaning xizmatini qiladi, demoqchiman!

Bo'ston. Buning doktor bo'lib, bolalarning qorniga quloq soladimi, mening xizmatimni qiladimi?

Karimjon. Xayrixon ham ishlaydi, ishlab butun qishloqqa dori beradi deyapsiz-ku!

Bo'ston. Xayrini kelin qilsam, uch kunga qolmay ishdan chiqarib olaman!

Karimjon. Ishdan chiqarib olasiz, uyda o'tirib bitta o'zingizga dori beradimi? Shuning o'zi bo'ladimi?

Bo'ston. Men podadan oldin chang chiqarmayman!

Umida kiradi.

Bo'ston. Voy mehmon, uyingizda suv yo'qmidi?

Umida. Bor, ayajon bor! (*Yanglishganini bilib.*) Voy... kechirasiz.

Bo'ston. Iye, hech narsadan hech narsa yo'q, meni «ayajon» degani uyalmayszmi? (*Karimjonga.*) Aya deyapti-ku!

Karimjon. Kechirim so'radi-ku.

To'ttiniso (*kiradi*). Quda, oshni suza qoling!

Bo'ston. Darrov suzing! Shoshmang, Xayrixon kelsin! Yo'q, mayli, unga olib qo'yamiz. O'zim suzaman. Mehmon qolmasin. Siz choy dam-larg...

Manbalar:

1. «Abdulla Qahhor». Asarlar G'. G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1988-yil, 4-jild.
2. *Matyoqub Qo'shjonov*. «Abdulla Qahhor mahorati». G'. G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1982-yil.
3. *Sarvinov Qodirova*. «Abdulla Qahhor va teatr». «Sovet O'zbekistoni san'ati» jumali, 1989-yil, 5-scn.

MAQSUD SHAYXZODA

(1908–1967)

Maqsud Shayxzoda Ozorbayjonning Oqdosh shahrida tavallud topgan. Bokudagi dorulmuallim (pedagogika bilim yurti)da o'qigan, Abdulla Shayx, Husain Jovid kabi mashhur shoirlardan ta'lim ko'rgan. 1928-yili Toshkentga ko'chib kelgach, u «Sharq haqiqati», «Qizil O'zbekiston» gazeta tahririyatlarida, Til va adabiyot institutida ishlaydi. 1938-yildan umrining oxirigacha Nizomiy nomidagi pedagogika universitetida dars beradi. 1952-yili sentabr oyida u asossiz ayblanib, qamoqqa olinadi, 1954-yilning o'rtalarida oqlanib, qamoqdan ozod qilinadi.

Maqsud Shayxzodaning ko'p qirrali ilmiy va badiiy ijodi istiqloq davrida to'laligicha o'z qadr-qimmatini topdi. Respublikamiz Prezidentining Farmoni bilan unga 2001-yili «Buyuk xizmatlari uchun» ordeni berildi.

Maqsud Shayxzoda dramaturg sifatida dastlab 1944-yili yozilgan «Jaloliddin» asari bilan tanildi. «Mirzo Ulug'bek» asarida buyuk alloma hayotining so'nggi ikki yillik hayoti misolida ilm-fan, ma'rifat olamining jaholat, mutaassibona beboshlik bilan to'qsharuvi ifoda etilgan.

Maqsud Shayxzoda asarlarining badiiy yetukligi akademik teatrimizda Shukur Burhonov (Jaloliddin, Mirzo Ulug'bek), Turg'un Azizov (Ulug'bek), Samarqand teatrida Ta'naberdi Qurbonov (Ulug'bek) kabi aktyorlar uchun mahobatli obrazlar yaratish imkonini berdi.

MAQSUD SHAYXZODA

VA UNING ASARLARI HAQIDA SHARHLAR

SHUKUR BURHONOV: «KATTA DO'STIM, USTOZIM EDI»

Bir kuni Shayx aka kelib qoldilar. U kishining biznikiga qadam ranjida qilishlari xonadonimizda bamisoli bayram bo'lardi.

Hamma yoqda urushning dahshatli oqibatlarini. Shunday paytda jangda qurol bilan jang qilganidek, adabiyot va san'at ham, biz aktyorlar ham jang qildik. Shu boisdan Shayx akaning «Jaloliddin Manguberdi»ni yozib, sahnada qo'ydirishi ham o'z navbatida fashizmga qarshi o'ziga xos jang edi... O'sha kuni Shayx aka aytgan gap hamon yodimda: «Shukurjon, xalqimizga oz bo'lsa-da, ma'naviy madad bo'lsin, deb moziydan mavzu tanlab, shu dramani yozdim. Jaloliddin Manguberdi haqida. Asarni yozish davomida rollarni kimlar o'ynashini ham o'yladim. Jaloliddin siz uchun». Bu xushxabarni quvona-quvona Usmon ota bilan Mannon og'aga yetkazdim. Usmon otaning topshirig'i bilan o'sha paytda yozuvchilar sovetining raisi Hamid Olimjon ham tanishib chiqib, ma'qulladi! O'shanda teatrimizda dramani shoirning o'zi hayajon bilan o'qib bergani esimda. Shayxzodaday shoir, O'tmishimizning katta bilimdon olimi, qomusul a'lamning teatri-

mizda bo'lishi artistlarimiz uchun bamisoli kashfiyot bo'lgan bo'lsa, «Jaloliddin Manguberdi» artistlarimiz tomonidan katta topilmaday qabul qilindi...

Asarni sahnaga qo'yishda Shayx aka bevosita ishtirok etdi. Deyarli har kuni repetitsiyaga kelar, rejissorning deganlariga quloq solar. Ayni paytda bizga, ya'ni rollarda chiquvchi artistlarga maslahatlar berar edi. Ko'pincha repetitsiyadan keyin Shayx aka bilan qaytardik. Yo'lda ketar ekanmiz sahna asarlari qanday bo'lishi, saviyasi, aktyorlik mahorati, til madaniyati haqida suhbatlashardik. Har bir suhbatda Shayx aka katta san'atkor, mashhur dramaturg, faylasuf, shoir, ayni chog'da oliyjanob inson sifatida namoyon bo'la borardi.

Kantarlik bo'lmasa ham bir gapni aytib o'tay, kishilar o'rtasida «Mirzo Ulug'bek» haqida so'z ketganda Shayx domla: «Mirzo Ulug'bek»ni spektakl qilgan Shukur Burhonov!» degan ekanlar. Yaxshi gapning ham, yomon gapning ham, qanoti bor, deyishadi. Bu gap menga ham yetib keldi. Shayx-zodadek zukko, har gapni ming o'ylab, chamalab aytadigan kishining bu so'zlarini o'zim uchun bir majburiyat, deb bildim. Mirzo Ulug'bek bo'lib sahnaga chiqqanimda, keyinchalik uni kinofilmda o'ynaganimda har gal shu qahramonim uchun butun aktyorlik mahoratimni ishga soldim, shayxona o'ynashga harakat qildim! Shayx akaning yana bir asar – Abu Rayhon Beruniy haqida tarixiy-she'riy drama yozayotganidan xabardor edim. Bir kuni: «Shukurjon, Mirzo Ulug'bek bo'lib jahonni kezib chiqdingiz, endi boshqa bir alloma – Beruniy bo'lib, yana bir bor ming-millionlab xalqimizning, san'at shaydolarini shodon etasiz-da» deb qoldi. Afsuski katta do'stim va ustozim bu asarni tugata olmadi. Men hayotda Shay'zoda domladan ko'p qarzdorman. Shayx og'aning biz san'atkorlar, xususan, yosh aktyorlarning betinim izlanishlar, mehnat va yana mehnat qilish, o'z ustida muntazam ishlash orqaligina mahorat cho'qqilarini egallash, talaffuzdek ehtiyotkorlik borasidagi fikr-mulohazalari, yonib-kuyishi va hokozolar, san'atkor borki, bularning barisi buyuk bir maktabdir.

*Malik Murodov, filologiya fanlari doktori, professor.
«Ikki do'st», «Toshkent oqshomi» gazetasi,
1988-yil, 31-oktabr.*

«JALOLIDDIN» SPEKTAKLI HAQIDA

Spektakl premyerasi 1944-yilning 24-dekabrda o'tdi. Zalga odam sig'masdi, oldingi qatorda Usmon Yusupov boshliq hukumat rahbarlari, Oybek, G'afur G'ulom, Komil Yashin va boshqa madaniyat namoyandalari o'tirardilar. Tarixiy materiallarni saralash, sahna talqinini topish, dramatik harakatni izchil rivojlantirish, voqealarni bir-biriga puxta bog'langan holda ifodalashda rejissor Uyg'ur yaxshi samaralarga erishgandi. Qahramonona – romantik, mahobatli spektakl yaratilgan, xalqning

vatanparvarlik ruhi keng miqyosda tasvirlangan edi. Ijrochilar zavq bilan vatan himoyasida xalq kurashini yuksak dramatik ruhda ifodalagan edilar...

Sh. Burhonov ijrosida Jaloliddin tarixiy jihatdan g'oyat haqqoniy, badiiy jihatdan behad ta'sirli gavalantirilganligi bilan birinchi spektakldayoq shuhrat qozondi. U o'z qiyofasi, harakatlari va butun siymosi bilan buyuk inson, sarkarda, otashin vatanparvar sifatida ko'rinadi. Aktyordagi kuchli ehtiros, romantik ko'tarinkilik, psixologik teranlik hayratga solardi...

*Mamajon Rahmonov «Madhiyaday yangragan edi»,
«Teatr» jumali, 2000-yil, 1-scn.*

ZIKIR MUHAMMADJONOV TEMUR MALIK ROLINI QANDAY OLGANI HAQIDA

«Jaloliddin» pyesasida Temur Malik obrazini ustoz qiyomiga yetkazib ijro etgandilar. Men Temur Malik sahnasini har spektaklda tomosha qilardim. O'zlari kuzatganlarni yo rolga odam tayyorlamoqchi bo'lganmilar, harqalay kunduzgi spektakldan keyin ketib qolmasligimni aytdilar. Sababini bilishga juda oshiqardim. Spektakldan so'ng «Men bilan yur, yigit» dedilar. Ustoz ko'pincha yayov yurardilar. Beshyog'och tomonga yo'l boshladilar. Biroz yurganimizdan keyin gap boshladilar: «Yigit, mana teatrga kelganninga besh yilcha bo'ldi, ba'zi kichik rollarni ijro etyapsan. Senda artistlikka inkoniyat bor. Aslida shu sohada o'qisang bo'lardi (shu gap sababli 1945-yili Toshkentda ochilgan Teatr va rassomchilik san'ati institutiga kirib o'qiganman). Bu juda katta ilm. Eng muhimi, sahnada bekorga hech narsa qilma, hech narsa aytma. Aytadigan gapingning ma'nosi bo'lsin. Fikring avvalo yuragingda pishib yetilsin. Agar gaping yurakdan chiqmas ekan tomoshabinni ishontirolmaysan...» «To'qqizinchi yanvar» ko'chasiga burildik. Abror aka miyig'ida kulib: «Seni ko'p ushlayman, bir narsa beraman olib ketasan», – dedilar. Abror aka kitoblari orasidan yangiligicha saqlangan, mashinkada ko'chirilgan Temur Malik rolini qo'linga tutqazdilar. «Shuni senga beraman, menda qo'lyozmasi bor. Sen bilan shu rolni ishlaymiz, tayyor bo'lgandan keyin Og'aga ko'rsatamiz». Rolni qo'linga arang oldim. Abror Hidoyatovdek buyuk aktyor ijro etgan rolni o'ynash u yoqda tursin, o'z oldimga keltirsam, hayajonlanardim. Ustoz har kuni shu yerga kelib ishlashni aytdilar. Men tortinganimdan «Yo'q» dedim. Shunda ustoz har kuni soat 10 da teatrdan ko'rishishga va'da qildilar. U kishi avval Temur Malikka xarakteristika berdilar: «Temur Malik – haqiqiy vatanparvar. Mard, jangovar odam». Men ishlash davomida ustoz aytgan hamma topshiriqlarni bajarishga harakat qildim. Temur Malik Chingizxon bilan (bu rolni Amin Turdiyev ijro etgan) gaplashganda, menda sentementallik sezilib turardi. Shuni yo'qotishga ko'p harakat etdim. Balki bu rolni chiqara olmagandim. Ammo ustoz ishonchidan so'ng menda jiddiy rollar ijro

etishga jur'at paydo bo'ldi. Shu rolni ijro etgan kunim go'yo poloponini uchurma qilayotgan qushga mada'kor bo'lib turganlari esimda. Abror Hidayatov haqiqiy inson va aktyor edi.

*Zikir Muhammadjonov. «O'lmas siymoga salom»,
«O'zbekiston adabiyot va san'ati» gazetasi,
1988-yil, 4-noyabr, 45-son.*

SHOHIDAXON MA'ZUMOVA SULTONBEGIM ROLI HAQIDA

...M. Leviyevning «Jaloliddin»ga yozgan musiqalaridan biri «Uchayotgan laylaklar, onanga salom denglar» degan qo'shiqqa tushirilgan bo'lib, uni yosh aktyor Habib Sa'diyev to'qayzorda jangchilar to'planib o'tirgan joyda aytardi. Sa'diyev hozirgi TYuZdagi aktyor Xayrulla va Hamza nomli teatrdagi aktyor Yodgorlarning otasi. Har gal kuyni repetitsiyada eshitishni orziqib kutardim. Har gal to'lqinlanganimdan ko'zinga yosh kelardi. Bir kun tasodifan Og'aning ham ko'ziga yosh kelganini ko'rdim. Uyg'ur Og'aning ko'ziga yosh olganini birinchi marta ko'rganim uchunmi, baralla yig'lab yubordim. Bir vaqt qarasam Temur Malikni o'ynayotgan Abror aka va Chingizxon rolini o'ynayotgan Amin Turdiyev ham yig'lab turibdi.

...Sahnada G'ani A'zamov, Mirshohid Miroqilov, To'g'on Shukurov va boshqalar Chingizxon va uning o'g'illari obrazida qo'g'irchoq ko'tarib chiqardilar. «Jo'ji keldi, jo'ji keldi, jo'ji bilan bo'ji keldi», – deb ashula aytib hammani kuldirar edi. Spektakldagi masxaralanayotgan Chingizxonning bir necha o'g'illari va nuyonlari basharalarini ko'rib xalq g'azabga kelardi. Bularning hammasi kishida dushmanga nafratni kuchaytirardi. Agar qarilarning ko'nglida amon bo'lsa, faqat o'ch olish amonigina qolgan bo'lishi mumkin, xolos. Asardagi omaviy sahnalar ana shu taxlitda qayta ishlanib, voqea dinamikasi keskinlashtirildi.

Xorazmshohning qizi Sultonbegim esa jasur vatanparvar qiz darajasiga ko'tarildi. U akasining ijozati bilan jangga kiradi.

Erkak kiyimini kiyib olgan qiz – Sultonbegim jang maydonidan qochgan o'z eri amir Badriddinni qo'lga tushirib, hibsga oladi...

*Shohidaxon Ma'zumova. «Sahna sururi». G'afur G'ulom
nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti,
1982-yil, 94-bet.*

JALOLIDDIN

To`rtinchi pardadan parcha

Asir tiz cho`kadi. Yorug`da yuzi ko`rinadi. Bu – Badriddin. Uning bir qo`lida sug`urilgan qilich, ikkinchi qo`lida kafan.

Badriddin. Hech qasdim yo`q, shu qilich yodgoringiz,
Shu kafanim, o`ldiring ixtiyoringiz!
Asir bo`lib tushuvdim mo`g`ulga nogoh,
Chunki yarador edim haq-u, nohaq.

Sultonbegim. Yo`q, qo`pingiz yolg`ondir to`g`risini ayting,
Men bilaman, siz emas Amir Badriddin!
Boqing merman, unutmog` shuncha tez, e voh!
Siz Badriddin emassiz, siz Badriddin shoh!

Nasaviy. Xiyonat deb atalar siz qilgan gunoh!
Badriddin (*Sultonbegimga*).

Eslagin sevgimizni, visol chog`larin,
Samarqandning oydindagi gulzor bog`larin!
Sultonbegim. Qani va`dang, vafodor bo`lgayman deding,
Ma`shuqaning qalbimi najot umiding?

Badriddin. Oliyhimmat deyдилar sevgi dargohin,
U yerda afv etarlar oshiq gunohin!

Jaloliddin. (*Badriddinga*).
Vatan, sevgi, sadoqat nazaringda hech,
O`ylaganing toj bo`ldi sening erta-yu kech!
Sotding Temur Malikni ko`rib dasisa,
So`yla, nedur xoinning jazosi, so`yla!

Badriddin andishada. Xudoychilar kiradilar.

Xudoychi. Xorazmshoh shu onda,
Qal`ayi «Sar-jahon»da
Yashirincha omonda
Kuyovning ahvolidan
Xabar olgach u, shu dam
Tartib bo`ldi shu farmon:
Amirga amin-u amon,
Bo`shatilsin tez kuyov,
Qal`a borsin, u darrov!

Farmonni Jaloliddinga beradi. Badriddin xursand. U xudoychiga bir xaltacha oltin tashlaydi.

Badriddin. Ehsan ollo, oliy himmat shohimizga ofarin!
Sog`chilar uni uzr bilan bo`shatmoqchi bo`ladilar.

- Jaloliddin. (*Qat'iy*)
Madomiki, shoh jangdan qochar ovora,
Farmoni ham soqutdir, bu bir xatpora.
(*Farmonni yirtib tashlaydi*).
- Badrididdin. Shahanshohning amriga bu isyonkorlik,
Bu islonda fitnadur, oqu padarlik!
- Nasaviy. Shomoniy butiga cho'qingan «islom»!
Jaloliddin. Chirik famon yirtilar. Yirtidi, vassalom!
(*Xudoychiga*).
Shunday najotkor ekan hazrati sulton,
Nega qilar xoinga najotni ehson!
Asoratda yurarkan haramxonasi,
Unga kimdur o'lkani bir begonasi?!
Yo'qdur mendan boshqa sohibi farmon.
Ogoh bo'lgan azmindan darbadar sulton!
(*Xudoychilar ketadi*.)
- Nasaviy. Na kun ko'rgan, na kecha shunday dahshatni,
Qurt yer ekan ichidan keksa daraxtni!
Afsus buyuk bir davlat bo'lsa-da Xorazm,
Taxt nishlari bo'ldilar beg'ayrat, beazm.
- Jaloliddin. Buyur singlim hukmingni, buyur shu mahal –
Ijro qilay hukmingni men ham behayal!
- Sultonbegim. U ishqidin aynidi, aynidim undan,
Uning yuzin unutdim men o'sha kundan!
Shu qalbaki sevgi uchun toptoldi ko'nglim,
Shu xo'rlangan sevgim der: habisga o'lim!
(*Chodirdan chiqadi*)
- Jaloliddin. Ammo ablah tulkinging yana aybi bor:
Yurtfurushlik uchun u o'lsin ikki bor –
Ikki marta o'ldirgin bu jallod tez.
Avval o'qqa mixlagin, so'ngra boshin kes?
- Badrididdin. Musulmonlar qo'ymanglar, men shohga domod!
Jaloliddin. Kallasini aylantir, ko'rsin el, diyor,
Bilsinlarki, xoinga shu oqibat bor!
- Badrididdin. Tavba qildim, valiahd, umrimni ayang.
Bu bir xato, jaholat, ma'murman diltang.
(*Jallodlar Badrididdinni olib chiqadilar*)
- Jaloliddin. Qo'rqqo o'lur har lahza, mard faqat bir gal,
Soya yanglig' yuradi biz bilan ajal.
Undan qochsang quvadi, quvsang qochadi,
Yalimoqning, ajabo, bormi hojati?
- Nasaviy. Koshki hech tug'ilmasa xoinlar deymen!

Jaloliddin. Tug'ilsa ham bari bir qirib haydayman!
Ko'rganmisan. Nasaviy, Amudaryoda,
Ba'zan sohil bo'yida yotgan bir xoda –
Tegishadi suvlarning sarkash labiga.
Shunda o'sha xodani sekin, ohista
Qimirlatib sudraydi – to'lqinlar usta.
Tegib-tegib tashlagach suvning bag'riga.
Polvon daryo ortadi uni sag'riga –
Bo'g'ib, ezib girdobda o'ynatar toshlar,
Xorazm dengiziga muttasil boshlar!
Men ham Amudaryoman – o'jar, qasoskor,
Yo'llarimda har to'g'on bo'lur tor-mor,
Farmonim shu: dam olsin biroz lashkarlar,
Yangi hujum amrida kutsin xabarlar!

«HAMMAMIZNI HAYRATGA SOLDI»

Avji qish chillasida Shukur Burhonov menga: «Bugun kechqurun domla Shayxzodanikiga boramiz», – deb qoldi. Ammo sababini aytmadi. Domla meni har ko'rganlarida, ozorbayjon tilida: «Bolan nega biznikiga kelmay-san, Sakinaxonim sen ila orzusida», derdi. «Rahmat domla, yaxshi kunlaringizda, albatta boramiz», – deb qo'ya qolardim. O'sha so'zlar esimga tushib, ehtimol, bizni mehmonga aytgandir, deb o'yladim ichimda.

Xullas, to'rt kishi – Shukur Burhonov, Olim Xo'jayev, Sa'dixon Ta-bibullayev va men qo'ltiqlashib bordik. Domla Shayxzodaning o'zi qarshi olib, iliq so'rashdi. Dasturxon yozildi. Sakinaxonimning qish chillasida tok bargiga qiyma o'rab pishirilgan do'lmasidan tanovul qildik. Dasturxon yig'ishtirilgach, domla: «Mana endi asar o'qisak bo'ladi», – dedi. Shunda kelishimizdan maqsad asar o'qish ekanini angladim.

«Mirzo Ulug'bek» tragediyasi o'qildi. Asarni donlarning o'zlari o'qidilar. Ana o'shanda men Shayxzoda zamon shoiri, foziligina emas, she'rning har so'zini, so'zinigina emas, har bir tinish belgisini, urg'usini, tinimini, ritm va changini o'rniq qo'yib chiroyli qilib o'qiydigan mohir suhardon ekanini ko'rib qoyil qoldim. Asar hammamizga ortiq darajada manzur bo'ldi. Ko'lamining kengligi, falsafasining teranligi, dramatik kolliziyalarning o'tkirliigi, xarakterlarning murakkabligi, tilining go'zalligi bilan asar hammamizni hayratga soldi, asir qildi.

*Qudrat Xo'jayev, «Gozallik shaydosiman»
1976-yil, 100-bet.*

ULUG'BEK SIYMOZI

Ulug'bek – Burhonovda voqealar rivojlana borgani sayin, ma'nodor boqishlarida so'lg'inlik alomatleri, og'ir o'yga cho'mish daqiqalarida ruhiy ezilish, gap changlarida afsuslanish belgilari sezila boradi. Sahnada ro'y berayotgan voqealar girdobida Ulug'bek – Burhonovning ana shunday holati hayotiy mantiqqa ega va ishonarli kechadi. Tarix nuqtayi nazaridan ham Ulug'bek – Burhonovdagi kayfiyat haqqoniydir, binobarin, Ulug'bek umrining so'ngiga kelib reaksiyadan yengilgan, orzu-umidlari parchalangan edi.

Bizningcha Ulug'bek – Burhonovning spektaklning boshidan to oxiriga qadar harakati uchun xarakterli bo'lgan xislat qahramonning ko'z o'ngida ro'y beradigan har bir hodisa va voqeaga darhol, faol hissiy munosabatini namoyon qilishidir. Boshqacha aytsak, Burhonovning qahramoni jo'shqin tabiatli insondir. Ulug'bek – Burhonov ba'zi voqealar munosabati bilan, masalan, Feruza haqidagi ig'voni eshitgach, jiddiy mushohadaga berilsada, lekin bu mushohada zamirida hissiyot jo'sh urib turganini, tomirida qon jo'sh urayotganligini sezish qiyin emas. Burhonov Ulug'bek qiyofasida birinchi galda hech bir narsaga befarq qaray olmaydigan, tabiatan faol inson obrazini yaratdi. Bu jo'shqin qalbli inson xoh shoh holatida bo'lsin, xoh ayolning hayotdagi haq-huquqi haqida falsafiy fikr yurituvchi donishmand holatida bo'lsin, xoh sevgining o'z qonuniyatlari borligini tan oluvchi oshiq holatida bo'lsin, va nihoyat, xoh samoviy mavjudodlar haqida mulohaza yurituvchi olim qiyofasida bo'lsin, baribir, hammasida ham uning tabiatiga xos bo'lgan hissiy faollik sezilib turadi.

Toir Islamov. «Tarix va sahna», 126–127-betlar.

Turg'un Azizov Ulug'bek obrazini oldingi (1969–yil) sahnalashtirishda ham ijro etgan. O'shanda ulug' san'atkor Shukur Burhonov an'anasiga hurmat bilan qaragani, uning yutuqlarini ijodiy o'rganishga intilgani e'tirof etilgandi. Bu talqinda esa oldingi sahnalashtirishdagi umumiy ruhiyatni saqlab qolgan holda qahramonning jo'shqin, shiddatli xarakterini ko'proq ichki-psixologik vositalar bilan berishga intilgan. Shu bois uning qahramoni yuksak aql-zakovat egasi sifatida adolat va shafqat, razolat va xoinlik haqida mushohada qiladi. Qora kuchlarga qarshi tengsiz kurashda sillasi qurib borarkan, Samarqand taxtidagi qirq yillik umrini qayta idrok etishga, yo'l qo'ygan xatosi nimada ekanini anglashga zo'r berib intiladi. Mohiyat zamiriga intilarkan, taxt qudratiga qarama-qarshi o'laroq, bukib bo'lmas yana bir qudrat – xalq qudratini yorqin his etadi. O'zi bilan o'sha qudrat orasidagi fojeiy ayrilish – tubsiz jarlik borligini tushunadi. Xalq bilan bir bo'lmay turib saodat yaratib bo'lmasligi haqidagi xulosaga keladi.

Turg'un Azizov obraz rivojidadagi ana shu yo'nalishni yuzaga keltirish uchun, Ulug'bek qatnashadigan hisobsiz sahnalarni rejissor sifatida yaxshi

tahlil va aktyor sifatida rang-barang talqin qilganini e'tirof etish kerak. Masalan, ba'zi sahnalarning o'z almashgani natijasida spektakldagi mantiqiy rivoj uzluksizligi yuzaga kelgan. Shuningdek, oxirgi – qatli sahnasi Samarqand yaqinidagi bog'dan rasadxona poygagiga ko'chirilgan va ayrim maishiy ko'rinishlardan holilangan, bu narsa spektaklning fojiaiy jarangiga ijobiy ta'sir etish bilan birga, favqulodda kuchli ruhiy-emotsional ta'sir kuchi kasb etgan. Sahna nihoyasi sharqona ishlangan bo'lib, tengsiz qotillik tomoshabin qalbini larzaga soladi, tomoqlariga allanimalar tiqilib, ko'zlarida yosh qalqiydi... Bu bilan spektakl tugamaydi. Rejissor yana bir, sanoqli daqiqalar davom etadigan so'zsiz sahna kiritgan va spektakl o'sha bilan yakunlangan. Abbas tomonidan chavaqlangan Ulug'bek o'lim bilan olisha-olisha rasadxona zinapoyalarida yuqoriga – yulduzlar tomon ko'tarilaveradi... Sahna aylanadi. Rasadxona qirrasining shunday poyiga qo'yilgan Samarqand taxtida padarkush o'g'ilning razil qiyofasi namoyon. Uning yuzida bezovtalik va taxlika alomatlari... Taxt ortidagi rasadxona devorlari esa ko'kka tomon bo'y cho'zgan, uning uchi musaffo falakka, charog'on porlab turgan yulduzlarga tutashib ketgan. Ular orasida Ulug'bekning jonsiz jussasi behol qo'llari pastga tomon osilib qolgan...

Hamidjon Ikromov, «Uchinchi talqin», «O'zbekiston adabiyoti va san'ati» gazetasi, 1990-yil, 13-aprel.

NABI RAHIMOV BOBO KAYFIY ROLIDA

Bobo Kayfiy – Nabi Rahimov sahnada paydo bo'lishi bilan hazin-hayajonli tragediya jonlanib ketadi. U har safar qo'lida asov, yelkasida xurjun, mayning taftidan shirakayf ko'rinadi. Nabi Rahimovning qahramoni ko'chako'yda zikr tushib, izg'ib yuradigan tovlamachi firibgarlardan emas, aksincha, uning mastligi zulm va xurofotga qarshi o'ziga xos isyondir. Tomoshabin buni dastlabki uchrashuvdayoq anglaydi. Bobo Kayfiy – Nabi Rahimov odamlar orasida latifago'ylik qilishni xush ko'radi, rivoyatlar aytadi, hamмага kulgu ulashib, o'z rizqini terib yuradi. Bordi-yu, qallob, daydi darveshlarga ko'zi tushib qolgudek bo'lsa, to'satdan jazavaga tushib, darhol ulami kalaka qilishni boshlaydi. Bunday holatlarni aktyor keskin harakatlar, o'tkir so'z o'yinlari orqali qiyomiga yetkazib tasvirlaydi. Bobo Kayfiy hech kimdan hayiqmaydi, qo'rqmaydi, negaki uning yo'qotadigan narsasi yo'q. Dimog'dor amaldorlarni, kalvak ruhoniylarni, har xil tovlamachi chala mullalarni tap tortmasdan zaharxanda so'zlari bilan sharmanda qiladi. Hatto, hukmdor oldida ham sira o'zini yo'qotmaydi. Bobo Kayfiy – Nabi Rahimov podsho Ulug'bek (Sh. Burhonov) poyiga tiz cho'kib hasrat qilmaydi, balki bu olim qarshisida tavoze va quvlik bilan dardini to'kib soladi. Bu dard bilvosita uning rostmana kesatig'larida istehzoli pichinglarida, nozik ishoralar hamda oshkora qahqahasida namoyon bo'ladi. Tomoshabin Bobo Kayfiy – Nabi

Rahimovning so'zamolligidan, dono va zukkoligidan, mard va mag'rurligidan zavqlanadi, muttaham, kazzoblarni fosh qiluvchi masxara va sho'xliklaridan qah-qah otib kuladi. Biroq dunyo hasratlarini ko'ziga qamab, yelkasiga ortgan bu qoq suyak devonaning qahqahasi tomoshabinda nafaqat kulgu qo'zg'aydi, balki qachonlardir afsonaga aylangan buyuk allomalar qismatiga sherik bo'lgan «Devonalar» fojiasi sari yetaklaydi. Shuning uchun ham Bobo Kayfiy obrazini bevosita Nabi Rahimov yaratgan komik qahramon sirasiga qo'shish to'g'ri bo'lmaydi. San'atkorning bu rolda partnyorlar bilan munosabatida, so'z changlari va xatti-harakatlarida atayin tomoshabinni kuldirishga zo'r berish, jo'n yumor yoki bachkanalik sezilmaydi. Aktyor barcha ifodali sahna vositalarini, so'z o'yini, mumika, plastika va hokazolarni erkin improvizatsiya asosida rivojlantirib, avvalo, obrazning ruhiy kechirmalarini, iztirobini yuzaga chiqarishga sarflaydi. Lo'nda qilib aytganda, uning ijrosi zaharxanda satira, chapdast improvizatsiya hamda shiddatli psixologik hamlalar bilan qurollangan. Shularga asoslanib Bobo Kayfiy talqinini Nabi Rahimov yaratgan psixologik obrazlar sirasiga kiritish mumkin.

*Omonulla Rizayev, san'atshunoslik nomzodi, «Nabi Rahimov»,
G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at
nashriyoti, 1997-yil, 51-52-betlar.*

ZAYNAB SADRIEYVA GAVHARSHODBEGIM ROLIDA

Gavharshod – Zaynab Sadriyeva sahnada ko'p ko'rinmaydi-yu, biroq saltanatdagi muhit, taxt talashish, saroy kishilarining, shu jumladan, ona bo'lmish Gavharshod ichki dunyosining naqadar jirkanchligini, qabihligini yaqqol ochib beradi. Yoshi o'tgan bo'lsa-da, hamon davlatni boshqarish orzusida yonishi va bu yo'lda hech nimadan qaytmasligi shu qadar haqqoniy ko'rsatilganki, u sahnaga chiqdi deguncha tomoshabin nafratini qo'zg'aydi. Kichik bu obraz bilan aktrisa qattiqqo'l, bag'ritosh shaddod malikaning jirkanch basharasini ko'rsatibgina qolmay, tomoshabin qarshisida o'sha davr ruhini jonlantiradi.

She'riy dramalarda obraz aktrisasiga sahna sirining yana bir qirrasini ochdi. U avvalo she'r musiqiyligidan bahra olib, piching otish, tom ma'nosi bilan dahanaki jang qilish nimaligini tushundi. Ortiqcha harakat qilmasdan, bir og'iz so'z bilan yonidagilarni o'tirg'izib-turg'izishga qodirligini, jaholatning beshafqatligini ko'rsatadi. Ba'zida imo-ishora, sukut yoki kesatig bilan voqeani jonlantirish hammaning ham qo'lidan kelmaydi.

*Marva Jaloliddinova, «Zaynab Sadriyeva».
G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va
san'at nashriyoti, 1987-yil, 88-bet.*

MIRZO ULUG'BEK

Uchinchi parda, ikkinchi ko'rinishdan parcha

Gavharshod. Siz o'g'limsiz, ammo meni yaxshi bilmaysiz,
Chunki sizni bolalikda Temurbek olib,
Samarqandga keltirgandi, u chog'dan sizga
Murabbiya bo'lgan edi Saroy Mulk xonim.

Ulug'bek. Menda shoyad topilarkan yaxshi mayllar,
Barisiga bois o'sha xonim rahmatlik!

Gavharshod. Yaxshi mayl... Yaxshi mayl!.. Mirzo, saltanat –
Yaxshilikni dastur qilsa qulaydi tezdin
Taxtni saqlash lozim ekan, shaddodlik kerak!
Bu sir emas. Ota-bobo udumi-ku bu.
Istaymanki, farzandlarim sulton bo'lsa ham,
Xohishinga itoatkor, qaram bo'lsinlar,
Kelinlarim kaniz kabi tursin xizmatda.
Tarbiyanda bahra topgan nabiralarim
Shu axloqda o'sib-unda. Misol, o'g'lingiz,
Ko'z cho'g'idek asrab boqdim Abdulatifni.
Dono, jasur, oliyjanob, fahmli, zakiy,
Diyonatli, mo'min, mute, asl musulmon,
Shu talabni eslatgani keldim Hirotdan,
Ha shularga odatlangan Gavharshodbegim.

Ulug'bek. Ha, chindan ham sizni yaxshi bilmas ekanman,
Onalikning haqi, ammo, bor bo'ynimizda.
Biroq, hurmat – ko'r-ko'rona itoat emas,
Taajjubki, sizda shuncha zakovat bor-u,
Boshqa hamma xotinlarni pastga urasiz,
Axir siz ham ayollarning vakilasi-ku.
Jannatmakon otamizning sizga ixlosmand –
Bo'lganidan foydalanib, hamisha, har on
Siz Hirotda erk va ongni siqdingiz yomon.
Tarbiyangiz ko'rib olgan nabiralar-chi,
Qarang, ular bir-biriga qanday g'arazkor!
Abdulatif, Alo bilan Bobir – uch qardosh
Bir-biriga lashkar tortib savashdi yovuz.
Abgor bo'ldi qancha shahar va inson, xazina.
Uchovi ham nabirangiz, dastparvardangiz.
Birin qo'zg'ab, birin qoqib, birin erkalab.
Nuqul janjal chiqardingiz o'rtalarida,
Yo'q, bu axloq, bu tarbiya, bu odat-udum
Samarqandda o'r'nashiga yo'l qo'yolmayman.

O'g'lingizman va o'paman qo'llaringizni,
Tiz cho'kmakka omodaman huzuringizda.
Ammo, shu yurt sultoniman, hukmdoriman,
Bu o'lkaning taqdiroti menga havola.
Aralashmang bu davlatning ishlariga siz,
Hamma tadbir, buyruqlarga o'zim javobgar.
Siz – malika, biling, emas hokima!

Gavharshod. Bunday javob eshitgani kelganmidim men,
Sahrolarni, daryolarni o'tib mehmonga?

Ulug'bek. Javob achchiq, lekin ochiq. Ayni haqiqat.
Eh, sizsiz ham badxohlarim kam emas edi,
Endi ona qo'lidan ham zarba olaymi?
Xafa bo'lmang. Lekin, shoyad arazlasangiz,
Yana deyman: mamlakatning hayot-mamoti
Menga barcha azizlardan yanada aziz.

Gavharshod. Ulug' Mirzo, bu saltanat Temurbekniki,
Unga voris Shohruh Mirzo, otangiz,
Otangizdan keyin Temur xonadonida
Yoshi ulug', fikri to'lug' men – volidangiz.
Nabiralar o'z o'rtada urushsa, mayli!
Bu ularga jangovarlik mashqidir, xolos,
Men ularni bir-biriga ko'z qilib qo'ydim,
Toki chiqsa buyrug'indan bironta farzand,
Ikkinchisi unga qarshi o'tlanib darhol,
Odobini bergay uning... Bu yo'l yomonmi?

Ulug'bek. Esiz mashqlar, esiz odob bermak usuli,
Qizishtirib ulardagi kekni va nafsni.
Qancha-qancha qirg'inlarga bo'ldingiz bois,
Bular bari menga faqat andisha bo'ldi.

Gavharshod. Shahzodalar savashlarda, jang-u jadalda,
Puxta bo'lib sardorlikni egallaydilar.
Siz bo'lsangiz xushtor bo'lib hisob-kitobga
Boy berdingiz qo'ldan hatto hushyorlikni.
Aslzoda va mo'tabar odamlar emas.
Har xil tuban toifalar sizga ma'qulroq.
Eshitdimki, eng ishongan mahramingiz deb,
Olim, fozil deb maqtagan dastyoringiz
Ali Qushchi degan bitta noasl ekan?
Kim ekan u? Shu dargohda qullardan chiqqan.
Lochinlarni boqib yurgan qushbozning o'g'li.
Laqabini ko'maysizmi? «Qushchi» Yo pirim!
Mahramingiz – «Qushchi», shuncha qovushmagan nom

Turkiston-u Xurosonda hech bir xonzoda
Sizga manzur bo'lmabdi-yu, ammo negadir
Bog'bon qizi sizni butkul qilgan oshufta!
Koshki, tagli zotli bir qiz bo'lsa edi-ya!

Ulug'bek (*Xanda bilan*).

Ha, siz aytgan odamlarning pastdir nasabi,
Aqllari juda baland, lekin, mansabi...

Gavharshod. Asli yo'qdan har balo ham chiqsa ehtimol.

Ulug'bek. Qanday balo?

Gavharshod. Yo xiyonat, yo pastkashlik!

Ulug'bek. Bu shartmikin?

Gavharshod. Yo'q, shart emas, ammo bor gaplar.

Bu dargohga kirgan bilan hamon duv-duv gap:

Firuzayu Abbas, tag'in Abbas, Firuzayu...

Nega, axir bu ikki nom aytilar birga?

Men aytmog'chi emas edim sizga shu sirni.

Balki mendan oldin bundan o'zingiz voqif,

Savolingiz javobidan gapirdim, xolos.

Ulug'bek (*o'z-o'ziga*). Tag'in ig'vo, tag'in fasod, oh muttahaamlar!

(*Gavharshodga*). Bu uydirma gap, volida, ishonmang shunga!

Gavharshod. Har hodla men bu gaplarni tilimga ortib

Keltirganim yo'q Hirotdan! Bu ko'p xunuk gap!

Shunday, o'g'lim, uy egasi hushin yo'qotsa,

O'g'rilarga o'sha ko'ra ochiq guliston.

Namoz vaqti bo'lib qoldi. Borayin endi.

Beshinchi parda, ikkinchi ko'rinishdan

Samarqand. Go'ri Amir. Temurning maqbarasi. Ulug'bek kirib keladi, orqasida mash'al
ko'targan ikki mahram.

Ulug'bek (*Mahramlarga*).

Siz mash'alni shunga tikib eshikda kuting!

Mahramlar chiqadi

Shu — qirq yillik andishaga alamli yakun.

Ketib qoldi zamonadan diyonat, rostlik.

Mudhish bir jar yoqasida turmush mamlakat.

Zulmatli tun qo'nyotir yurtning ufqiga.

Bobo Temur omonating saqlayolmadik.

Avlodlaring chiqib qoldi g'oyat noqobil.

Temuriylar manglayiga bitilgan shumi?

Tomirimda garchi yurar Temurning qoni,

Ammo menda Temurbekning shaddodligi yo'q,
Men hech qanday tahlikadan hayiqmayman, yo'q.
Men o'limni hokim emas qul, deb sanayman.
Uni falak ovchisining ko'ppagi deyman.
Turkistonda garchi menga teng keladigan
Mergan yo'g'u, ammo urush ta'bimga yoqmas.
Jang, ma'raka, odam qirish, safarda yurish.
Barakatning bog'larini kesib kuydirish –
Sening sevgan nabirangga, iztirob.
Bobo Temur, bu jumboqqa o'zing ber javob:
Shohlar burji yashatmoqmi yoki o'limmi?
Quvvat nima? Muruvvatmi yoki zulmimi?

Ulug'bek qabrga engashib chuqur xayolga botadi. Birdan Temur tobuti qarsillab ochilgani eshitaladi. Sag'anani tutun bosib, mash'al o'chadi. Shu paytda sahnaning orqa pardasida soyalar qo'nyida bir balandlikda Amir Temurning mujassam qonati paydo bo'ladi. Uning qiyofasi haybatli. Qo'lida uzun qilichini havoda o'ynatib, qahqaha urib yuboradi.

Temur arvohi. Urho-urho! Yog'i, qochdi, yo olloh, urho!
Yer yuzida buzilganga o'xshar intizom.
Avlodimdan sohibqiron chiqolgan kim bor?
Eh, janglarning dag'dag'asi, gashti qolmabdi.
Maydonlarda issiq qonning bug'i ko'rinmas.
Men to'ldirgan ummonlarning savlati qani?
Qani o'sha quturuvchi yoldor dengizlar?
Ummonlarning o'rnida men hovuz ko'raman.
Bir hovuzki, kaftimga ham qiladi kamlik,
Qon purkagan sipohlarning tuyoq izidan
Sanqib yurar bugungi kun anqov sarbozlar
Men oltmish yil ot belidan tushmadim, toki,
Ilal-abad avlodlarim bo'lsin jahongir.
Har kun besh bor aytar edim: butun yer yuzi
Torlik qilar: sig'dirolmas ikki podshohni.
Ammo, bugun ko'ramanki, ellik shohga ham
Kenglik qilar, ortib qolar shu latta Dunyo.
Osmonda bitta tangri, yerda bir sulton.
Aks holda to'polonlar lobid, muhaqqaq.
Shahrisabzlik Temurbekning vahimasidan
Qaltirardi yetti iqlim tog'u toshlari.
Samarqandda bir yo'talsam, buning zarbidan
Yorilardi xalifayi Bag'dodning o'ti,
Isfahonda zilziladek qimirlardi yer,
Bir na'ramdan qular edi shohlarning toji,

Poytaxtinga o'qar edi dunyoning boji...
... Ulug'bekni men ko'rgandek bo'laman hozir.
O'g'lim, sening irodangni yeb qo'ydi kitob.
Sipohiylik rasmlarin qilmayin pisand,
Yulduzlarning qo'shiniga bo'lding farmondor.
Osmoniy o'lkalarni olmoqchi bo'lib,
Yerdagi naqd diyoringni boy berding qo'ldan.

Beshinchi parda, beshinchi ko'rinishdan

Ulug'bek. Sabr et, jonim! Irodaning farzandi umid,
Tundan keyin tong otmasdan qolganmidi hech.
Anov tog'lar orqasidagi, bulut sirtida
Koinotning yosh kelini mohtob o'rmalar,
Garchi uni ko'maymiz, u bizlarni ko'rar.

Firuz a. Ustoz, ketish qancha og'ir, ammo siz bilan
To dunyoning chekkasiga borsam roziman.
Lekin ayting: fikringizcha yana bir karra
Samarqandni ko'rmak bizga bo'lumi nasib?

Ulug'bek. Sizlar beshak ko'rarsizlar. Men-chi, mabodo,
Umrim vafo qilsa, men ham ko'rarman albat.
Bu o'g'rilar saltanati ko'p uzoq bormas.
Ammo shoyad Samarqandni men ko'rmasam-da,
Samarqandning shahri meni albatta ko'rar.

Ota Murod. Chunki sizni vijdoni bor el yaxshi ko'rar.

Firuz a. Nima degan, siz ko'maysiz, sizni u ko'rar.

Ulug'bek. Ya'ni tirik qaytolmasam Samarqandga men,
Bu shaharda ko'milg'usi tanim har holda.
O'z o'g'lini nahot chetda qo'ysa Samarqand?
Nahot, qirq yil mehnatimning evaziga men
O'z shahrimdan ikki gazlik yer ololmasam...
Eh, shu g'angin tashvishlarni qo'ygin, azizim,
Men umrimda ko'p sarguzasht, ko'p odam ko'rdim,
Xoqonlarga hamkasb bo'ldim, janglarda yurdim,
Gohi tunda musofirlar libosin kiyib,
Shaharlarni, qishloqlarni birma-bir kezdim.
Qirda, dashtda ovchilikning gashtini sezdim,
Tanilmasdan o'g'rilariga goho yo'liqdim,
Ko'kni aniq ko'rmoq uchun tog'larga chiqdim.
Ba'zan ovul to'yularida o'yinga tushdim,
«Manman» degan pahlavonlar bilan kurashdim.

Bular senga qiziq-qiziq qissa emasmi?
Men bularni senga bir-bir aytib beraman,
Inshoolloh, uzoq safar manzillarida.
Yigitali, ot-egami yaxshilab taxla!
Yo'l qorong'i... Biz tundayoq dovondan oshib
Shahrisabzga yetmog'imiz lozim saharda.

Maqsud Shayxzoda, Asarlar.
G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot
va san'at nashriyoti, 1972-yil, III-jild.

HAMID OLIMJON

(1909–1944)

Atoqli shoir va dramaturg Hamid Olimjon 1909-yil 12-dekabrda Jizzax shahrida tavallud topgan. Boshlang'ich maktabni tugatgach, Samarqand pedagogika bilim yurtida, so'ng pedakademiya (1926–1931) tahsil ko'rgan. U 1939-yildan umrining oxirigacha O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasiga rahbarlik qilgan.

O'zbekiston Fanlar akademiyasining muxbir a'zosi (1943) Hamid Olimjon qator ilmiy maqolalari bilan ko'ringan olim, xassos shoir bo'lish bilan bir qatorda dramaturgiya sohasida ham samarali qalam tebratgan. 1942-yili N. Pogodin, Uyg'un, S. Abdullalar bilan hamkorlikda «O'zbekiston qilichi» pyesasini yaratdi. Vafotidan uch oycha avval «Jannat» degan dramasi yozib tugatdi. 1944-yili yozilgan «Muqanna» asari uning dramaturglik faoliyatida eng yirik namuna bo'lib qoldi.

«Muqanna» o'zbek xalqining arab bosqinchilariga qarshi ozodlik kurashi tarixidan olingan bo'lib, Ikkinchi jahon urushi yillarida fashizmga qarshi vatanparvarlik harakatini kuchaytirishda katta tarbiyaviy ahamiyat kasb etdi. Asar o'sha yili hozirgi Milliy akademik drama teatrida M. Uyg'ur va S. Mixoels tomonidan sahnaga qo'yildi. Bosh rollarni Abror Hidoyatov (Muqanna), Sora Eshonto'rayeva (Guloyin), Shukur Burhonov (Said battol), Obid Jalilov (Jaloyir)lar o'ynaganlar.

Asarning musiqali drama varianti (Yu. Rajabiy, G. Mushel musiqasi) o'sha yilning yozida Yangiyo'ldagi musiqali teatrdagi Yetim Bobojonov talqinida sahnaga qo'yilgan. Muqanna rovida Sattor Yarashev, Guloyin rovida Farog'at Rahmatova va Said battol rovida Abdurauf Boltayev chiqqanlar.

HAMID OLIMJON VA UNING «MUQANNA» ASARI HAQIDA SHARHLAR

«Muqanna» vatanparvarlik dramasi H. Olimjonning urush yillaridagi eng kuchli asaridir, drama O'zbekistonning XVIII asr arab bosqinchilari tomonidan zabt etilishi davridan olib yozilgan. Xalq dohiysi Muqanna va o'ziga xos Janna D'ark – qahramon Guloyin – bu Hamid Olimjonning ulkan yutug'idir.

Aleksandr Fadeyev.

O'zbek sahnasi so'nggi vaqtgacha xalqimiz o'tmishining tarixiy qahramonlik mavzuiga bag'ishlangan monumental spektakllarga ega emas edi. Hamid Olimjonning yaqinda Hamza nomli O'zbek akademik drama teatri tomonidan sahnaga qo'yilgan «Muqanna» dramasi keng jamoatchilik e'tiborini jalb etayotganining sababi ham ana shundadir.

...O'zbek shoiri Hamid Olimjon Movarounnahr xalqlari dohiysi Muqannaning yorqin, ishontirarli monumental obrazini yaratdi. Unda xalqning ma'naviy qudrati, qahramonligi, ozodlikni sevishi kabi oliyjanob fazilatlarini mujassamlashtirdi. Pyesa voqealari boshdan-oyoq fojeiy bo'lishiga qaramay, insonni g'alabaga, jasorat ko'rsatishga ilhomlantiruvchi muqaddas kurash nafasi bilan yo'g'rilgan. Bu bilan birga pyesada Hamid Olimjon ijodiyotiga xos lirizm ancha o'rin olgandir...

Muqanna (O'zbekiston xalq artisti Abror Hidoyatov) birinchi sahnaga chiqishidanoq tomoshabinning diqqatini butunlay o'ziga tortib oladi. O'zbek teatrining ulug' arbobi Abror Hidoyatov mana bir necha yildirkim, Otello rolini mislsiz mahorat bilan o'ynab keladi. Muqanna roli esa, uning yangi ijodiy muvaffaqiyatidir.

Komil Yashin, Mehnat qahramoni, akademik. Komil Yashin asarlari majmui, 3-tom, 85-86-betlar.

RAUF BOLTAYEV SAID BATTOL ROLIDA

Bu asarni Toshsovet teatri sahnasida Ye. Bobojonov (Yu. Rajabiy musiqasi) sahnalashtirar ekan, arab bosqinchilarining zo'ravonliklari, ularga qarshi bosh ko'targan xalqning ozodlik uchun olib borgan kurashi o'rtasidagi konfliktga juda katta e'tibor beradi.

«Men bu rolni ijro etar ekanman Said battolning zolimligiga, makkorligiga, takaburligiga va qattiqqo'lligiga e'tibor bergan edim», – deydi aktyor. «Muqanna» pyesasini sahnaga qo'yish paytida Yetim Bobojonov aktyorlar bilan qanday ishlaganligini M. Fattoxov quyidagicha hikoya qiladi.

«Ustoz» (Ye. Bobojonov) dastlab ijodiy kollektivga pyesani o'qib berdi. Pyesa avtori – Hamid Olimjon ham birga edi. Qisqa mulohazalardan so'ng Yetim aka har bir aktyorga taxminan rol taqsimlab berdi. Pyesa ikkinchi marta rollarga bo'linib, ijrochilar ishtirokida o'qildi. Ya'ni shunda asardagi personajlar ustida har tomonlama chuqur fikr yuritish inkoni tug'ildi.

Rol o'ynovchi aktyorlar bilan pyesani tahlil qilganimizda asar yuzasidan bo'lgan fikrlar yana ham oydinlashdi. Masalan, pyesaning dastlabki ikki ko'rinishini olaylik.

Voqea arab lashkarboshchisi Said battol joylashib olgan uyda o'tadi. Said battol sarosimada. U xalq qahramoni Muqannaning bosqinchilarga qarshi bosh ko'targanini eshitib g'azablanadi. Xalq Muqanna rahbarligida qonxo'r bosqinchilarga qarshi bosh ko'targanini eshitib g'azablanadi. Xalq Muqanna rahbarligida qonxo'r bosqinchi Said battoldan o'ch olishga qo'zg'aladi. Xalq Muqannaga ergashadi va butun kuchini Vatan ozodligiga safarbar etadi.

Yetim aka Said battol rolini Abdurauf Boltayevga bera turib, bu rolning xarakterli tomonlari haqida quyidagilarni tushuntiradi:

«Said battol nihoyatda qaysar, munofiq, badjahl, xotinboz, mansabparast, bezori, lashkarboshilikni sotib olgan bir badbashara... Siz bu obraz ustida yana ham ko'proq fikr yuriting, kelgusi mashg'ulotda bu haqda menga aytib berasiz».

Abdurauf Boltayev Yetim akaning gapiga binoan navbatdagi mashg'ulotga tayyorlanib keldi va qotil Said battol haqidagi fikrlarini aytib berdi. Rejis-sorimiz Said battol haqidagi mulohazalaridan qanoat hosil qildi.

«Endi, – dedi Yetim aka, A. Boltayev, Said battolning tiliga alohida ahamiyat bering».

*Turob Jo'rayev. «Abdurauf Boltayev». G'afur G'ulom
nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti.
1982-yil, 48–49-betlar.*

M U Q A N N A

(4-parda, 7-ko'rinishdan parcha)

Muqanna. Ko'p joylarni u zabt etgan bequrol,
Poshnasiga arzimaydi ming Battol.
Urushlarning o'ti yonar qonida,
Eng tanlagan boshkesarlar yonida.
Bizga qarshi uning o'zi kelibdi,
Orqasida ming-ming lashkar turibdi.
Ayt-chi, to'xtab bo'ladimi shu danda?
To'xtadingmi? Qolding dog'u alanda.
Foyda yo'q bizga jangdan to'xtashdan!
To'xtamasga hujumni amr etaman.
Har daqiqa bizning uchun g'animat,
To'xtashlikni yoqtimaydi bu san'at.
To'xtashlikdan gapirma hech bir menga,
(*Qurollarni ko'rsatadi.*)
Ana qurol, kerak bo'lsa ol senga.

Bog'iy. Bor-yo'g'ini topshirmoqda xaloyiq,
Pichoq, xanjar, so'nggi sovut, hatto mix.
Hunamandlar yasamoqda qilichlar,
Bolta, tesha keltirmoqda behunar.

Muqanna. Bundan so'ngra ravshan bo'lsinkim senga,
Qurolimiz ko'pligidan biz jangga
Kirganimiz yo'q, vatanni qutqarish
Bizning uchun qurolsiz ham majbur ish!
Chumoliga yerni teshgan qurolmas,
Sherga kuch va dahshat bergan qurolmas.
G'azab o'zi bizni arslon qiladi,
G'azabi zo'r o'zni sher deb biladi.

O'q tugasa, tosh otamiz dushmanga.
Tosh tugasa, bosh otamiz dushmanga,
Qilich sinsa, bolta bilan uramiz,
Bolta sinsa, tayoq bilan qiramiz;
Tayoq sinsa, timoq bilan timaymiz,
Ko'krigidan tishlab olib qiynaymiz.
Hamma narsa tugaganda, qonimiz
Oqa-oqa paydo bo'lar biz dengiz,
Qonimizga dushmanni g'arq etamiz,
Yovni yengib, so'ng maqsadga yetamiz!
Jinoyatdir shunday paytda turmoq tek,
Qurollarni oling, jangga chiqaylik!

Qurollarni oladilar. Muqanna o'z qilichini yalang'ochlaydi. Chiqadilar. Birozdan so'ng
sahnaga Guloyin kiradi. Hamma yog'i qon, qo'lida qilich.

Guloyin. Bir qultum suv... ichimda o't yonadi,

Uning orqasidan sovut-qalqon kiygan Battol kirib keladi, qo'lida qilich.
Guloyin sachrab orqasiga qaraydi.

Guloyin. Qaydan paydo bo'lding, xoin, ko'zingma!

Battol. To o'ldirmay kelolmayman o'zingma.

Guloyin. Kecha-kunduz o't ichida yuraman,
Ne uchunkim, seni yomon ko'raman.
Ko'r asoni yo'qotadi bir marta,
O'ldirsam chiqmayman hech alamdand.

Battol qilichini to'g'rilab hujum qilmoqchi bo'ladi.

Battol. Azroildek jon olmoqqa kelganman.

Battol va Guloyin qilich solishadilar. Fero'z birdan orqadan kirib, o'zini Guloyin ustiga
tashlaydi.

Fero'z. Sen o'lmasang. Muqanna hech o'lmaydi.

Guloyin. O, seni ham ko'rarak kun bor ekan-ku,
Biring tulki, biring zaharli ilon,
Biring bo'ri, biring la'nati chayon.

Fero'z. Qon ichmakka bunda keldim shu zamon.

Guloyin Fero'zni ag'darib tashlaydi. Qilich solib o'ldiradi. Battolga yuz o'girar ekan,
Battol uning ko'krigiga qilich sanchadi. U yiqiladi. Chopganicha Muqanna kirib keladi.

Muqanna. Adolat xo'p tashna bo'ldi qoningga.

Battol. Mening o'zim chang solaman joningga,
Oqizoldim qator-qator yoshingni.
Uzib olib ketolaman boshingni.
Qul bo'lishni istamading, endi san

Bir chuqurga ko'milasan bekafan,
Qul bo'ladi ham xalqing, ham vataning,
Qul bo'ladi urug'-avloding saning.
So'ng bo'ladi bir niqobdor qilgan jang.

Muqanna. Mana, sening bir umrlik nasibang.

Qilich solib o'ldiradi. Tashqaridan odamlar kirib, Battol bilan Fero'zning jasadini olib chiqadilar. Muqanna Guloyin tepasiga kelib tiz cho'kadi. Guloyin azob chekib, fig'on tortadi.

Guloyin (o'z -o'zicha).

Kecha-kunduz o't ichida yuraman,
Ne uchunkim, seni yomon ko'raman.

Muqanna. Guloyinim, yurak bag'rim, malagim.

Guloyin unga qarab talpinadi.

Guloyin. Izlay-izlay oxir topgan tilagim,
Men o'lamen, sen qolasan dunyoda.

Muqanna. Qilma, jonim, alamimni ziyoda,
Sensiz menga dunyo ko'p tor bo'ladi.

Guloyin. Men o'lamen, dunyo gulga to'ladi.

Muqanna. Bu dunyoning guli yolg'iz sen o'zing,
Koinotga jon beradi har so'zing,
Butun borliq yorug' olar ko'zingdan,
Osmonda oy to'lishadi yuzingdan.
Sen ketganda bog' bulbulisiz qoladi,
Bog' bulbulisiz, chaman gulsiz qoladi.

Guloyin. Ko'zim ochding, men dunyoni keng ko'rdim,
O'zimni har odamlarga teng ko'rdim,
Sening bilan birga yozdim qanot ham,
Ko'zlarimga go'zal bo'ldi hayot ham.
Bir necha kun qavas bilan yashadim,
Qatto erkin nafas bilan yashadim.
Armonim shu: ko'rolmadim elni shod,
Ko'rolmadim vatanni yovdan ozod.
Tez to'kildi mening bir kosa qonim,
Yuragimda qoldi barcha armonim.
Bitta qo'ymay yovlarning ko'zini o'y,
Otam bilan onamga salom deb qo'y!
Xayr endi, yolg'iz qolib mon bo'l...

O'ladi. Muqanna yig'laydi. Uning yuzidan o'padi.

Muqanna. Guloyinim, yurak bag'rim, ko'zing och,
Butun jahon senga mushtoq, nazar soch.
Ko'pni ko'rib ado bo'lgan bu olam,

Sendan bugun ajratolmas sira ham.
O'lmak uchun sen tug'ilgan emassan,
Zax tuproqning bag'riga sen uvolsan.
Nahotki sen bir umrga ko'z yumsang,
Nahotki sen, og'ir uyquga cho'msang
Va nahotki sening toza gul taning
Bukun bo'lsa qora tuproq bilan teng.
O'mingdan tur, ey sen mening hayotim,
O'mingdan tur, uchar bo'lsam qanotim.
Ajralmasman aslo sendan bir umr,
To bor ekan tanimda jon, ko'zda nur.
Sen bo'larsan har doimo yonimda,
Tirik bo'lsam saqlanarsan jonimda.

Muqanna boshi yerda ekan, uning tepasiga qurol-aslaha olib kelgan aholi, jangdan chiqqan oq ko'ylaklilar to'planishib qoladilar. Muqanna sekin boshini ko'tarib yoshini artadi. Ularga boqadi. Hamning boshi egilgan. So'ngra Muqanna yana egilib Guloyinni qo'lga ko'taradi.

Qani jangga, jangga chiqing arslonlar,
Jangga chiqing, ey aziz qahramonlar!
Guloyinning qilichi qo'limizda,
Bu muqaddas qasosi dilimizda.
Bir parcha o't, bu tuganmas alanga
Chaqiradi sizlarni so'nggi jangga!

Hamma chiqadi.

*Hamid Olimjon. Asarlar. 3-tom. G'afir G'ulom
nomidagi Adabiyot va san'at
nashriyoti, 1971-y.*

KOMIL YASHIN

(1909–1997)

Atoqli dramaturg va jamoat arbobi Komil Yashin (Komil Nu'monov) Andijon shahrida Nu'mon Jumaboy o'g'li oilasida tug'ilgan. 6 yoshida eski maktabga beriladi, yangi maktabning 7-sinfini tugatgach, Sankt-Peterburgdagi o'mon xo'jaligi instituti tayyorlov kursida va so'ng institutda ikki yil o'qiydi, shaharning rutubatli ob-havosi sog'ligiga to'g'ri kelmagach, o'z shahri Andijonga qaytadi, maktabda o'qituvchilik bilan shug'ullanadi. 1920–1930-yillari Andijon, so'ng O'zbek davlat musiqa teatrlarida adabiy emakdosh, keyinroq O'zbekiston xalq komissarlari qoshidagi san'at ishlari boshqarmasida boshliq (1948–1949), O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi raisi (1958–1980) kabi vazifalarda xizmat qiladi.

K. Yashin adabiyotga juda erta kirib kelgan edi. Birinchi havaskorlik «Sarang» pyesasini 14–15 yoshida yozgan. So'ng «Teng – tengi bilan», «Lolaxon» (1927) bir pardali asarlarini yaratadi. 1929-yili atoqli rejissor Muzaffar Muhamedov boshchiligida Andijonda yirik ijodiy jamoa uyushgan bo'lib, shu yerda yaratilgan «Ikki kommunist» pyesasidan so'ng o'z hayotini teatr bilan bog'lashga ahd qiladi.

K. Yashin dramaturgiyada ikki yo'nalishda ijod qilgan: «Yondiramiz» (1931), «Nomus va muhabbat» (1935), «Hamza» (1940, A. Umariy bilan), «O'lim bosqinchilarga» (1942), «Oftobxon» (1944), «General Sobir Rahimov» (1949), «Buxoro» (1974) kabi pyesalar sof drama janrida yozilgan bo'lsa, «O'rtoqlar» (1930), «Ichkarida» – «Gulsara» (1933–1935), «Nurxon» (1940), «Ravshan va Zulxumor» (1957) singari asarlar musiqali drama janriga oiddir. «Bo'ron» (1939), «Ulug' Kanal» (1941), «Dilorom» (1958), «Hamza» (1961) operalari uchun librettolar, «Asal», «Hamza» filmlari uchun ssenariylar yaratadi.

K. Yashin yirik teatr nazariyachilaridan biri edi. U 21 yoshida «Meyerxold va uning nazariyalari» (1930) maqolasida o'sha davrda keng shuhrat topgan rejissor V. Meyerxold ijodiy uslubini tahlil etib, ijodiy erkinlik muammosini olg'a surgan edi. «O'zbek opera-baletini yaratish yo'lida» (1934), «Dramaturgiyaning yetakchiligi va aktyor ustaligi» (1935), «Muqanna» dramasi haqida» (1943) singari o'nlab maqolalari o'zbek teatrlarini o'rganishda muhim manba hisoblanadi.

O'zbek teatri va dramaturgiyasini rivojlantirishdagi xizmatlari uchun K. Yashin O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan san'at arbobi, O'zbekiston xalq yozuvchisi unvonlariga sazovor bo'ldi, 1974-yili unga Mehnat Qahramoni unvoni berildi.

KOMIL YASHIN O'ZI HAQIDA

Men qanday ishlayman? Ijodiy ishlarimni qanday planlashtiraman?

Necha yildirki, adabiy mehnat, ijod bilan shug'ullanaman, ammo hamon boshlagan paytimdagi odatimga sodiqman: avvalgidek qo'lda yoza-

man, keyin qo'lyozmani 4–5–marta qayta ko'chiraman, kingadir uni ko'rsatishdan avval, mashinkadan chiqqan nusxani ham qayta-qayta tuza-taman.

Bloknot, yon daftarcham hamisha yonimda men bilan. Boshqacha bo'lishini tasavvur ham qilolmayman, chunki mamlakat bo'ylab, uning sarhadlari osha ko'p marta kezishlarga, turli yosh, xarakter va kasbdagi ajoyib kishilar bilan uchrashishlarga to'g'ri keladi. Odamlar suhbatini sinchkovlik bilan kuzatmoq lozim. Axir keksa bir kishining gapi yosh yigitnikiga o'xshamaydi yoki bir kampir suhbatini yosh qiznikidan keskin farq qiladi. Ular gapining o'ziga xo uslubini bera bilish kerak, e'tirof etishim kerakki, personajlarning birontasi ham avtor tilidan gapirmaydi, dehqon ham, amir ham, soldat ham o'z tilidan gapiradi.

«O'zbekiston madaniyati» gazetasi,
1973-yil, 22-may.

RAZZOQ HAMROYEV:
«TERAN TAFAKKURLI IJODKOR EDI»

Men hamkorlik qilgan ustozlar orasida hurmatli dramaturg va adibimiz K. Yashinning ba'zi ajoyib xususiyatlari haqida gapirmasam bo'lmas. Men bir hikoyani eshitganman. Buyuk Gogol o'zining mashhur «Revizor» komediyasini yaratganda, komediya qahramoni Xlestokovning bitta monologini 20–marta qayta-qayta yozib, so'ng bir nusxasida to'xtagan ekan. Komil aka ana, shunaga, qilgan ishlaridan darrov qanoatlanib qolmaydigan, bir necha bor turli nusxada ishlab ko'rishdan zerikmaydigan, zahmatkash va teran tafakkurli ijodkordir.

Yashin donla agar asarlari ikki oy sahnada repetitsiya (mashq) qilinsa, vaqt topib shu oltmishta repetitsiyada ham qatnashadi. Ish jarayonida rejissorga, aktyorga o'z maslahatlari bilan ko'maklashishdan tashqari asar ustida ishni davom ettiradi, aktyorning ijrosidan so'ng ba'zi so'zlarni tahrir qilish, hatto butun bir sahnani qaytadan yozib chiqishdek ishlarni uddalaydi. Bu bilan pyesa sayqallanadi, sahnalar ta'sirchanlik kasb etadi. K. Yashindek ustozning mehnatga, ijodga bo'lgan bu munosabati teatrdagi san'atkorlarni mahorat bilan, samarador ijod etishga safarbar etadi.

Razzoq Hamroyev, «Hayotim mazmuni»
1979-yil, 124–125-betlar.

«BUXORO» SPEKTAKLIDA
YOQUB AHMEDOV FOZILXO'JA ROLIDA

Folizxo'ja timsolida zulmat ichida o'ziga noma'lum bo'lgan ziyoga, ammo mavjud, hammani o'z yog'dusi bilan baxtiyor eta oluvchi nurga

intiluvchi, butun borlig'ini shu yo'lga tikkan va oxiri shunga erishuvchi ajoyib inson obrazi gavdalangan.

Begasam to'n kiygan, surma rang shohi salla o'ragan, xushqomat bu yigitning muazzin azoni tingach, tong chog'ida minoralar qarshisidagi holatini unutish qiyin. Ham g'urur, ham o'kinch, ham iztirobi bir-biriga qo'shilib ketadi bu yerda. Shodiya bilan birinchi uchrashuvi ikki yoshning katta sevgisidan hikoya qiladi. Fozilxo'ja – Ahmedov uchun eng qimmatli fazilat shundaki, unda shaxsiy drama ijtimoiy burch tuyg'usi bilan qorishgan holda ko'rinadi. Zotan, sevgi xo'rliqi, inson erki shubhasiz ijtimoiy erkinlikka bog'liqdir. Fozilxo'janing shaxsiy dardi undagi shu e'tiqodni kuchaytiradi va uning amirlik saltanatiga bo'lgan muxolifligini oshirib beradi. Demak, Fozilxo'ja faqat erkinlik haqida so'z ochuvchi, o'zining shaxsiy dard, tashvishidan mahrum kishi emas, balki unda ham bir inson tabiatiga xos shaxsiy manfaatdorlik tuyg'usi ham bor. Yoqub Ahmedov ko'rsatgan obrazning hayotiyligi shundadir.

Sotimboy Tursunboyev. «Ajoyib inson obrazi».
«O'zbekiston madaniyati». 1975-yil, 15-iyul.

SORA ESHONTO'RAYEV OYXONBIBI ROLIDA

Oyxonbibining o'g'li Fozilxo'ja murakkab chalkash xayollar girdobida qoladi. Najot yo'lini topolmay chakkasiga to'pponcha qadaydi, iztirob chekadi. Chunki u tanlagan yo'l g'oyat xatarli, u o'lim bilan olishmoqda. Shu vaqt o'g'li oldiga ona – Sora Eshonto'rayeva kirib keladi: «... Bas qil, bas! Tur o'mingdan... Qaddingni rost tut. Xudoga ming qatla shukur qilaman. Qo'rqqoq, xudbin, yuzi qora zolim o'g'il emas, qalbi pok, aqli raso, sheryurak o'g'il tuqqan onaman. Sen qachonki qaddingni buksang, zolimlar oldida bosh egsang, orqaga qaytsang, qo'rqsang, amirdan rahm-shafqat tilasang, ana shunda seni men duoibad qilaman».

O'linga ham tik boruvchi bu ona obrazi aktrisa uchun juda qo'l kelgan. Dramatik material kuchli bo'lsa, ijrochi uchun ham katta imkoniyat tug'iladi. Bu real inkoniyatdan aktrisa unumli foydalangan. Ona va farzand o'rtasidagi dialogni kuzatar ekanmiz, S. Eshonto'rayeva yaratgan xarakter – jonli, poetik, mardonavor ayol qiyofasiga havas bilan boqamiz. Ana shunday jasur, sofdil ayollar buyuk farzandlar tarbiyalashlariga ishonch hosil qilamiz.

Erkin Umarov, falsafa fanlari doktori. «Kashfiyot»,
«O'zbekiston madaniyati»,
1975-yil, 15-iyul.

NABI RAHIMOV QUSHBEGI URGANJI ROLIDA

Urganji Nabi Rahimovning favqullodda katta yutug'idir. Nega deganda, aktyor uzoq yillik ijodiy biografiyasida ko'plab salbiy qahramonlar xarakterini yaratgan bo'lsa-da, Qushbegi Urganjini ularning hech biriga qiyos-

lab bo'lmaydi. Shu paytgacha aktyor salbiy qahramon qiyofasini ko'proq izchil xatti-harakatlarda chizishga intilgan bo'lsa, Urganji bunday chizg'ilardan butkul yiroq. Aktyor go'yo kinokamera ro'parasida turgandek, uning ijrosida biron bir ortiqcha harakat, tashqi sarosimalik, yuzaki ifoda ko'rinmaydi. Harakatlar o'ta tejamli, obrazning mohiyati, asosan, ichki holatlarda ifoda qilinadi... Urganji – Nabi Rahimov yovuzlik, mustabidlik, shafqatsizlik timsoli sifatida gavdalanadi. U sahnada har gal ajal sharpasidek, to'satdan paydo bo'ladi. Uning qadami yetgan joyda albatta oh-nola, qiy-chuv, dod-faryod ko'tariladi... Urganji – Nabi Rahimov sirtidan sokin ko'rinsa-da, uning ruhida kechayotgan shiddatli ruhiy kechinmalarni aslo inkor qilish mumkin emas. Tomoshabinlarning unga la'nat toshini yog'dirishi ham shundan. Bu ham aktyorning kuchli ruhiy ta'sir eta olganligining mahsulidir.

*Omonulla Rizayev. «Nabi Rahimov». G'afur G'ulom
nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti,
1997-yil, 65-bet.*

«NURXON» SPEKTAKLI

Asar dastlab 1942-yili sahnalashtirilgan. Rejissorlar: A. Azimov, I. Donatov; bosh rollarda o'ynaganlar: Sh. Rahimova, T. Ja'farova, keyinroq, E. Jalilova, F. Rahmatova (Nurxon) M. G'ofurov, A. Abdurahmonov (Haydar), L. Sarimsoqova (Kimyo), A. Azimov, A. Ismatov, A. Yusupov (Hoji) kabilar.

«NURXON» SPEKTAKLI HAQIDA

Postanovkachi rejissor Razzoq Hamroyev barcha komponentlar – so'z, muzika, tasvir, raqsnı bir-birini uzviy bog'lashga, obrazlarnı murakkabroq talqin etishga intildi.

Yaqında esa «Nurxon» muzikali dramasiyning yana bir postanovkasini ko'rdik... Nurxon rolida yosh aktrisa Naima Ishoqova (Po'latova – S. T.) chiqdi. U dastlabki sahnadayoq qahramonini beg'ubor latofat, mehr-muhabbatga limmo-lim, odob va hayo mahbubi qilib gavdalantiradi. Eng muhimi shundaki, aktrisa Nurxon obrazini yaratishda o'zidan oldin mavjud bo'lgan muhabbatni tantanavor yoxud melodramatik ruhda tasvir etuvchi uslubdan voz kechib, hayotiy oddiy vositalardan foydalanishni ma'qul ko'rgan. Ikkinchi tomondan, ijrochi Nurxon rolidagi so'z bilan vokal qismlarining bir-biriga uzviy, organik bog'lanib ketishi ustida ham xiyla bosh qotirgan ko'rinadi. Bu, o'z navbatida, teatrning bosh rejissori Razzoq Hamroyevning yoshlar bilan jiddiy ish boshlaganidan dalolat beradi...

Lutfixonim Sarimsoqova yaratgan Kimyoda o'zbek ayollarining eng yaxshi fazilatları mujassamlashgan. Uning ko'zlaridan nur, tilidan bol tomib

turadi. Ochiq ko'ngil, mehr-u vafoli, serandisha. Umri Hojining qo'lida jabr-u sitam, azob-uqubat-la o'tgan bo'lsa-da, mana shu fazilatlarini yo'qotmagan va yaxshi kunlarga umid bilan yashagan Kimyo – Sarimsoqovaning sabr-bardoshiga qoyil qolasan, kishi. Aktrisa o'z qahramonining, xususan, qizi Nurxonga bo'lgan ulkan onalik mehrini tomoshabinlarni bag'oyat ta'sirlantiradigan, o'mi-o'mi bilan esa larzaga soladigan darajada ifoda etadi. Boshqacha aytganda, L. Sarimsoqova bu gal obraz dramatismini yanada kuchaytirdi.

Muhsin Qodirov. «Mehr va sehr». G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1980-yil, 72–73-betlar.

NURXON

Birinchi pardadan parcha

Qo'shiq aytib, gul terib yurgan Haydarni nogahon Norqo'zining chaqirgan ovozi sergaklantiradi. Norqo'zi Haydar kabi xushovoz yigit, o'yinchi, qo'shiqchi qizlarni topib, teatr maktabiga olib ketish uchun kelganini aytadi. Huzurxo'ja Nurxon dugonalari bilan kelayotganidan darak beradi. So'ng gap Hojining qizi – Nurxonga ko'chadi.

Norqo'zi. Huzurxo'ja, Nurxonni judayam qo'shiqchi deyishadi, rostmi shu gap, uka?

Huzurxo'ja. Qo'shiqchi bo'lganda qanday... Bulbul lol-u, qumri sharmanda.

Haydar (*kirib*). Nurxonmi? O'ziyam shunday oq ko'ngil, zakki ta'b (*xorsinadi*), bechora...

Norqo'zi. O'-ho', jigaringni qoq o'rtasini urgan deymen, uka?

Kulgi.

Haydar. O'zi-chi, borib turgan otincha-da, Navoiyning, Muqimiyning g'azallarini qo'shiqqa solib aytadi.

Huzurxo'ja. O'zim ham qo'shiqlarni Nurxondan o'rganganman de qo'y-da.

Haydar. Juda tarbiyali qiz. Otasiga emas, onasiga o'xshaydi...

Norqo'zi. Hali ovozi bor, yaxshi g'azalxon dedingmi? O'zing bilasan, zozanda ahlining ko'ngli yarimta bo'ladi, uka, bir o'ktamlik qilasan. Tanburim bilan gul tagida bekinib o'tiraman. Kelinimning qo'shig'ini bir eshittirasan, ha-de uka, haqqinga bir duo qilaman, to'ppa-to'g'ri yori-joning bilan bebiliska murodi-maqsadiga etaverasan-da!

Haydar (*kulib*). Xo'p, xo'p, Norqo'zi aka, tanim bilan.

Norqo'zi. O'lma, tanti yigit. Ma, tanburni olib qo'y. Men hovliga o'tib, qo'limdagi narsalarni tashlab, yana kelaman. Qani yur.

Huzurxo'ja va Norqo'zi ketadilar. Haydar ularni kuzatadi. Qumri kirib uzum uzadi.
Yalla-o'yin qizib turgan paytda Hoji bilan Mamat bostirib kirishadi. Hoji qizining ashulasiga bir zum quloq soladi. Kimdir Hojini ko'rib qoladi. O'yin-kulgi birdan kesiladi.
Hamma jim bo'ladi.

H o j i. To'xtamang. To'xtamang! Chaling, chaling, qizim!!

Nurxon bosh egib, titragan holda jim turadi.

X a l c h a (*qulog'iga*). Ayb menda emas, Kimyoda...
N o z i k. O'z ko'zim bilan ko'rdim, tag'in bu xo'ja avlodi-ya.
H o j i. Xo'sh, endi rozimisiz... aylanay xotin?
K i m y o. Nimaga, otasi, nimaga?
H o j i. Haligiday, sizni tomog'ingizdan g'ippa silab qo'ysam?
K i m y o. Otasi, axir...
Z e b i. Aylanay Hoji shunchaki o'ynab-kulib o'tirishgan edi.
H o j i (*toshday qotib qolgan Nurxonga borib*). Ovozim bor deb ashulaga zo'r beribsiz-da, oppoq qizim. Men sizning ovozingizni hech eshitganim yo'q edi. Mamatxon dutorni keltiring.

Mamatxon dutorni keltirib beradi.

Qani, qizim buni oling-chi? Qani chaling, ashula qiling!

Nurxon dutorni ixtiyorsiz oladi.

N u r x o n (*iztirob ichida*). Otajon... Axir, o'rtoqlarim shu yerda, onam xolan, otajon...

H o j i. Bilaman, o'tiring, chaling, eshitay.

Nurxon chaladi.

Tuzukroq chaling, Oppoq qizim. (*Birdan bo'g'iq*) sindiring!
N u r x o n. Otajon, axir bu birovniki! (*Bag'riga bosadi.*)
H o j i. So'z qaytamang, sindiring! (*Qo'lidan olib Toshga uradi! Chetga o'tib dutorni uloqtiradi.*)
N u r x o n. Ilohim tug'ilmay o'lay. (*Orqaga o'tib yig'lab, onasining bag'riga tashlanadi.*)

H a y d a r (*qaynab*). Hoji ota! Biroz andisha qiling! Bu sho'ring qur-gurlarning aybi nima? Aybi qon-u zardobga to'lgan ko'nglini bo'shatay, bahrim ochilsin deb, o'z bog'iga chiqib o'ynab-kulganimi?!

H o j i. Ko'zinga qadalib olib, qo'lingizni to'lg'ab gapirmang! Yurak o'ynog'i dardim bor. Qoyil. Boplabsiz uka, qandingizni uring, o'g'il bola! Odam to'plabsiz, bog'imni obod qilibsiz. Bu yaxshiligingiz sira yodimdan chiqmaydi uka!

H a y d a r. Ko'rib turibman, jaholatingiz avjga mingan! Ko'nglingiz bo'riday uzilib turibdi.

H o j i. Bunaqangi shamolda turgan shamdek yonaversangiz, ha-pa de-guncha tugaysiz inim, birovlarni himoya qilish qo'lingizdan kelmaydi. Axir bu mening qizim. Sizga begona... aralashmang!

H a y d a r. Men ochiq ayta qolay: Nurxon menga begona emas! U mening jonimga teng. U men uchun, umr, hayot, baxt!

H o j i. Nima, nima?! Qaytaring!

H a y d a r. Biz bir-birimizga ko'ngil berganmiz. Bizning ahd-u pay-monimiz qattiq.

H o j i. Ahd-u paymon?! Ha-ha-ha! Biz-a?! Siz?!

H a y d a r. Uni bog'imdagi qizil gul singari avaylab parvarish qilaman!

H o j i. Bog'imdagi? Sizing bog'ingizdagimi? Xo-xo-xo!!

H a y d a r. Kulmang!! Hech kim bizni bir-birimizdan judo qilolmaydi.

H o j i. Shunaqami? (*Birdan g'azabnok Haydarning ko'ziga tikilib.*) Za-mon yoqlaydi. To'g'ri, lekin men yoqlamayman! Pa-r-cha-lab tashlay-man.

N o r q o' z i (*Huzurxo'janing qo'lidan chiqib*). Hojim, qovuningiz sob bo'lsa ham, haligacha kapangiz buzilmaydi. Bola-chaqani munchalik mu-tab tashlamang. Yoshlarning maqsadlari yo'liga g'ov bo'lmang!

Hoji yalt etib Norqo'ziga qaraydi.

Dutorni sindir deganingiz nimasi? Yoshlar kulsin-o'ynasin. Murod-maqsadiga yetsin!

H o j i (*yoqasiga tupurib*). E, joni-ponim chiqib ketdi-ya! Siz ham shu yerdamidangiz? Po'stinga tushgan burgaday ko'rimay ketuvdingiz. Ber-gan maslahatlaringizga jon-u dilim-la xursandman. Huzurxo'ja!

H u z u r x o' j a. Nima deysiz, Hoji ota?

H o j i. Aravani qo'shing.

H u z u r x o' j a. Xo'p, Hoji ota!

H o j i. Mamatxon, bularni uyiga jo'nat. Andak xafa qilib qo'ydik. Xudo xohlasa yaxshilab xursand qilamiz. Xo'pmi, o'g'lim. (*ketmoqchi bo'ladi.*)

H a y d a r. Hoji ota, mana bu ayol meni tuz berib parvarish qilgan onam bo'ladi. Onamga, Nurxonga azob bera ko'rmang! Agar ularga qo'l ko'tarsangiz...

X o j i (*so'zini kesib*). Hamma gapingiz shumi? Xo'p, xayr. (*Orqaga o'tib.*) Mamatxon tezroq! (*Ketadi.*)

N o r q o' z i. Hojim, to'xtang! Hojim! (*Ketadi.*)

M a m a t. Qani, aravaga chiqinglar! (*Ketmoqchi bo'ladi.*)

H a y d a r (*yo'lini to'sib*). Mamatxon, bu qanday gap axir?

M a m a t. Nima qilay, Haydarjon aka? Otamni fe'lini bilasiz-ku! Qani aravaga chiqinglar. (*Ketadi.*)

N u r x o n. Otajon! (*Yig'laydi.*)

K i m y o. Yig'lama qizim. Bechora qizimning sevinchi ichiga tushdi.

Xalcha. Iloyim, kelmay o'lay. Ko'p gapirdim. Ishning xudo urgani shu-da. Qani, yura qol. Nozikxon!

Ketadilar.

Nurxon. Onajon hozir... (*Boshida paranji, ko'chaga chiqadi. Yana tez qaytib kiradi.*) Haydar aka!

Haydar. Qo'rqma otangni qahridan, men senga yorman...

Har qachon sen «Haydar» desang, yoningda borman.

Nurxon. Bog' ichida yayrab, kulib holing so'rolmadim.

Haydar. Parvonadek boshingdan, Nur o'rgilolmadim.

Shirin qo'shiqlaringga, jonim, to'yolmadim.

Ikkovi. Yorim yuzingni ko'rgani mushtoq-u zorman.

Haydar. Sindir qafasni, yirt pardani, oromijonim ul

Ko'nglim mehmonu, jismimda jonim ul...

Kel navbahorim bo'lgil-u, jon-u jahonim ul.

Orqadan: Nurxon!

Nurxon. Hozir...

Haydar. Qo'rqma otangni qahridan, men senga yorman...

Ikkovi. Husni jamoling ko'rgali mushtoq-u zorman.

Kimyo (*chiqib*). Mana men, nima deysiz otasi?

Hoji. Qizingiz qani?

Kimyo. Shu yerda.

Hoji (*zaharxanda bilan*). Yaqinroq keling aylanay. Qizingizga hozir bildirsa ko'rmang. Indinga to'y qilib qo'ydim. Ha, harakatingizni qiling, oyim, tuzukmi?

Kimyo. A? To'y? Kimga?

Hoji. So'rab nima qilasiz. (*Tugunni tashlab.*) Mana, kiyim-kechakni tezdin tiktiring. Men qizimni yomon odamga berarmidim...

Kimyo. Kimga axir?

Hoji. To'raxo'ja sarkorga.

Kimyo. Voy sho'rim, o'shanga qiz beramizmi?!

Hoji. G'ing deya ko'rmang! Men javob berib yubordim.

Kimyo. Jon otasi, qizingga rahm qiling.

Yosh narsani sil qilib, ajalidan besh kun burun o'ldirmang!

Hoji. Ovozingizni ko'tarmang, jim... eshitiladi?!

Kimyo. Meni nega sizlaysiz, axir?

Hoji. Sizni yaxshi ko'raman-da, xotin. Axir, sizdan boshqa kimim bor?

Kimyo. Kelib-kelib shu buzuq Sarkorga qizimni beramanni?

Axir u suygulik emas, kuygilik bo'ladi!..

Hoji. Bersan nima bo'пти?! O'z qizim! Yig'lang! Sizni yig'lashga yaratgan xudo!!

Kimyo. Yetti uxlab tushinga kirmagan kunlarni ko'radimi endi sho'rlik qizim..

Ho'ji. Jim!!! Gap shu: Sarkor zoti ulug', dunyo ko'rgan, pokiza odam... Ha, qizimni Haydarga o'xshagan diyonati yo'qlarga beraymi? Oxiratimni kuydiraymi? Bu dunyoda o'zimni sharmanda qilaymi? Gap bitta, indinga to'y, bu haqda bировga og'iz ocha ko'rmang! Shu kundan boshlab xotinim kasal deb, gap tarqataman, agar biror narsa payqab qolsam, ertaga xotinim o'ldi, deb ovoza qilish ham qo'limdan keladi! Uqdingizni, aylanay xotin! Men ketdim (*ketadi*).

Kimyo. Sho'rlik qizim.. (*ezilib kuylaydi*)

To'rt devor qo'ynida yo'qdir yuragi qon men kabi,

Qilmishi faryod-u o'z holiga hayron men kabi.

Yor tutib bu dunyoda, yorning vafosin ko'rmagan.

Dunyoga kelganligiga pushaymon men kabi.

Soch yulib, nola qilib. Aylay yoqamni poralar.

Yo'q jahon ahlida bir zor-u parishon men kabi.

Zolim erning dastidan chekdim hamisha qayg'ular.

Kim bu g'am zindoni ichra bo'ldi vayron men kabi?

Nurxon (*kirib*). Oyijon, yig'layapsiz?

Kimyo. Hech bolam...

Nurxon. Axir nega berkitasiz? Ko'zlaringiz qizarib, qovoqlaringiz ko'karib qopti, oyijon?!

Kimyo. Shunday, o'zim, bolam...

Nurxon. Hech jahonda, bekordan-bekorga yig'lar emishmi kishi?

Kimyo. Qo'y so'rama, qizim, otang fe'lini bilasan-u, sizlab turib jonimni oladi.

Nurxon. Otamni fe'li qursin. Xafa bo'lmang oyijon. (*O'padi.*)

Kimyo. Qizim (*tikilib*). Qizim!..

Nurxon. Boshqa bir gap borgan o'xshaydi, onajon, mendan yashirasiz. Yashimang ayting!

Kimyo. Aylanay qizim meni qarg'ama!

Nurxon. Axir aytingiz nima gap?

Kimyo. Otang seni kuyovga bermogchi? To'raxo'ja Sarkorga...

Nurxon (*Chaqmoq tekanday*). A? Onajon!! Hazon bo'lmay, onajon!

Kimyo. Ilojim qancha, boshimni qaysi toshga uray qizim?!

Xalcha (*kirib*). Shayton yig'ingni qo'y qizim, beaql bo'lma! (*Kimyoga*) Darrov yetkazibsiz-da, kelinposhsha!

Kimyo. Siz ham yuragimni timalamang aylanay Xalcha!

Xalcha. Dadang senga yomonlikni ravo ko'rmaydi. Bilaman, sen o'sha Haydami yaxshi ko'rasan, o'shanga tegib, nima orzu havas ko'rarding.

Nurxon. Uning davlatini boshinga tortamanni?

Men Sarkorga tegmayman, boshinga nima kulfat kelsa roziman!..

«RAVSHAN VA ZULXUMOR»

Asar dastlab Muqimiy nomli musiqali teatrda 1957-yilda sahnalash-tirilgan. Rejissorlar: Z. Qobulov, M. Mirtolipov. Bosh rollarda: Ravshan – M. G'ofurov, A. Abdurahmonov, S. Po'latov: Zulxumor – Sh. Rahimova, E. Jalilova, F. Rahmatova...

«Ravshan va Zulxumor» asari qator viloyat teatrlarida ham sahnaga qo'yilgan. Quyida Farg'ona musiqali drama va komediya teatri spektakli haqida T. Tursunov sharhi berildi.

Murodjon Ahmedov faqat Ravshan obrazining badiiy siyomosini yarata olganligi bilangina emas, balki ijodiy ufqining kengligi, badiiy tadbirlarining anchagina siqiq va ifodaliligi, va ayniqsa, ariya tovushining obrazlilik bilan diqqat va ibratga sazovordir. Obraz talqinidagi dramatik va vokal ifodalarni bir-biriga singdirish bu artist ijodida katta o'rin tutadi. Ayniqsa, ariyalar artist og'zidan aytilishi lozim bo'lgan ashuladek emas, balki obrazning faqat-gina quruq so'z bilan yetkazib bo'lmaydigan ichki kechirmalarini ochib berishga qodir birdan-bir omil singari uchib chiqadi. Shuning uchun ham barcha ariyalar qahramonning yangi-yangi tomonlarini ochishga aktiv yordam berish bilan birga, o'ziga xos latofat va nafislikka ega. Fikrimizning isboti uchun «Yor aylanay qalpoq tikkan qo'lingdan» ariyasining aytilish san'atini ko'rsatishning o'zi kifoya. Bu ariya muzikasi bejiz obrazning leytmotivi bo'lmaganidek, artist tomonidan aytilishi bilan Ravshanning Zulxumorga nisbatan zo'r humat va muhabbatini, cheksiz sadoqatini g'oyat nozik ifodalab beradi. Umuman, artist ijodida ariya san'ati yaxshi rivojlangan.

Hafiza Ibrohimova ham Zulxumor obrazini yaratishda kattagina ijodiy yutuqlarga erishgan. U gavdalantirgan Zulxumor obrazidagi jasurlik va oqila qizlarga xos noziklikning o'z o'rnida sezilib turishi artistning qobiliyatidan darak berib turibdi. Biroq, artist ijodida obraz talqinining izchilligiga e'tibor yetishmaydi. Shuning uchun ham «Qumrining murodi» spektaklida bo'lganidek, bu spektaklda ham obraz rivojining sustligi, dramatik va hayajonli holatlarning bo'shligi sezilib turadi. H. Ibrohimova jarangdor va yoqimli ovozini takomillashtirish ustida yanada jiddiyroq ish olib borsa, yaxshi bo'lur edi.

O'zbekiston xalq artisti Yahyo Mamatxonov talqin etgan Go'ro'g'li obrazi tugallik va originallik jihatidan kishini o'ziga tortadi. Artist Go'ro'g'lini sodda, kamtarin va xushchaqchaq qilib ko'rsatadi. Afsonaviy qahramonlarning obrazini yaratishda ba'zi san'atkorlarimizga odat bo'lib qolgan dab-daba va yasama g'urur tadbirlaridan artistning tamomila voz kechishi ayniqsa kishini quvontiradi.

Toshpo'lat Tursunov. «Manzur spektakl».
«O'zbekiston madaniyati» gazetasi,
1958-yil, 20-avgust.

RAVSHAN VA ZULXUMOR

Beshinchi ko'rinishdan parcha

Zindon. Oyoq-qo'lga kishan urilgan, soch-soqollari o'sib ketgan Ravshan o'y surib o'tiradi.

Oqqiz. Menga bir qara, cho'g'day yonib turibman, ko'zinga hech narsa, hech narsa ko'rimaydi, faqat sen-sen...

Sening husning mening aqlim oladi,
Suratlaring bir xayolga soladi.
Jahon moli darkor emas Oqqizga,
Yonginamda o'zing bo'lsang bo'ladi.
Kel, Ravshanim, yor bo'la qol o'zinga.

Noz-ishva bilan.

Imo bilan qoshim qoqdim, sezmadim,
Kokilinga gavhar taqdim, sezmadim,
Chaqqoq bo'lib ko'kda oqdim, sezmadim,
Kel, Ravshanim, yor bo'la qol o'zinga.

Ravshan. Yorim bor.

Oqqiz (*yopishib*). Yoring o'zim...

Ravshan. Zulxumor!..

Oqqiz (*ilonday qahri kelib*). Shundaymi hali? Bo'lmasa eshit, men zo'ravonman. Ajaldan ham qo'rqinchliman. Meni ko'rganda do'zaxning rangi o'chadi, quyosh dengizga botadi, tog'lar tagidan ko'chib, osmon yerga ag'dariladi. Jalloq mendan hunar o'rganadi. Ha, sen hali tirik jonsan-ku, bordi-yu, soya bo'lganingda ham ustingdan tuproq tortib yuborishga qodirman. O'ylab javob ber. Xo'p desang, bir qoshiq qoningni otamdan so'rab olaman. Seni men erim deyman, toj-u taxtni senga tutaman, o'zing xon bo'lasan. Yaxshi o'yla, lekin javobini hozir berma. Yo'q, yo'q, javobini butun yurt oldida, el oldida, otam oldida berasan, yaxshi qol, yigit!

Chiqib ketadi. Yer ostidan do'p-do'p tovush keladi. Birozdan keyin Ersak chiqadi, u tevarakka olazarak qarab, metinni yerga qo'yadi.

Ersak. Uh...

Tersakning ovozi. Gapir, o'zidan chiqibmizmi?

Ersak. Hayronman.

Ushbu damdin o'zga damni dam dema,
Boshing eson – bu davlatni kam dema,
Aytgan yerdan teshib chiqdik, og'ayni,
Ravshanxonni qutqazamiz, g'am yema!

Tersakning ovozi. Bo'g'ilib ketdim, bo'ldim!

E r s a k. O'n sakkiz kun deganda arang teshib chiqdim-a. Ersak, senga rahmat, Tersakka hech nima yo'q. Tersak, qani, suyunchisiga zog'oradan uzat.

T e r s a k (*boshini ko'tarib*). Uh, xayriyat-ey, jonzot yo'q... O'zidan chiqibmiz shekilli, o'lma, Tersak botir, ma, ol. (*Zog'ora beradi.*) hali ma-lika bizga so'na-suqsurdan cho'lon qilib beradi, qo'llaridan sharob ham ichamiz.

E r s a k. Senga aytmadimmi, tishimning kovagida saqlab yurgan hunarimdan birini ishlataman deb, mana ishlatdim, qoyilmisan?

T e r s a k. Qoyilman, qoyil. Hoy, shuncha hunarni tishingsning kavagi-ga qanday joylagansan-a, do'stim?

E r s a k. Hayroningman. E, shoshma, yana bitta antiqa hunarim bor, ha, do'ppi tor kelib qolsa, uniyam ishlatamiz, xudo xohlama-yu, xohlama-sa...

T e r s a k. Ishqilib, mana bu tilla boshdan ajralib qolmaylik-da, do'stim.

E r s a k. Zulxumor oyimning qasridan zindonga to'ppa-to'g'ri yo'l ochildi, bor, xabar qil, kelaversin.

T e r s a k. Zindonbonni nima qildik?

E r s a k. Qo'yaver, uni o'zim epini qilaman.

T e r s a k. Ketadi. Sharpa, Ersak bekinadi. Zindonbon kirib u yoq-bu yoqqa nazar soladi. Birovning yo'talgani eshitiladi.

Z i n d o n b o n (*cho'chib*). Kimsan?! Gapir, deymen!

E r s a k. G'ing deding o'lasan (*Bo'g'ziga xanjar qadaydi.*)

Z i n d o n b o n. Meni o'ldirma! Qaydan paydo bo'lib qolding?!

E r s a k. Bu yoqqa yur, xumpar! Jim yotsang, senga o'lim yo'q.

Chuqurga sudraydi, birozdan so'ng alam, dard bilan yongan Zulxumor ko'rinadi.

Z u l x u m o r. Bu balo zindon-kishanga muftalo yor, bormisan?

Ayriliq dardida zoru benavo yor, bormisan?

Jon-u jisminga tushib o't, men yugurdim etkali

Izlaring gardin ko'zinga to'tiyo yor, bormisan?

Xor-zor o'lsin, yiqilsin bag'ritosh, zolim falak,

Ikkimizni angladi motamsapo, yor, bormisan?

(*Rechitativ*). Vaqtim bo'lmay hatto zulfim o'rgali,

Tani joning omonligin so'rgali –

Baxti qaroyoring keldi ko'rgali,

Zindon ichra jonim to'ram, bormisan?

R a v s h a n. Sen omonat, menga yo'qdir yorliging,

Mening uchun bekor intizorliging,

Yigirma kun umrim qoldi, erga teg,

Menga ma'lum ishda vafodorliging.

Zulxumor. Mening uchun o'lib ketsang bayakbor,
Sening uchun o'lmasmikan Zulxumor.
Bir xotinning eri bitta bo'lmasmi,
Mening erim Ravshan dean bir shungor.
Zindon ichra jonim to'ram, bormisan?

Ravshan. Qora zulfing och belingga tushibdir,
Bu alandan aqli hushing uchibdir.
Jafo kishanlari ruhing quchibdir,
Zulxumorim, jonim, qo'zim, bormisan?

Zulxumor. Ravshanjon!

Ravshan uni bag'riga oladi. Zulxumor to'lib-to'lib yig'laydi.

Ravshan. Bas, jonginam, bas! Sen bu ajal zindoniga qanday qilib
yo'l topding?

Zulxumor. Muhabbating yo'l boshladi.

Ravshan. Seni kimsa ko'rmadimi?

Zulxumor. Senga tushgan pok ishqim zolimlar ko'zini ko'r qildi,
Ravshanim, Ersak bilan Tersak botirlar bog'indan chuqur qazishib, zin-
donga yo'l ochib berdilar.

Ravshan. Qani ular?!

Zulxumor. Ular shu yerda, tevarakka ko'z-quloq bo'lib turishibdi.

Ravshan. Bor bo'lsin azamatlar, ey, koshki edi Go'ro'g'li bobom,
Hasan otamlar mening bu holimdan xabardor bo'lsalar...

Zulxumor. Xabar beraylik bo'lmasa.

Ravshan. Chambilbel uch oylik yo'l, yana yigirma kundan keyin
otang meni dorga tortadi.

Zulxumor. Mening xabarchim bor, bir kunda Chambilbelda bo'ladi.
Go'ro'g'li bobongga xat yozaylik. Tersak botir, keltir maynani.

Tersak. (*maynani keltirib*) Mana maynaxon!

Zulxumor. Tezroq kelsin o'zbek erlari,
Yo'lga chiqsin qirq na'ravor sherlari!

Xatni maynaning bo'yniga bog'laydi, o'padi.

Oqar ko'zdan qonli yoshim.
Ming savdoga qoldi boshim.
Arzim eshit, mayna qushim,
Bor, Chambilning xoni kelsin.
Bek Ravshanning joni kelsin!

Maynani havoga uchirib yuboradi, orqasidan qarab qoladilar.

Ersak (*sekin Ravshanning yaniga kelib*).

Salom senga, arslon yurak bek Ravshan.

R a v s h a n. G'arib holim so'rding, o'zing ayt, kimsan?
Z u l x u m o r. Bu Ersak botir, bu Tersak mard!
R a v s h a n. Do'stlarim.
E r s a k. Mana egov, tez uzaylik kishanni!
R a v s h a n. Mushkul ish.
Z u l x u m o r. Uzing.

Kishanga egov soladilar.

T e r s a k. Salom yo'llar senga onang mehribon.
E r s a k. Ravshan deb, kecha-kunduz yig'lar qon.
R a v s h a n. G'anguzorim onajonim sog' bormi?
Z u l x u m o r. Farzand dog'-u dardidan zo'r dog' bormi?
R a v s h a n. U faqat bir ona emas – oftob.
T e r s a k. Xon shu kunlarda yurtni qovurib tashladi.
E r s a k. Aynoq botir sen uchun kurashib, xonning yozgi saroyiga kuni
kecha o't qo'ydi.
R a v s h a n. Bor bo'lsin Aynoq botir!
I k k o v i. Uzilmayapti-ku?
T e r s a k. Bu la'natini do'zax temiridan yasaganmi?
E r s a k. Hayroningman.
T e r s a k. Ko'sadov!
Z u l x u m o r. A?!
R a v s h a n. Qoch, Zulxumorjon!
Z u l x u m o r. Yo'q!
R a v s h a n. Qoch, azizim. Ko'sa ko'rmasin seni. Ketinglar, Xayr!
T e r s a k. Attang. Ish chala qoldi. Mayli, biz yana kelamiz. Xayr.

Komil Yashin. Tanlangan asarlar II-tom.
O'zbekiston Davlat badiiy adabiyot
nashriyoti, 1958-yil.

BAHROM RAHMONOV

(1915–1961)

«Yurak sirlari» komediyasi bilan teatr tarixida ma'lum iz qoldirgan Bahrom Rahmonov asli huquqshunos; Toshkentda tug'ilib o'rta maktabni bitirgach, Toshkent yuridik institutida tahsil ko'rgan, so'ng Turkiston harbiy okrugida prokuror muovini, Respublika tashqi ishlar vazirligida bo'lim mudiri lavozimlarida ishlagan. B. Rahmonov qalami o'tkir jurnalist ham edi. Qator yillar «Qizil O'zbekiston» gazetasi va ba'zi jumallarda mas'ul lavozimlarda, qator yillar O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasida rais, san'atshunoslik ilmiy-tadqiqot institutida rahbar lavozimlarida xizmat qilgan.

B. Rahmonov «Yurak sirlari» komediyasidan tashqari «Surmaxon», «Bir to'y mojarosi» (I. O'ktamov bilan hamkorlikda), «So'nggi nusxalar», «Qilmish-qidimish», «Bahor arafasi», «Mardlar qissasi» pyesalarini yozgan.

«Yurak sirlari» asari rejissor T. Xo'jayev tomonidan sahnalashtirilgan bo'lib, asarda idrok etilgan oilaviy mashmashalar hozirgi kunda kishida uncha munozarali fikr uyg'otolmasligi mumkin. Lekin dramaturgiya va teatrdagi oila masalasi keskin qo'yilmaydigan 1950-yillarda qo'ydi-chiqdi, oila buzilishining o'zi sho'ro voqeligini soxtalashtirish ma'nosida qabul etilardi. «Figuram buzilmasin» deb tug'ishni istamovchi, kiyinish, o'yin-kulgi gadosi Surmaxonning eri Ilhom tomonidan tashlab ketilishi, yozuvchi Sattor Ilhomga rashk qilib vrach xotini Sanobardan ajrashuvi pyesa asosini belgilovchi bosh voqealardan edi.

Akademik teatr aktyorlari – Shohida Ma'zumova (Surmaxon) Olim Xo'jayev (Sattor) Xolida Xo'jayeva (Sanobar) shu qadar yorqin obrazlar yaratdilar, shu hol spektaklning butun 1950-yillar davomida anshlag bilan ko'rsatilishiga sabab bo'ldi. Pyesa viloyat va boshqa xorij teatrlarida sahnaga qo'yildi.

«BIRINCHI IJOBIY QAHRAMONIM EDI»

...Ilhom – ijodimdagi birinchi ijobiy qahramon edi. Shu sababdan ham bu rol ustida ishlashim og'ir kechdi, kerakli xatti-harakat, qiyofa, ohang hadeganda topilavermadi, ko'p o'ylash, izlanishga to'g'ri keldi... «Yurak sirlari» spektaklida aktyorning yuragini jazillatadigan, toshbag'ir tomoshabinni ham mumdek eritadigan ko'pgina alomat lavhalar mavjud edi. Uchinchi parda, masalan, boshdan-oyoq ana shunday insonning qalb torlarini chertadigan uchrashuvlar, do'stlik, muhabbat va sadoqat haqidagi shirin suhbatlar umuman, ezguliklar, ya'ni dramaturg tili bilan aytganda, yurak sirlari bilan to'qilgandi. Aktyorlarning, shu jumladan, mening ham mazkur spektaklda zo'r ilhom bilan astoydil berilib o'ynashimning boisi ham shunda.

«Yurak sirlari» tomoshabinlarni ham kuldirar, ham yig'latar, oila va burch junboqlari ustida bosh qotirishga majbur qilar, uning boshiga go'zallik va ezgulik nurini sochar edi. Shuning uchun ham spektakl uzoq umr ko'rdi.

Qudrat Xo'jayev, O'zbekiston xalq artisti.
«Go'zallik shaydosiman», 1976-yil, 98-bet.

ZAYNAB SADRIYEVA ONA ROLIDA

...Husn-jamoli, qonati, go'zal talaffuzi sevgi qahramonlari rolini bemalol o'yashga da'vat etib tursa-da, Zaynabxon o'z ijodining debochasidanoq lirik plandagi yo'nalishdan o'zini tutib, nozik rollarni emas, fojiaiy, ayanchli yoki ibratli, yoki kulgiga boy xarakterli rollarni o'yashni lozim ko'rdi. Oqila aktrisa to'g'ri ijodiy yo'l tanladi. Rejissorlar ham san'atkorning bu fazilatini darrov payqab olishdi. Dramaturg Bahrom Rahmonov «Yurak sirlari»ning elga yoyilib ketishiga oq ko'ngil, mehribon qaynona Xosiyat xola obrazini samimiy o'ynagan Zaynab Sadriyevaning xizmati singdi. Siz bu obraz bilan Abdulla Qahhorning «Og'riq tishlar»idagi sutpurush savdogar, bag'ritosh qaynona obrazini taqqoslab ko'ring-chi! Ikki qalb egasini mahirlik bilan ko'rsata oldi u. «Shohi so'zana»dagi Xolniso kampir bilan «Momaqaldiroq»dagi ig'vogar xotin Peklushani artist qanday talqin etganini bir-biriga xayolan solishtirib ko'ring-chi. Shunda siz bu kamtarin, tinib-tinchimas aktrisaning qalbi inson xarakterlarini chizib tasvirlaydigan san'at bo'yoqlariga boy xazina ekanligiga ishonch hosil qilasiz. Aktrisaning tasvirlash, ifodalash, jonlantirish kuchiga maftun bo'lib, bu san'atkorning o'yinini kanda qilolmaysiz.

Yong'in Mirzo. «Rollar va yo'llar»
O'zbekiston madaniyati» gazetasi,
1967-yil, 26-dekabr, 102-son.

YURAK SIRLARI

(Birinchi parda, birinchi ko'rinishdan parcha)

Qo'lida sumka bilan Sanobar kiradi.

Sanobar. Salom, Sattor aka!

Sattor (*kinoyali.*) Keling, azizim!

Sanobar. Ish chiqib qolib, biroz kechikdim. (*Kulib*) Kechirasiz-da endi. (*Oshxona tomonga kiradi.*)

Sattor. Bu yangi gap emas-ku. Spravkasini ham tayyorlab kelibdida. (*Sanobar oshxonadan chiqadi.*)

Sanobar. Ha, bir bemorning ahvoli bugun juda og'irlashib qolgan edi, oshig'ich chora ko'rishga to'g'ri keldi. Konsilium o'tkazdik. Nevropatologlardan doktor Akramov, terapevtlardan men bo'ldim. Undan tashqari klinikadan ikki professor ham taklif qilindi.

Sattor. Yurak masalasidami?

Sanobar. Ha, yurak porogi.

Sattor. U yurak kasalining sizning yuragingizga ham daxli bormi?

Sanobar. Tushurmadim, Sattor aka, ochiqroq ayting.

Sattor. Har ikki yurak bir-biriga hamdardmi deyaрман!

Sanobar. Bu nima deganingiz? Bemorning yuragi bilan mening yuragim o'rtasida qanday aloqa bo'lishi mumkin?

Sattor. Har kuni ishdan keyin eringizga telefonda qo'ng'iroq berib, o'zingiz konsultatsiya-yu konsuliumlarda yurganingizdan keyin nega aloqasi bo'lmasin?!

Sanobar. Axir bu xizmat-ku. Men vrachman. Bemorning hayoti tahlika ostida qolganda, unga tez yordam ko'rsatmagan vrach, vrachmi? Burchimni bajarmaymanmi?

Sattor. Burchingizni har safar ham Ilhom akaxoningiz bilan birga ado etasiz-a?

Sanobar. Nima deyapsiz, yana o'sha tuhmatmi?

Sattor. Yo'q, tuhmat emas, oyimcha! Tuhmat tuhmatlikdan chiqib haqiqatga aylandi. Qachongacha meni kalaka qilib yurasiz?

Sanobar. Sattor aka!

Eshik taqillaydi.

Sattor. Bo'ldi! Keyin gaplashamiz. Marhamat!

Sanobar ichkariga kirib ketadi, qo'lida portfel, Hassa bilan Ilhom kiradi.

Ilhom. Salom, Sattor.

Sattor (*sovuq*). Salom, hizrni yo'qlasam ham bo'lur ekan.

Ilhom. Kechirasan. Surmaxon yoki oyim shu yerda emasmi?

Sattor. Kelib-ketishdi.

Ilhom. Uyda hech kim yo'q. Eshik qulf. Kalitni ham tashlab ketishmadimi?

Sattor. Yo'q.

Ilhom. Telefoningizda bir gaplashib olay, maylimi?

Sattor. Marhamat!

Ilhom (*stol oldiga borib, telefonda nomer tera boshlaydi. Gudokni kutar ekan, stolda turgan suratni beixtiyor olib tanosha qila boshlaydi*). Sharifaxon? Salom! Ha, men Ilhom akangizman. Kechirasiz, Surmaxon sizlarnikida emasmi? (*Trubkani qo'yadi. Parishon*). Jonga tegdi bunday turmush! (*Kresloga o'tiradi.*) Ishdan charchab kelsang-u, uyingga kirolmasang, bu nima degan gap? Onasi is chiqqan joydan qolmasa, bolasi sarta-rosh-u moshinachinikidan beri kelmasa, mening boshim g'alvadan chiqmasa, bunaqa xotinning boridan-yo'g'i yaxshi! (*Qo'lidagi suratni ko'zdan kechirayotib*). Barvaqtroq uylanib qo'ygan ekanmiz, oshma.

Sattor (*chetga*). Ana sir ochildi. O'z-og'zidan ilindi. (*Ilhanga*.) Ilhomjon, agar yanglishmasam, Surmaxonni yaxshi ko'rib, oshiqi beqaror bo'lib olgan eding, shakilli?

Ilhom. To'g'ri aytasan, ayb o'zimda, meditsina fanlari kandidati unvonini olish uchun Leningradda dissertatsiya yoqlab qaytganimdan keyin, Surmaxonni ko'rib mahliyo bo'lib qolgan edim. Sinashta bo'lmay uylanib qo'yib, endi dardimga davo topolmay sarsonman. Husn bir dunyo-yu, xulqi atvori boshqa bir dunyo ekan. O'zim er emas, pulim er. Ma'lumoti ham oltinchi sinf hajmida. O'qi desa, ko'nmaydi. Ishga kir desam, unamaydi, janjal bo'lsa, oltmish arava, boshimda tegirmon toshi aylanmagan kunni ko'rishga zorman. (*Chiqib ketmoqchi bo'ladi*). Endi komendantni topib, eshikni buzdirib, ochdirar ekaman.

Sattor. Ilhomjon, agar surat kerak bo'lsa, Sanobarga aytay, orqasiga yozib bersin.

Ilhom. E, kechir og'ayni (*Suratni beradi*.) Parishonlik qursin. (*Ketadi*.)

Sattor. Masala ravshan. Xotin me'dasiga tegibdi. Sanobarga osilib yurganining sababi ham shu. Bu sochi uzun, aqli qisqa ham meni... (*Sanobar ichkari xonadan chiqadi*.)

Sanobar. Sochi uchun qiz aqli uzun yigit bilan o'z taqdirini bog'lab, bir yostiqa bosh qo'yan ekan, u faqat vafo to'g'risida o'ylaydi.

Sattor. Sizga o'xshab-a?

Sanobar. Ha, menga o'xshab.

Sattor. So'nggi vaqtlarda tilni juda uzun qo'yadigan bo'lib qoldingiz-a?

Sanobar. Siz mening izzat-nafsimga tegib, muhabbatimni hadeb tahqirlayversangiz, indamaymi, gapirmaymi?! Nohaq gaplaringizga gap qaytarmaymi?

Sattor. Albatta, yurishni eplagan odam, gapni ham eplaydi-da.

Sanobar. Axir gunohim nima?

Sattor. Hali bilib turib, bilmaslikka ham oladigan bo'ldingizmi?

Sanobar. Dissertatsiya ustida ishlayotganimni yaxshi bilasiz. Axir, nazariy bilimni tajribadan ajratib bilmaydi-ku! Ishimning muvaffaqiyatli chiqishi uchun kutubxona, klinika, laboratoriyalarda tez-tez bo'lib turishim kerak. Agar men sizning o'jarligingiz yoki rashkingiz to'g'risida dissertatsiya yozganimda, tun-u kun uyda o'tirgan bo'lardim.

Sattor. Endi bunaqa bahona topildimi?

Sanobar. Menga ishonchingiz shu darajaga borib yetgan bo'lsa, surishtiring, aniqlang, kimlar bilan qayerda bo'lganinni aytib beray, yuzlashingiz.

Sattor. Endi bir kamim ko'chama-ko'cha yurib, xotinimni ko'rdingmi, kim bilan bo'ldi, nima qildi, deb surishtirib yurish qoldimi?!

Sanobar. Bo'lar-bo'lmas mish-mishlarga ishonib, xo'rlyaverasizmi? Bekordan-bekorga tuhmat qilishga uyalmasizmi?

Sattor. Attang, attang! Afsuski, sizga o'xshagan olimlar, kishilarning yuragini oynaday ko'rsatadigan apparat ishlab chiqarganda, shu apparatning oldiga o'tkazib, yuragingizni ko'rsatib, o'sha zang bosgan qismini shartta uzib oldingizga qo'yib qo'yardim. Undan keyin tushingizni suvga aytardingiz!...

Sanobar. Men ham o'shanday apparat yo'qligiga afsuslanaman, chunki, siz tuhmatchi ekanligingizni ochiq-oydin ko'rib olardingiz.

Sattor. Endi ish tilyog'lamalikka o'tdimi? Shuncha yillik muhabbat ustiga tuproq tashlab ko'mib yubordingiz!

Sanobar. Yo'q, ko'mib yuborayotgan men emas, siz!

Sattor. Qachongacha hunar ko'rsatasiz?

Sanobar. Sattor aka, haqorat qilmang! Bu tuhmat!

Sattor. Tuhmat! Ilhom akangiz qo'ng'iroq berganlaridan keyin kasalxonaga borib, na sizni, na Ilhom akangizni topolmay kelganlar, o'lgani yo'q-ku!

Sanobar. Surmaxonni g'iybatdan boshqa g'ami bormi?

Sattor. Nima, haqiqatni gapirsa, g'iybat bo'larkarmi?

Sanobar. Ko'zingizni xira bosibdi. Oq bilan qorani taniyolmay qolib-siz. Meni haqorat qilyapsiz, bu adolatdan emas.

Sattor. Bizning gapimiz adolatsiz-u, qo'ng'iroq oyimlarning qilinishlari adolatli ekan-da?!

Sanobar. Sattor aka, siz o'rinsiz rashk qilasiz, gap faqat rashkdagina emas. Yo'q, hamma balo sizning xotin-qizlarga ishonmasligingizda, bizlarga nisbatan eskicha qarashingizda!

Sattor. Hali, meni fikri buzuc ham dersiz!

Sanobar. Sizning ra'yingizga qaragam, qosh-qovog'ingizga termilib uyda o'tirishim, ostona xatlab ko'chaga chiqmasligim, qisqasi, jamiyatdan chetda qolishim kerak. Yo'q, Sattor aka, butunlay yanglishasiz. Axir bu, xotin-qizlarga boy-feodallarcha munosabatda bo'lishning o'zi-ku?

Sattor. Hali boy, feodal nomini ham orttirdikmi?! Bo'ldi. Bu uyda yo feodal tursin, yo siz turing!..

Sanobar. Hali shundaymi?

Sattor. Ha, shunday!

Sanobar. Kunda bo'ladigan haqoratga toqat qolmadi. Jonim halqumimga keldi. Ketaman. Ketishga majburman.

Sattor. Aybingizni bo'yingizga olganingiz uchun rahmat!

Sanobar. Aybim yo'q. Tuhmatdan voz kecharsiz, xato yo'ldan qaytarsiz hali, bolani yetim qilmassiz, deb o'ylagan edim.

Sattor. Yo'q, qaror qat'iy! Ikkalovi ikki xonaga kirib ketadi. Xosiyat chiqadi.

Xosiyat. Qizim, Sattor, kelinglar, ovqat tayyor.

Sattorning ovozi. To'ydim! Sanobar kichik chamadon ko'tarib chiqadi.

Xosiyat. Voy, nima bo'ldi?

Sanobar. Oyijon, ketmasam bo'lmaydi.

X o s i y a t. Qizim, qo'ying, hali jahlidan tushib qolar. O'zim tushuntiraman, ketmang, jon bolam.

S a n o b a r (*ichkariga kiradi*).

Ichkaridan Sattor chiqadi.

S a t t o r (*Sanobarga eshittirib*). Shuncha vaqtdan beri ZAGSga borishga xavfsalaszlik qilganim ham durust bo'lgan ekan. Sudga yugur, gazetaga e'lon ber, xullasi qo'ydi-chiqdi mashmashasidan xolisman. Sizning ham to'rt tomoningiz qibla, oyimcha!

X o s i y a t. Nima qilding, battol!

S a t t o r. Masalani ko'ndalangiga hal qildim.

X o s i y a t. Masalani ko'ndalangiga qal qilishing qurib ketsin. To'xtab tur hali, shunday pushaymon bo'lasan-ki...

S a t t o r. Nimaga pushaymon bo'lar ekanman?

X o s i y a t. Sanobardek xotindan ajralganingga!..

S a t t o r. Hali onasi o'pmagan qizga uylanib, hammalaringizni hayratda qoldirmasam, Battol emasman! (*Ichkariga kiradi*.)

X o s i y a t. Xotini xor qilgan kishiga onasi o'pmagan qiz o'ylashib tegadi! (*Kitoblar ko'tarib Sanobar chiqadi*.) Jon bolam, qoling, Sanobarxon, ketmang.

S a n o b a r. Men hozircha shu kitoblar-u, mana bu chamadonchani olib ketaman. Mashina yuborsam, u-bularimni berib yuborasiz. Rahmat, sizga oyijon! Xayr, oyijon, xayr! (*Chiqib ketadi*.)

X o s i y a t. (*Yesankirab eshik tomonga yuguradi*). Sanobarxon! Sanobarxon deymen! Sanobarxon!

Ichkaridan Sattor chiqadi.

S a t t o r. Sanobar! Sanobar! Oyi, rostdan ketib qoldimi?

Manbalar:

Bahrom Rahmonov. Pyesalar. O'zbekiston badiiy adabiyot nashriyoti, 1957-yil. Maqsud Qoriyev. «Kamolot yoshida edi» «Teatr» jurnali, 2001-y., 3-son.

TUROB TO`LA

(1918–1990)

Atoqli shoir va dramaturg Turob To`la Qozog'iston Respublikasi Chimgent viloyatining Turbat qishlog'ida dehqon oilasida tug'ilgan.

1934–1935-yillari A. Loxutiy nomidagi Toshkent teatr texnikumida o'qiydi. So'ng Toshkent pedagogika institutining kechki bo'limida tahsil ko'radi, ayni paytda gazeta va jurnal tahririyatlarida ishlaydi. Aktyorlik kasbini davom ettirish nasib etmaydi. Lekin san'atdan uzoqlashmaydi. Uzoq yillar davomida Respublika San'at ishlari boshqarmasining boshlig'i, Milliy akademik teatr rahbari, «O'zbekfilm», O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasida mas'ul lavozimlarda ishlaydi.

Turob To`la adabiyotga shoir sifatida kirib kelgan, 1939-yili uning birinchi she'riy to'plami chop etilgan. Uning ijodida dramaturgiya alohida o'ringa ega. 1965-yili uning sahnaviy varianti asosida Muqimiy nomli musiqali teatrdan Ch. Aytmatovning «Momo yer» (rejissor A. Rahimov, bastakor I. Akbarov) asari sahnaga qo'yilgan. Ch. Aytmatov asariga xos falsafiy teranlik ohangi T. To`laning Muqimiy nomli teatr bilan olib borgan keyingi izlanishlarida ham o'z aksini topdi. «Qari qiz» (1965, rejissor R. Hamroyev), «Qizbuloq» (1968, rejissor A. Rahimov) shunday musiqiy dramalar edi. 1980-yili uning shoira Nodirabegimning fojiali qismatiga bag'ishlangan «Quvvai qahqaha» tarixiy dramasi yaratilgan. Bularidan tashqari «Oygul va Baxtiyor», «Suyuk momo» pyesalari, Oybekning «Qutlug' qon» romaniga opera librettolarini yozgan.

Turob To`la kinodramaturg sifatida «Maftuningman» (1958), «Furqat» (1960) «Marg'ilonlik qiz», «Talent», «Shashmaqom», «Qahr» singari kino-filmlar ssenariylari muallifi hisoblanadi.

Turob To`la «Toshkent nahori», «Oltin sandiq», «Shirmonoy», «Uch dugona», «Sanam, hech bormi insofing» singari o'nlab qo'shiqlari bilan tanilgan qo'shiqchi shoir edi. Nozikta'b teatrshunos – tahlilchi ekanligi teatr spektakllari muhokamalarida aytilgan samimiy, o'tkir mulohazalari qatori vaqtli matbuotda e'lon qilingan maqola, taqriz va san'atkorlar haqidagi ijodiy portretlarida o'z aksini topgan. Unga O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan san'at arbobi, O'zbekiston xalq yozuvchisi unvonlari berilgan.

SAID AHMAD:

«AJIB BIR ISHTIYOQ BILAN GAPLASHARDIK»

Taqdirni qarangi, Turob artist, men rassom bo'lmoqchi edim. Turob Loxutiy nomidagi teatr texnikumida, men tasviriy san'at bilim yurtida o'qiy boshladik. Turobdan artist, mendan rassom chiqmadi.

Ikkalamiz yana adabiyot ko'chasida uchrashdik. O'sha kezlari Yozuvchilar soyuzida bo'ladigan turli ijodiy bahslarga kelib, bir chekkada katta shoirlarning so'zlarini eshitardik. Biz uchun G'afur G'ulom, Oybek, Hamid Olimjonlar payg'ambar bo'lib tuyulardi. Goh Turobning yotog'ida, goh biznikida tong otguncha she'r to'g'risida, hikoya to'g'risida ajib bir ishtiyoq bilan gaplashardik. Mana shu havas, mana shu ishtiyoq qirq besh yildirki, hali bizni tark etmadi. Haligacha yozganlarimizni bir-birimizga o'qib berishga shoshamiz.

*Said Ahmad, O'zbekiston qahramoni shoirning
oltin sandig'i. Turob To'la. Asarlar
birinchi jildi, 1978-yil, 3-bet.*

Turob To'la asarlari, xususan, «Qizbuloq» Hamza Umarov (Gung), M. G'ofurov (Shayx) M. Ixtiyorova (Oqmaral), N. Po'latova (Zebo), S. Po'latov (Armon) kabi aktyorlar ijodiy taqdirida chuqur iz qoldirgan.

SPEKTAKL HAQIDA IKKI SHARQ

Iste'dodli shoir Turob To'la dramaturgiyaga o'z mavzui, o'z dardi, o'z yo'li bilan dadil kirib keldi. Uning yaqinda Muqimiy nomidagi respublika muzikali drama va komediya teatrida sahnalashtirilgan «Qizbuloq» fojiasi shundan dalolat beradi. Fojiadagi voqealar garchi yigirmanchi yillarda kechsa-da, zamondoshlarimizga manzur formada aks ettirilgan. Dramaturg har qaysi obrazda ma'lum bir xarakterni yaratish bilan birga uni muhim ijtimoiy mavzuni ifoda qiluvchi katta umumlashma darajasiga ko'tarishni o'ylaydi... Voqealar hayajonli va ko'tarinki romantik ruhda aks ettiriladi.

*Muhsin Qodirov, san'atshunoslik fanlari doktori, professor.
«Sehr va mehr». 1980-yil, 96–97-betlar.*

«Qizbuloq» – falsafiy mezonni katta, ko'lami keng asardir. Uning zamirini hayot, insoniy qisimatlar haqidagi falsafiy fikr va mushohadalar fojiasi, insoniy idealning g'ayriinsoniy ideal ustidan g'alabasi tashkil etadi... Spektaklning eng yaxshi sahnalarida rejissor Abdurashid Rahimov, rassom To'lg'in Shorahimov, kompozitor Ikrom Akbarov va ijrochilarning izlanishlari bir-biri bilan shunday o'zaro birlik, mushtaraklik topganki, bu hol «Qizbuloq» asarining poetik ruhiga tamoman mos kelgan. Bu o'rinda spektaklning muqaddima va final sahmasi epizodlarining talqini yorqin misol bo'la oladi.

Butun sahnani yuksak qoya obrazini eslatuvchi tepalik qoplab olgan. Yagona farzandidan judo bo'lgan Ummat ota – Anvar Yusupov, (Mashrab Yunusov) nola bilan o'z qizi jasadini ko'targan holda tog' cho'qqisida paydo bo'ladi. Qoya sadhini qora kiyingan, boshlari egik xotin-qizlar,

yosh va keksalar to'ldirib turishibdi. Orkestr xonasidan ko'tarilgan sokin va mungli ohang Ummat ota faryodlarini asta-sekin ko'mib ketib, yurakdan boshlanuvchi xorga ulanadi...

S. Tursunboyev. «E'tiqod fojiasi». «O'zbekiston madaniyati» gazetasi, 1968-yil, 16-aprel, 31-san.

«NODIRA» ASARINING YARATILISH TARIXI HAQIDA

Turob To'la yetmishinchi yillarning boshidayoq «Nodira» pyesasini yozib tugatdi va o'qish uchun teatrga topshirdi. Shu zaylda uning teatr bilan hamkorligi boshlandi. Avtor pyesaning tugallangan adabiy variantini matbuotda e'lon qildi. Postanovka jarayonida aslidan xiyla farqlanuvchi sahna varianti yuzaga keldi: janr va qurilish nuqtayi nazaridan tarixiy fojia yo'li bilan bitilgan pyesa sahnada dramatik poemaga aylandi va tomoshabinga taqdim etildi. «Nodira» pyesasi va spektakli teatr hayotimizda ijobiy xarakterdagi voqeadir. Turob To'la chorak asrdan beri teatr va kinodramaturgiya janrida qalam tebratib, respublikamizning peshqadam dramaturglaridan biriga aylandi. Uning «Qari qiz», «Qizbuloq» muzikali dramalari, «Furqat» kinossenariysi, Oybekning «Qutlug' qon» romani asosida «Zulmatdan ziyο» operasining librettosi teatr san'atimizda salmoqli o'rin tutadi. «Nodira» har jihatdan shu asarlarning davomi va eng yetugi.

Mamajon Rahmonov, akademik, Toshpo'lat Tursunov, san'atshunoslik doktori, professor. «Nodira», «Sovet O'zbekistoni san'ati» jumali, 1980-yil, 10-san.

«NODIRABEGIM»

Turob To'laning pyesasida shoira Mohlarbegim – Nodira hayotining so'nggi damlari haqida hikoya qilingan. Nodirabegimning hokimiyat ishiga aralashuvi shuhratparast saroy mulozimlariga yoqmaydi. Sotqin mulozim Haqqul irodasiz Madalixonning ishonchiga kirib, uni Nodirabegimga qarshi qayraydi, Nasrulloxon bilan pinhoni aloqa bog'lab, qo'shinlarining qo'qonga bostirib kelishiga yo'l ochib beradi. Tarixda bo'lganidek, asar Nodira va uning yaqinlarining Nasrullo tomonidan qatag'on qilinishi bilan tugaydi.

«Nodirabegim» asari 1980-yili O'zbek Davlat akademik drama teatrida rejissor B. Yo'ldoshev tomonidan sahnaga qo'yildi. Bosh rollarda Ya. Abdullayeva, G. Jamilova (Nodira), O. Yunusov (Madalixon), T. Azizov, Q. Abdurahimov (Nasrulloxon), T. Yusupova (Uvaysiy) chiqqanlar. Asarning musiqali nusxasi 1996-yili Muqimiy nomli musiqa teatrida (rejissor B. Yo'ldoshev, bastakor F. Alimov) qo'yilgan, Nodira va Nasrulloxon rollarida Z. Boyxonova, R. Ma'diyev chiqqanlar.

YAYRA ABDULLAYEVA NODIRA ROLIDA

Nodirabegim – buyuk insonparvar, mutafakkir shoira, malika, mehribon, mushfiq ona ham! Yayraxon ijrosida Nodirabegimning serqirra faoliyati, odamiylik fazilatlarini spektakl davomida dinamik tarzda, voqealar silsilasiga va xarakteriga monand, sahnama–sahna namoyon bo'la boradi. Yayraxonim bu fazilatlariga mahorat bilan hayotiy jilo beradi. Chunonchi, Nodirabegim – ijodkor. Shoira ijodni va ijodkorlarni yuksak qadrlaydi. Uning Uvaysiy, Xoziq, Mahmur, Gulxaniy va Olima otinlar bilan bo'lgan iliq, mehriparvar munosabati, ularga bo'lgan ehtiromi, samimiy g'amxo'rliqi, qator sahnalarda Nodirabegim shaxsiyatiga xos fazilatlar bo'rtib turadi.

Nodirabegim qudratli iroda, shijoat va jasorat sohibasi. Unga xos bunday savlat va salobat Amir Nasrullo bilan uchrashuv kartinasi o'zining yorqin ifodasini topgan. Nodirabegim o'z farzandlariga ham, shuningdek, el-ulus farzandlariga ham mehribon, munis ona. Bunday nodir insoniy xislatlar Nodirabegimning farzandlari bilan bo'lgan munosabatlarida zamon, tarixiy sharoit va siyosat taqozosi bilan ular orasida vujudga kelgan ziddiyatlar borasida chekkan aziyat va iltiroblarida ayon ko'zga tashlanadi, najot yo'lini axtaradi, topolmaydi.

*Muhsin Zokirov, Yong'in Mirzo. «Ona yuragida mehr va nafrat»
«O'zbekiston madaniyati», 1980-yil, 27-iyun.*

NODIRABEGIM

(Amir va Nodirabegim uchrashuvi sahnasidan)

Nodirabegim. Saltanatga nojins bir zaifaning
Bunday jur'atiga hayron bo'lmassiz.
Xalqi, vatanini bilgan har inson,
Boshida falokat buluti turib,
Mening ahvolimni anglasa lozim!
Uzoq muhokama qildim albatta.
Amir idrokiga, haloliligiga
Tayandim albatta hammadan avval.
Yashirinib chiqdim, maxfiy, O'rdadan.
Na O'rda biladi, na shahar buni.

Amir (*Miyg'ida kulib.*)

Tasavvurimda ham shunday edingiz!

Nodirabegim. Xudo xayringizni bersin, olampanoh,
Hali O'ratepa, Xo'jand, Shahrisabzning –
Sovigani yo'q-ku kulturepalari.
Toshkent, Farg'onaning, Xo'jand, Turkistonning
Bir yillik xirojin bag'ishladik-ku.
Xutbaga kirdi-ku nomingiz, axir.
Tag'in nima kerak amirimizga?!

Amir. Ma'dalining boshi, sizning so'zingiz!
Islom tuprog'ini oyoq osti qilgan
Osiy bandalarni, gunohkorlarni,
Uni makruh qilgan, haddidan oshgan,
Kufr ishlar bilan mashg'ul Ma'dalining,
Islom peshvolari, ulamolarning
Oyog'idan osib masxara qilgan
Davlat nayrangbozi, dajjol Ma'dalining
Uning volidayi muhtaramasi,
Movarounnahr g'azal mulkinging –
Sitoraligiga tengsiz da'vogar –
Hokimoyimning qattiq adabini
Bergani kelganman, agar bilsalar!...
Endi avvalgidek yo'ldan qaytish yo'q!
Bergan va'dasini, qilgan shartimizni
Buzdi Buxoroga yetmasimdan oq.

Nodirabegim. Bunga el-u yurtning nima daxli bor?
Masjid, madrasalar, takya, guzarlar,
San'at saroylari bo'lmoqda vayron.
Tutdek to'kilmogda xalqning mehnati.
Yer-u suv, bog'-rog', toliblar rizqi.
Avvalgi suhbatga qaytaylik, amir,
O'sha shart shart bo'lib qolsin, vassalom!

Amir. Bu yo'ldan qaytish yo'q, Nodirabegim!
Ertaga kiramiz tong otardayoq.
Tartib o'rnatamiz avvali oxir.

Nodirabegim. Qadam bilan balki, qilich bilarmas...
Xayri ehson emas, insof so'rab keldi
Qo'qon malikasi sizdan, shahanshoh.
Insof va shafqat!
Nahotki, ittifoq birikkan qo'llar
Qilichlar yumishin qilolmasalar?!

Amir. Qilich bas keladi faqat Ma'daliga!
Uning tiliga ham, kallasiga ham!

Nodirabegim. Tangri yorlaqasin, ketingiz bundan!
Razil kishilarda aql bo'lmaydi.
Imon ham bo'lmaydi, bu sizga ayon.
Ammo siz aqlli, dono odamsiz.
Haligi palidlar so'ziga kimang.
Panoq topmoqdalar sizdan xoinlar,
Mal'un fitnachilar, xiyonatkorlar!

Amir. Movarounnahr, Nodirabegim (*istehzo bilan*).
Ikki hokimlikka torlik qiladi.
Ma'dali Nasrullo bosh chanog'ida

Sharob sipqormoqqa qasam ichibdi.
Men ham qasamni qabul qildim, ya'ni,
Farg'onada shunday bo'ron tursinki,
Qo'qondan qolmagay nomi nishon ham!
Ana undan keyin Ma'dalixonga
Na chanoq, na sharob kerak bo'ladi!

Nodirabegim. Jahl-jaholatga salavot, amir!
Mamlakatimiz busiz ham notinch.
Ingliz Afg'onda o'mashib oldi.
O'rinburx yo'qotdi halovatini.
Sakkiz yilda tuqgan lashkarboshingiz
Biznikiga o'xshab qarqunoq chiqdi.
Buxoro bu tahlid, Qo'qon bu tahlid,
Xiva – biyobonda adashgan qo'zi.
Shu tahlid ittifoq bo'lgunimizcha
Yeb bitirishadi bitta-bittalab.

Amir. Movarounnahr tuprog'i uzra,
Buxoroyi Sharif Qo'qon xonligini
Tag-tugi bilan inkor etadi.
Qo'qon kasofati Afg'on sho'rishini
Bizning boshimizga solmog'i aniq...
Nima bitishdingiz Qora taka bilan?

Nodirabegim. Mirza Sarkor mening o'g'lim.

Amir (*so'zini bo'ladi.*)

Farruh-chi?
Hoji Farruh tarso?

Nodirabegim. U ham!

Amir (*o'shqiradi.*)

Ukofir!
Musulmon yurtini buzgan musofir!

Nodirabegim. Ular mamlakatning asil o'g'illari!

Qo'qon istiqboli ular qo'lida.
Oxirgi talabim, mehmon bo'lib keling,
Darvozamiz ochiq poyondozi bilan.
Bunday zo'ravonlik tashriflarini biz ham
Tan olmaymiz xuddi sizning singari!..
Endi so'nggi so'zim: o'g'limni bering!

Amir (*biroz o'ylab qoladi.*)

Beraman va lekin bitta shart bilan!
Hokima bo'lasiz Qo'qonga...

Nodirabegim (*birdan unga tikiyadi, o'zini haqoratlangan sezib.*)
Keting!

Amir. Haj va'da qilaman bo'lmasa!

Nodirabegim. Keting!
Amir. Malikushshuaro, saltanatimda!
Nodirabegim. O'g'limni ko'rsating!
Amir. Erta Qo'qonda,
 O'rdada qurilgan dorda ko'rasiz!
 Menga kerak emas malika boshi,
 Egib kelgan boshga o'tmaydi qilich.
Nodirabegim. Keting.

Chapak chaladi. Parvonachi kiradi.

Amir. Malikani kuzatib qo'ying!

Nodirabegim chiqib ketadi.

Turob To'la. Tanlangan asarlar. Ikkinchi tom.
G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at
nashriyoti. 1972-yil.

HAMID G'ULOM

(1919)

Atoqli shoir va dramaturg Hamid G'ulom Toshkentda tug'ilgan, o'rta maktabni bitirgach, O'rta Osiyo industrial instituti va Nizomiy nomidagi pedagogika instituti (1938–1941)da tahsil olgan «Ёàààààààààààà ààçààà»ning O'zbekistondagi maxsus muhbiri, O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasining kotibi (1958–1971), «Sharq yulduzi» jurnalining bosh muharriri va G'. G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyotining direktori lavozimlarida ishlagan.

Hamid G'ulom nasr va nazm sohasi qatori dramaturgiyada ham barakali ijod qilgan. Uning musiqali drama rivojiga qo'shgan hissasi alohida-dir.

1959-yili Muqimiy nomli musiqali teatrdagi uning Razzoq Hamroyev talqinida «Farg'ona hikoyasi» asari qo'yiladi.

Shundan so'ng «Toshbolta oshiq» (1961, M. Leviyev musiqasi, rejissor R. Hamroyev), «O'g'il uylantirish» (1964, Yu. Rajabiy, S. Yudakov, B. Zeydman musiqasi, rejissor R. Hamroyev), «Ajab savdolar» (1969, M. Leviyev musiqasi, rejissor R. Hamroyev), «Muhabbat navosi» (Sh. Shohimardonova musiqasi, rejissor R. Boboxonov) kabi pyesalari shu teatrdagi paydo bo'lib, so'ng ko'plab viloyat teatrlari repertuariga kiritildi.

Soyib Xo'jayev, Rauf Boltayev, Tursunxon Ja'farova, Razzoq Hamroyev, Hamza Umarov, Baxtiyor Ixtiyorov, Sur'at Po'latov, Naima Po'latova, Mahkam Isroilov, Omina Fayozova va yana viloyat teatrlarida ko'plab aktyorlar H. G'ulom asarlarida o'ziga xos ajoyib-g'aroyib obrazlar yaratganlar.

Hamid G'ulomning tarjimon sifatida ham teatrdagi o'z o'rni bor. Lope de Vega ning «Qo'zibuloq qishlog'i», V. Shekspirning «O'n ikkinchi kecha», A. S. Pushkinning «Tosh mehmon» asarlari uning tarjimasida o'quvchi va tomoshabinlarning mulkiga aylandi.

Hamid G'ulomga O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan san'at arbobi, O'zbekiston xalq yozuvchisi unvonlari berilgan, Istiqlol davrida u «El-yurt xurmati» ordeni bilan taqdirlandi.

HAMID G'ULOM «TOSHBOLTA OSHIQ» ASARINING YARATILISHI HAQIDA

Bilasizmi, uzoq mulohazalar va kutilmagan turtki tufayli asarni ikki haftada yozib tugatdim. Razzoq Hamroyev bilan Manas Liviyevga o'qib bersan, ular ma'qul topishib, ertaga teatrdagi kollektiv o'rtasida o'qib bersan, deb taklif qilishdi. Asar Soyib akaga maxsus atalganini bilgan ikki ul-

kan san'atkor fikringa qo'shilib, bu haqda aktyorning o'ziga gapirmadi. Pyesani zalda o'qiyapman. Soyib aka eng orqada chetda o'tirardi. Birdan o'midan turib yugurib keldi-da, birinchi qatorda o'tirganlardan birining stulini tortib olib, «Turing, bu asar menga atab yozilgan ekan, birinchi qatorda o'tirib eshitishim kerak», deydi beixtiyor. Razzoq aka ham, Manas aka ham kulib yubordi. «Demak, nihoyat, bosh rol ham ijro etadigan bo'libsiz-da, tabriklaymiz!» deyishdi ular. Pyesani o'qib bo'lishim bilan hamma birday Soyib akani qutlardi...

*Yu. Berdiyev «Sovet O'zbekistoni»
gazetasi, 1998-yil, 28-yanvar.*

BARKAMOL HAMKORLIK

Dramaturgiyaga nozik did egasi Hamid G'ulom juda ehtiyotkorlik bilan, kattakon yozuvchi bo'lgandan keyingina kirib keldi. U birinchi ishni dramaturgiyaning qiyin turi komediyadan boshladi, yana satirik komediyadan. Hamid G'ulomning tili boy, shirali. Personajning xarakteriga mos, individual, faqat shu personajga munosib iboralar topadi. Dramaturgning fazilati darhol rejissorlarni ham, aktyorni ham o'ziga jalb etadi. H. G'ulom pyesada unaga katta konflikt bermagan, kichik, ammo hayotiy bir voqeani kengaytiradi. Bu dramaturgning mahorati, albatta. Ammo rejissor va ijrochi aktyor uchun ancha qiyin, chunki tonoshabimni tezda hayratga soladigan tuguncha yo'q. Avtor g'oyasini to'g'ri talqin va chiroyli yechimlar bilan, xarakterlarni to'laqonli ifodasi bilan, ularning to'qnashuvlardagi kutilmagan mizanssenalar bilan spektakl nafosatini os-himoq lozim bo'ladi...

Bizning H. G'ulom bilan hamkorligimiz barakali, serhosil, samarador bo'ldi. Bu ajoyib ijodkor o'zbek dramaturgiyasida o'ziga xos komedograf bo'lib qoldi. Uning «O'g'il uylantirish», «Toshbolta-oshiq», «Ajab savdolar» kabi asarlarini o'n yillab sahnamizdan tushmay, xalqimiz meriga sazovor bo'lib kelishi bejiz emas, albatta.

*Razzoq Hamroyev, O'zbekiston xalq artisti.
«Hayotim mazmuni», 1979-yil, 158-159-betlar.*

TURSUNOY JA'FAROVA «TOSHBOLTA OSHIQ» HAQIDA

— Soyib aka bilan ko'p spektakllarga partnyor bo'lganmisiz?
— Ha, lekin eng muvaffaqiyatli chiqqani — «Toshbolta oshiq».
— Soyib aka spektakl davomida, o'zidan qo'shib yuboraverar ekan...
— Voy nimasini aytasiz. Pyesada yo'q gaplarni qo'shib yuboraverardilar. Men adashib ketishimga sal qolardi deng. Parda yopilganida ancha ta'na qilardim.

– Spektaklning qaysi joylariga qoʻshganlar?
– Men sizga aytсам, machit sahnasi bor-ku, ana shu yerida Toshbolta xayol suradigan, orzu qiladigan yerlari bor. «Sattor bolasi, sattori» deb qoʻshaveradilar. Sattor kimligini bilasizmi? Soyib akaning oʻgʻillari.

Tomoshaning boshida «Rahmatli xotinim Qumri oʻldi» degan soʻzlar bor. Mabodo Soyib akaning umr yoʻldoshlari spektakl koʻrgani kelgan boʻlsa, hech ham «Xotinim oʻldi» demasdilar. Boshqa gaplarni aytib amallardilar.

– Yillar oʻtaverar ekan-da, Tursunxon opa. «Toshbolta oshiq» oʻz vaqtida juda ham mashhur edi, yanglishmasam...

– Siz soʻramang, men aytmay. Gastrolda 20–30 kun faqat «Toshbolta oshiq» oʻynalardi. Hatto kuniga uch marttadan ham sahnaga chiqqan paytlarimiz boʻlgan. Charchamas ham edik. Tomoshabin doim tirband edi.

– Sizning asl ismingizni unutib qoʻyishgani ham rostmi?

– Unutishganini bilmadim-ku, lekin qayerga borsam «Risolat pari keldi» deyishardi.

– Negadir spektakl televideniye orqali namoyish etilmaydi...

– Yozib olishmagan. Soyib aka qancha yelib-yugurmadi. «Yozib olinglar. Bizam pishib qoldik. Bizdan ham yodgorlik qolsin», deb kirmagan eshiklari qolmagan. Baribir yozishmadi, lekin plastinkasi bor.

– «Toshbolta oshiq» sahnada qoʻyilyaptimi oʻzi?

– Ha, oʻynalyapti. Toshboltani Husan Sharipov ijro etyapti.

– Soyib akadan farqi bormi?

– Bor, ancha farq qiladi.

– Hozir Risolat pari kim?

– Mariyam Ixtiyorova bilan Naima Poʻlatova.

*Temur Ubaydullayev. «Toshkent oqshomi»
gazetasi, 1988-yil, 13-avgust.*

«YETTI YUZ MARTA...»

Toshbolta obrazi Soyib Xoʻjayev ijodiy faoliyatidagi eng yirik obrazlaridan biridir. Aktyor oʻn yil mobaynida mazkur rolni yetti yuz marta ijro etdi. Ushbu satrlar muallifining oʻzi «Toshbolta oshiq» spektaklini teatr sahnasida olti marta koʻrib, radio orqali oʻn besh marta eshitgan. Toshbolta sarguzashtlarini koʻrmagan, eshitmagan odam respublikamizda kamdan-kam topilsa kerak. U xalq orasida shu qadar shuhrat qozongan. Shu tafayli boʻlsa kerak, aktyorni ham baʼzan Toshbolta deb ataydigan boʻlib qolishgan.

«Toshbolta oshiq» spektaklining keng tanilishida artistlardan Tursunxon Jaʼfarova (Risolat), Rixsi Shokirov (Solih), Razzoq Hamroyev (Medi) va boshqalarning ham xizmati katta.

Soyib Xo'jayevning tomoshabinlarga bu qadar yoqib qolganining sababi nimada? Bunga sabab avvalo shuki, har spektakl S. Xo'jayev uchun premyera, u bir marta topilgan harakat, ohang, mizanssenaga mahkam yopishib, ko'r-ko'rona takrorlayveradigan aktyorlardan emas. U har safar spektaklga ilhom va zavq bilan, yangi detallar bilan kelib, rolda xuddi birinchi marta chiqayotganday o'zgacha berilib o'ynaydi. Mana shu ijodkorlik, zavq, ilhom tomoshabinlargagina emas, balki ijrochilarga ham o'z ta'sirini ko'rsatib, ularni ham mahorat ko'rsatishga undaydi.

Ikkinchidan, Toshbolta hayotda har kun ko'rib yuradigan oddiy kishilarimizdan biri, ba'zan laqma, ba'zan urushqoq bo'lsa-da, aslida soddadil, odamoxun, samimiy kishi sifatida gavdalantirilgani tufayli ham ko'pchilikka manzur bo'ldi. Toshbolta obrazining keng tanilishiga yana bir bois S. Xo'jayev ijrosi, umuman, spektakldagi mubolag'a – grotesk uslubidir. Uyalish, shodlik, qayg'u, qo'rquv, qahr kabi tuyg'u va holatlar aktyor tomonidan bo'rttiriladi. Masalan, uyalishni aktyor quyidagicha tasvirlaydi: gavdasini larzon qilib, boshini ilkis o'ngga buradi (ba'zan yuzini panjalari bilan bokitib oladi), tovushsiz lazzatlanib kuladi va barmoqlari bilan tizzalarini nog'ora qilib chertadi...

*Muhsin Qodirov. «Soyib Xo'jayev», G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti
1973-yil, 42-43-betlar.*

TOSHBOLTA OSHIQ

Birinchi pardadan parcha

Muhamadsolihning eshigi. Tol tagi. Risolatning ko'yida yurgan Toshbolta shu yerda, betoqat. Kirishga iloj topolmay turibdi.

T o s h b o l t a. Bir ko'rdim-u, tinchim yovvoyi kabutarday uchdi-ketdi... Qumridan keyin uylanmaslikka ahd qilganimda bunaqa nozanin yo'liqadi deb o'ylamovdim... (*Eshikdan mo'ralaydi, haholab kuladi.*) Ayni payti... Hovli o'rtasida tanho yuribdilar... Voy-vuy, baq-baqpalaringdan akang aylansin! (*Qiytanglaydi, xirgoyi qiladi*):

Quralay ko'z, quralay,
Tuynugingdan mo'ralay.
Sen yallo aytganingda
Ohangiga yo'rg'alay...

Karomatni yo'qlab kelayotgan Teshavoy dadasini bu ahvolda ko'rib hayron bo'ladi, bir nafas kuzatadi. Toshbolta o'g'lini ko'rib qoladi.

T o s h b o l t a: Iya-ha, mulla Teshavoy... O'zlarimi?
T e s h a v o y. Ha, o'zim... Bu yerda nima qilib yuribsiz, dada?

Toshbolta (*o'shqiradi*). Bola degan dadasini surishtirmaydi! Seni qara-yu!

O'zing nima qilib yuribsan? Bu dargohda?

Teshavoy. Men shundoq aylanib...

Toshbolta (*yana o'shqiradi*). Qani, jo'na!

Teshavoy (*o'smoqchilab*). Bu uying ohanrabosi bormi deyman-a, dada?

Toshbolta. Ha, ohanrabosi bor! Qani tuyog'ingni shaqillatib qol!

Teshavoy. Xo'p-xo'p... Taajjub... (*Ketadi*.)

Toshbolta. «Taajjub» deydi-ya... Tentak! (*Eshikka yaqin boradi, chaqiradi*.) Muhammadsolih aka, ho, Muhammadsolih aka...

Risolat (*tovushiga jozibali ohang berib*). Kim ekanlar chaqirayotgan.

Toshbolta. Menman... Ha, nimaydi? Obbo, shoshgandan otimni ham yo'qotib qo'ydim... Men haligi Toshboltangiz bo'laman... Tagssirim Muhammadsolih uydamlar?

Risolat (*eshikni ochib yuboradi, Toshbolta cho'chiydi*). Toshbolta aka?

Toshbolta (*tanog'ini qirib, yo'talib kirib keladi*). Iya-ha, Risolat parimilari? Assalomu alaykum! Hay-hay, o'zlari ekanlar-da, voy-vo'... Sihat-salamatliklari? Mol-hollari?.. O'zi ham deyman-a... Qalay zerikmay o'tiribdilarni?..

Risolat (*noz-karashma bilan, amirkon kovushning uchida tovu yurish qiladi*). Zerikkanim bilan nima, siz kelib xabar olarmidingiz?

Toshbolta. Iya-ha... Gapni tag-zamindan indallo oldingiz-ku! (*Risolatni boshdan-oyoq ko'zdan kechiradi*). Bu deyman, Risolat pari, eringiz, haligi oti nimaydi?..

Risolat. Hayriddin...

Toshbolta. Ha... Hayriddin suyuq, sizdek husnda yagona, fahm-farosatda oliyjanob xotinni taloq qilgan ekan-da-a?

Risolat. Ilojim qancha. Toshbolta aka... (*Ko'ziga yosh oladi*) Yigirma yillik umrim bekorga o'tdi. Bola ko'rmadik. Ayb Hayriddinda. Ayb erkaklarda bo'ladi. Mana, siz... Siz raso yigitsiz!

Toshbolta. A, labbay?.. (*Kiftini kerib, o'ziga oro beradi*) Bizning palagimiz toza. Hayriddinning otasi piyanista bo'lgan, o'zi ham qattiq otsa kerak?

Risolat. O'lsin, erta-yu kech ichadi.

Toshbolta. Ana, aytmoqdimmi! Mi jozi sovuq. Aroq ichaverib me'dasi javhar-limon bo'lib ketgan.

Risolat (*haholab kuladi*). Voy, sizni qarang, shunaqa gaplarni ham bilar ekansiz-da-a...

Toshbolta. Devor bo'lmasa, ko'chani ham ko'raveraman. Hali meni kim deb yuribsiz. Risolat pari?

Risolat. Voy, o'lmasam, sizga ko'rpacha ham yozmabman.

Toshbolta. Hojati yo'q, urinmang...

Risolat yangi ko'rpacha tashlaydi, dasturxon yozadi. Samovardan obdastada issiq suv olib, dastsho'y bilan Toshboltaning qo'lga quyadi.

Risolat. Keling, quyvoray.

Toshbolta (*qo'li kuyadi*). Voy-voy-voy, issiq suv jon kirgizadi-ya!

Risolat. Nechuk uyingizda issiq suv yo'qmi?

Toshbolta (*qo'lini artib, ayvonga chiqadi*). Issiq suv qayoqda! Xudo rahmat qilgur Qumridan keyingi turmushim: it yotish, mirza turish! (*Ko'ziga yosh oladi.*)

Risolat. Qo'ying, xafa bo'lmang! (*Choy quyib Toshboltaga uzatadi.*)

Toshbolta (*choyni xo'plab ichadi*). Biram xushbo'y choy bo'pti-yu, ammo ro'zayi ramazonda qandoq bo'larkin-a? (*U yoq-buyoqqa alanglaydi.*)

Risolat. Domla hali kelmaydilar, ichavering. Aytganday, men sizga elektr plitkada andakkina qiyma mastava qaynatib qo'yuvdim.

Toshbolta. Obbo siz-ey, bekorga urinibsiz-da!...

Risolat uyga kirib ketadi. Toshbolta karavotdan egilib, gul uzib hidlaydi.

Oh... mana bu rohat, mana bu farog'at! Biz ham yuribmiz-da, eshak aravada shara-bara yig'ib. Xo'rozqand! Chaynamay shiming! Mana ip! To'nog'ich, igna, sunay! Kep qoling! Qo'qoling!... (*Kuladi.*)

Risolat (*chinni kosada mastava keltiradi*). O'zingizcha nimalar deyap-siz, Toshbolta aka?

Toshbolta. Tirikchilik tashvishlari... Qo'yavering! (*Mastavadan xo'playdi.*) Xay-xay-y, bu dunyoning taomi bo'mapti. Ana maza-yu, mana maza! Qo'lingiz dard ko'masin-ey!

Risolat. Juda maqtab yubordingiz... Lekin o'zim ham domladan yashirib faqat sizga pishirganman...

Toshbolta. A, labbay? (*Taajjublanadi.*) Nega o'zingiz ichmaysiz?

Risolat. Ishtaham yo'q... Siz ichsangiz – men ichkandek...

Toshbolta. Voy-bo', chindanmi?

Risolat. Shu vaqtgacha sezmadingizmi?

Toshbolta. A, labbay? Yana bir indallo gapiring!

Risolat. Boring-e, odamni yerga qaratasiz?..

Toshbolta. Voy-bo', ana shunaqa odoblaringizga borman-da! Xud-di Qumrinisamning o'zginasisiz-a! Rahmatlik ham mening boshimda parvona edi... Ishdan tolib qaytsam, o'tqazgani joy topolmasdi!.. Teshavoyini tug'ishda qiynalib o'ldi sho'rlik... Mana, yigirma ikki yil bo'ldi, bevaman. (*Ko'ziga yosh oladi, artmoqchi bo'lib, cho'ntagidan ro'molcha oladi.*)

Risolat (*achinib*). Namuncha isqirt ro'molchangiz?...

Toshbolta. Yolg'izlik qursin!...

Risolat. Bu yoqqa bering!

T o s h b o l t a (yashiradi). Meni uyaltimang, pari, ko'chada keta turib arig-pariqda chayib olardim-da!...

Risolat ro'molchani olib, jonga soladi, samovar jo'mragidan suv oqizib yuvadi va gul shoxiga iladi. O'ychan. Yigirma ikki yil g'anda o'tdi.

R i s o l a t (*kuladi*). Qo'ying, g'andan gapimang, andak yozilishaylik! *Risolat ashula aytadi. Toshbolta g'amini asta-sekin unutib, qo'shilishadi, o'yinga tushadi.*

Quralay ko'z, quralay
Tuynugingdan mo'ralay.
Sen yallo aytganingda
Qhangiga yo'rg'alay.
Payvasta qosh, qalam qosh,
Kela qol, bitdi bardosh
Begonalar sezmasin,
Faqat sen menga sirdosh.
Men senga yetolmayman,
Bahringdan o'tolmayman,
Yaqiningga qo'ymaysan,
Olislab ketolmayman.
Tolingdagi oq to'rg'ay
Kuylamasa ne bo'lg'ay.
Ikkalamiz quvnasak,
Mahalla-ko'ylar to'lg'ay.

T o s h b o l t a. Shunaqa deng, ikkalamiz quvonsak, mahalla-ko'ylar to'lg'ay deng?

R i s o l a t (*qiyqirib kuladi*). Yo, ishonmaysizmi?

T o s h b o l t a (*esini yo'qotib qo'yib, Risolatning bilagidan ushlaydi*). Ishonaman, pari, xudo ursin ishonaman!... Ammo lekin bu ustingizdagi... Marg'ilonning sakkiz tepkili xonatlasi shu bo'lsa kerak-da-a?

R i s o l a t (*Toshboltaning qo'liga uradi*). Oling qo'lingizni!.. Mening maqsadim boshqa, Toshbolta aka! Men avvalambor, Karomatga ona bo'lishim kerak. Sizni ortiqcha hurmat qilishinning vaji bu yoqda.

T o s h b o l t a (*hayron*). Ya'ni, masalan?.. Indallo gapiring!

R i s o l a t. Karomat sevimli kelingiz bo'ladi!...

Ko'chadan Muhammadsolihning ovozi eshitiladi.

Voy o'lmasam, akam!...

Dasturxonni shoshib yig'ishtiradi, uyga qochib kirgan bo'ladi. Muhammadsolih yasama yo'taladi.

Toshbolta (*qo'l qovushtiradi*). Assalomu alaykum, taqsir!

Muhammadsolih. Vaalaykum assalom, mulla Toshbolta! Qani, o'tiring.

Omin, parvardigori olam jami mo'minlarga insof-u diyonat, iqbolli sharofat ato etsin, Ollohu akbar! (*Uyga qichqiradi*). Risol, he, Risol, chiroq olib chiq!

Risolat endi tanom boshqa qiyofada: katta doka ro'molga o'ralib, o'zini sipo tutib, chiroq ko'tarib chiqadi.

Menga ber!... Ha, darvoqe, Karomat uydami?

Risolat. Boshi og'rib, yotib qoldi...

Muhammadsolih. Bosh og'rig'ining davosi uyqu, vallohu a'lam, orom olsin. Sen uyga kir. Bizning, mulla Toshbolta bilan muhim maslahatimiz bor...

Risolat oyoq uchida orqasi bilan yurib, uyga kirib ketadi.

*Hamid G'ulom. Tanlangan asarlar. G'afur G'ulom
nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti.
1972-yil, 3-tom.*

«MUQIMIY» TEATRINING «MUHABBAT NAVOSI» SPEKTAKLI HAQIDA

Bu yerda asosiy qahramonlarning aql-idroki, ma'naviy dunyosi bilan birgalikda g'oyat boy va kuchli his-tuyg'ular olami ham katta o'rin olgan. Bundan tashqari, asarning o'zi chuqur drammatizm bilan sug'orilgan, unda lirik sahnalar ham ko'p. Bularning bari bastakor Shohida Shohimardonovaga uyg'ur xalq kuylari, maqomlari asosida musiqa bastalashga qulaylik yaratgan. Shuning uchun pyesa bilan musiqa, so'z bilan kuy bir tanu bir jon bo'lib bir-biriga kirishib ketgan. Marhum rejissor Rustam Boboxonov «Muhabbat navosi» musikalni drammasini sahnalashtirishga alohida e'tibor bergan. Rassom Anatoliy Slugin yuksak did va bilimdonlik bilan badiiy bezak va kiyimlar ishlagan.

Omonisaxon Bekjonova ijrosida tashqi ko'rinishi, ya'ni barnolligi, if-fati, nazokati, zakovati, odobi, xullas, butun jozibasi bilan tomoshabinni o'ziga tortadi. Voqealar jarayonida esa uning qalbi ochiladi. U shoh bilan fuqaroga bir xilda inson sifatida qaraydi. Omonisaxondagi bu oliyjanob xislat butun spektakl davomida ko'zga tashlanib turadi.

...Abdurashidxon dramaturgiyamiz va sahnami uchun yangi obraz. Garchi u aktyor R. Ma'diyev ijrosida shoirtabiat, ezgulik va go'zallikni ardoqlovchi, uni tarannum etuvchi inson sifatida hal etilsa ham, ko'proq xalqparvar hukmdor tarzida gavdalanadi.

Yaqin vaqtgacha shayx, domla, qozi, xullas din va shariat peshvolari-ning obrazi sahnada ko'pincha hajviy yo'sinda talqin qilinardi... F. Ahmedov talqinida Eshon o'z obro' mavqei bilan hammaning, jumladan, hukmdorning ham izzat-ikromiga, ishonchiga erishgan shaxs tarzida ifodalangan. Eshonga hamma – ahli mo'min najotkor sifatida qaraydi, u ham jamoat oldida o'zini shu asnoda tutadi...

*Frunze Jo'rayev, O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan san'at arbobi.
«Muhabbat navosi», «O'zbekiston adabiyoti va san'ati» gazetasi,
1990-yil, 14-sentabr.*

SAID AHMAD

(1920)

1976-yilning 14 iyuni hozirgi Milliy akademik drama teatri jamoasi, va shu jumladan, atoqli adib Said Ahmad uchun unutilmas kun bo'ldi. Boisi keyinroq teatr muxlislarining dil-dilidan o'rin olgan «Kelinlar qo'zg'aloni» asari shu kuni dunyo yuzini ko'rgan edi.

Nasr ustasi Said Ahmad katta hayot yo'lini bosib o'tgach, dramaturgiyaga kelgan. U Toshkentda, Samarqand darbozasi mavzeida tug'ilgan. Avval tasviriy san'at bilim yurtida, so'ngra Nizomiy nomidagi Toshkent Davlat pedagogika institutida tahsil oladi. Dastlab «Mushtum» jurnalida faoliyat ko'rsatadi. Keyin Respublika radiokomiteti, «Qizil O'zbekiston», «Sharq yulduzi» kabi gazeta va jurnallar tahririyatlarida jumalist sifatida faoliyat yuritadi. Ko'plab hikoya, ocherklar chop ettirib, 1950–1960-yillari «Qadrdon dalalar» (1949), «Hukm» (1958), «Ufq» (1964) kabi yirik romanlar yaratadi.

Said Ahmadning nasriy asarlari sahnaboblik belgilariga juda boy. 1974-yili «Ufq» romani inssenirovka qilinib (inssenirovka muallifi O. Abdurazzoqov), M. Uyg'ur nomidagi san'at institutida diplom spektakli tarzida yaratiladi va o'sha yili Surxondaryo viloyat teatri repertuaridan o'rin oladi. «Ufq» 1995-yili Milliy akademik drama teatrida sahnalashtirildi.

1985-yili «Kuyov» komediyasi yaratilib, o'sha yili akademik teatrdan rejissor R. Hamidov tomonidan sahnaga qo'yiladi. Mazkur spektaklda Kuyov roli atoqli san'atkor G'ani A'zamovning so'nggi yirik ijodiy ishlaridan biri bo'lib qoldi. «Farmonbibi arazladi» pyesasi «Kelinlar qo'zg'aloni»ning davomi bo'lib, B. Yo'ldoshev rejissorligida Abror Hidoyatov nomidagi drama teatrida sahnaga qo'yiladi.

Said Ahmad kichik hajmli hajviy va yumoristik asarlar ustasi sifatida 1897–80-yillari «Lampa shisha», «Xanka va Tanka» singari o'nlab ichakuzdi teleminiaturalari bilan teletomoshabinlar hurmatini qozondi.

Said Ahmad «Buyuk xizmatlari uchun», «Do'stlik» ordenlari va «O'zbekiston qahramoni» degan faxrli unvon bilan taqdirlangan.

Said Ahmad asarlariga, ayniqsa, hikoyalarga xos bo'lgan mayin yumor, nozik qochirimlar ilk bor Bahodir Yo'ldoshev tomonidan sahnaga qo'yilgan «Kelinlar qo'zg'aloni»da to'kis jamuljam bo'ldi. Shuning natijasida Farmonbibi yetti o'g'il ko'rib, uylantirib, kelinlari-yu nabiralari bir hovlida, o'z qaramog'ida ushlab turishi, kenja kelinining «chatoq» chiqib, qaynona qiliqlarini «tomosha»ga aylantirib, oxiri undan har bir oila alohida yashashiga roziligini olishi haqidagi oddiygina beg'ubor hikoya respublika-mizdagina emas, shuningdek, qator mamlakatlarda ko'pdan-ko'p san'atkorlar ijodiy hayotida chuqur iz qoldirdi, yirik asarga aylandi.

Akademik teatr spektaklida birinchi bo'lib Farmonbibi rolini mahorat bilan o'ynagan atoqli san'atkor Zaynab Sadriyeva asarning A. Hidoyatov

nomidagi teatrdagi qayta ishlangan nusxasi (1987-yil 16-oktabr)da ham shu rolni umrining oxirigacha ijro etdi. Asarni 1988-yili B. Yo'ldoshev Laos milliy teatrida sahnalashtirdi. Asar qozoq, qirg'iz, turkman, tojik, ozarbayjon, xitoy, AQSH teatrlarida, ya'ni dunyoning o'ttizdan ortiq teatrida sahnayuzini ko'rdi.

«Kelinlar qo'zg'aloni» asari asosida rejissor M. Afzalov tomonidan badiiy film yaratildi. Katta shov-shuvga sabab bo'lgan bu film 1986-yilda AQSHda o'tkazilgan ko'rikda Amerikaning 26 ta shtatida namoyish etildi.

SAID AHMAD «KELINLAR QO'ZG'ALONI»NING YARATILISH TARIXI HAQIDA

O'zi asli dramaturg bo'lish, pyesa yozish xayolimda ham yo'q edi... Bir kuni qiziq voqea bo'ldi... Hamza nomidagi akademik drama teatrining o'sha vaqtdagi direktori Olim Xo'jayev uyga telefon qilib, «Bir kelsanglar» deb, spektaklga taklif qildi. Saidaxon bilan bordik. Bir diqqinapas tomosha qo'yilayotgan ekan. Nazarimda tomoshabin ham chidayolmay, qochib chiqib ketadigan darajada... Noiloj, ikki soat o'tirishga majbur bo'ldik. Tomosha tugagach, Olim aka kelib, «Mana ko'rdingiz, ahvolimiz shu! Sizning asarlaringizni o'qiganman. Endi teatrimizga ham yordam bermasangiz bo'lmaydi» dedilar.

Hayron bo'lib qoldim: «Axir dramaturg bo'lmasam, qanaqa qilib yordam berishim mumkin!» «Qo'lingizdan keladi» dedi u kishi. Keyin uning yoniga rejissor Bahodir Yo'ldoshev keldi. Uyam oyoq tirab turib oldi. «Bit-ta komediya kerak, uch kunda xabar qilasiz» dedi. Men «Xo'p, o'ylab ko'ray», dedim-da, o'sha kezlari «Saodat» jurnalida bosilgan bir hajviy hikoyamni olib borib berdim. Kechqurun uyga qaytsam, Bahodir Yo'ldoshev eshigim tagida turibdi. Qo'lida jurnal. «Shuni pyesa qilib berasiz» dedi. Shundan keyin, o'zim ham qiziqib ketdim shekilli, kechasi bilan o'tirib bir pardasini yozib tashladim. Ertasiga olib borsam, «E, zo'r-ku! Buyog'iniyam yozing!» dedi Bahodir. Qiziqib ketib kechasi yana bir pardasini yozdim. Uyam ma'qul bo'ldi. Endi... uchinchi pardasiga kelganda hech ish yurishmay qoldi. Ilgari pyesa yozib yurmaganman. Boshim qotdi. Bir yarim oy teatrdan qochib yurdim. Goh Andijonga ketib qolaman, goh Farg'onaga... Teatrdagilar bo'lsa bu yoqda qidirib yurishibdi. Bari bir topib olishdi. «Ha, qayerlarda yuribsiz? Davomi qani?» so'radi Bahodir. «Kelmayapti» deb qo'ya qoldim. «Yo'q, yo'q, unaqasi ketmaydi. Ko'pchilik maslahat bilan qilamiz», – dedi Bahodir.

Xullasi kalom, repetitsiyani boshlab yuborishdi. Ish bitdi, deb suyunib yursam, yo'q, komissiyasi ham bo'larkan. Qabul paytida o'sha uchinchi pardani sira qabul qilmadi-da! Xunob bo'p ketdim. Bilasan, Bahodirning o'rtog'i bor, Georgiy Brim degan. Ja zo'r teatr rassomi. O'sha ikkovi pichir-

lashib o'tirishdi, o'tirishdi-da, bir qarorga kelishdi. «Yangi gap qo'shmaymiz, oldingi sahnalarni qaytaramiz» dedi Bahodir. «Qanaqasiga» desam, «O'sha Farmonbibining ertalab – kechqurun bolalaridan pul olish sahnasini uning o'ziga ko'rsatamiz. O'g'illari kelinlar bo'lib chiqishadi» dedi. O'ylab ko'rsam ma'qul. O'sha zahoti ijro etishdi. Nihoyatda kulgili manzara paydo bo'ldi.

*E. Usmonov, «Farmonbibi jaqon kezadi»,
«San'at» jumali, 1990-yil, 10-son.*

FARMONBIBI HAQIDA MOSKVALIK ALLOMA SHARHI

O'zbek truppasining keksa artistlaridan biri Zaynab Sadriyeva Farmonbibi rolini shunday mahorat bilan ijro etadiki, natijada, avtorning eng bo'rttirma tavakkali ham batamom tabiiy bo'lib chiqadi. Maosh olingan kuni o'g'illar va barcha kelinlar oxirgi tiyinlarigacha onalariga topshiriladilar. Farmonbibi o'zini ulug'vor tutadi, uning yuzlari chiroyli va shiddatli, so'zlari qat'iy, harakatlari ishonarli va hokimona. Qaysi burchakda nima sodir bo'layotganini u payqab oladi.

Avtor ham, aktrisa ham bizni butun situatsiyani boshdan-oyoq kuza-tishga va natijada, biz kutgandan kura mutlaqo boshqa tomonga qarashga majbur qiladi. Uy bekasining komik holatlarini, o'z axloqiga ishonchini yashirmagan holda uning ustidan ayovsizlarcha kuladi, daf'atan kampirning harakatlarida maqtovga sazovor, ijobiy tomonlar mavjudligini payqaydilar.

Bu kuchli xarakterning qashshoqlik sabablari, xalq tushunchasidagi axloqiylik, go'zallik, insonning fazilatleri haqidagi tushunchalariga qattiq ishonch, asrlar davomida saqlanib kelgan bu tuyg'ularni mustahkam saqlash uchun harakatdan iboratdir.

*Q. Rudnitskiy «Talantlar hamkorligi», «Pravda»,
1977-yil, 29-aprel, «O'zbekiston madaniyati»
gazetasi, 1977-yil, 4-may.*

«TOPDINGIZ, YO'QOTMANG!»

Farmonbibi – Z. Sadriyevaning yuzi hamisha jiddiy, lekin farzandlari oldiga qo'yayotgan talablari nechog'li kulgili ekaniga o'zining ham aqli yetib turganini fahmlaysiz. Uning farzandlarini izniga solib mamnun jilmayishi, ko'zlarida yosh bolalarnikidek beg'ubor quvlikning paydo bo'lishida aks etib turadi. Uni ortiqcha qattiqqo'llikda ham ayblab bo'lmaydi. Chunki ona juda dilkash, ulug'vor bir siymo sifatida paydo bo'ladi...

– Spektakl ustida kollektivimiz bir jon, bir tan bo'lib ishladi, – deydi Zaynab opa, – komik obrazlarni yaratishga hammamiz ham tashna edik.

Asar kelgach, obrazlarini hayotiy chiqarishga jon-jahdimiz bilan kirishib ketdik. Asarning tili, xushchaqchqligi barchamizga ma'qul tushdi.

Maosh keltirish kuni kartinasini repetitsiya qilayotgan paytimizda turli sohada ishlaydigan o'g'illar va kelinlar o'zlarini ona oldida qanday tutishlari bir necha variantda ko'p martalab takrorlandi. Bir sidra Zaynab opa – Farmonbibi bolalarga do'q-po'pisa qilib pul undirib ko'rdi. Yaxshi chiqmadi. Keyin yalinish variantini mashq qilib ko'rishdi. Bu ham bo'lmadi. Befarqlik, sovuqqonlik munosabati ham ko'ngildagiday chiqmadi. Oxiri hazil-mutoyibaga o'tildi. Shunda qidirilgan holat, kerakli munosabat, to'g'ri vaziyat topildi. Ham ibora, ham holat o'rniga qo'yilgan paytda «Topdiniz, yo'qotmang, mahkam ushlang!» deb yuborardi postanovkachi rejissor Bahodir Yo'ldoshev sevinganidan. Xullas obraz uni ishontirardi, hayotiy qilib yaratishning turgan-bitgani mehnatga, tinimsiz izlanishlarga bog'liq.

*Marva Jaloliddinova «San'atkor gavhari»,
«O'zbekiston madaniyati» gazetasi,
1979-yil, 13-fevral, 13-son.*

KELINLAR QO'ZG'ALONI

Ikkinchi pardadan parcha

S o t t i. Egilib salom bering!

Erkaklarning hammasi hang-mang bo'lib qarab turishipti. Lutfi Bo'stonning qulog'iga shivirlaydi.

L u t f i. Hozir bir ishkal bo'ladi.

B o ' s t o n. Shu desangiz, kenja ovsin bo'sh kelmaydiganga o'xshaydi.

L u t f i. Shundoq qilsin. Bizlarga ham shu bahona yo'l ochiladi.

B a h o r a t. Kichkina demang bizni, ko'tarib uramiz sizni, deganlari shu ekan-da.

F a r m o n. Hoy, bola, o'laman-qolaman, shuni olmasam o'zimni o'ldiraman, deb topgan xotining shumi? Yo'qot buningni? Agar qo'yvomas ekansan, otagingni arvochini o'rtaqa solaman.

T o ' x t a. Oyi, hozir xotin qo'yish taqiqlangan.

F a r m o n. Sen qo'ymasang, men qo'yaman.

T o ' x t a. ZAGSdan sizmi yo men o'tganmanmi? Meni qo'yadigan xotinim yo'q.

F a r m o n (o'rnidan turib ketadi). Ko'rdilaringmi, buniyam burnidan ip o'tkazib olgan. (*Birpasta hammayoq to's-to'polon bo'lib ketadi. Mahkam onasini joyiga o'tqazadi.*)

M a h k a m. Axir, onajon, nima qilasiz yoshlarning ishiga aralashib, bilganicha yashayvermaydimi?

Farmon. Bu uy ham bir hukumat. Ha, bir mamlakat. O'z poshshosi, o'z qonuni bor.

Lutfi. (*Sottini ko'rsatib*). O'z shpioni ham bor.

Sotti. Eshitdingizmi? Eshitdingizmi? Eriga tvorog qilib bersam ham yoqmayman.

Farmon. Voy, sen o'lgurning ham tiling chiqib qopti-ku. Manavini kelganiga o'n kun bo'lmay boshqa kelinlarimni ham yo'ldan urdi.

Voy-dod, voydod...

Sotti. Voy, oyimni o'ldirib qo'yasizlar...

Asqar. O'zingizni bosib oling. Hoy, Hakimjon, uspakoyushi doringdan ber. (*Hakim zakvonjandan tabletka olib onasining kaftiga qo'yadi. Kampir dorini yutadi.*)

Komil. (*Nigorani yetaklab chetga olib chiqadi*). Jon singlim, ikki-uch kun kamping aytganlarini qilib turing. Keyin buyog'ini bir balo qilarmiz. Bunaqada bo'lmaydi. Ikki qo'chqorning boshi bir qozonda qaynamas, deb bekorga aytmagan ekanlar. Bir hafta, bir hafta. Nima desalar shuni qiling.

Nigora. Ikki kun.

Komil. Savdolashmang, o'n kun. Bo'ptimi?

Hakim. Keling, keling...

Nigora (*o'ylanib*). Mayli, uch kun.

Komil. Mana bo'ldi, oyijon. O'zinglar gaplashishni bilmaysizlar. Kelin hali yosh. Unga ro'zg'or tutish, yangi uyda yangicha muomala qilishni o'rgatishimiz kerak. Mana o'zim o'rgatdim, tushuntirdim. (*Nigoraga imo qiladi*).

Sotti. Shu o'g'lingiz boshqacha-da.

Nigora. (*Farmon bibining oldiga kelib, egilib salam beradi*). Meni kechiring, oyijon, yoshlik qilimman. (*Hamma baravar chapak chalib yuboradi*)...

Uchinchi pardadan

Asqar. Biz onajonimizni juda yaxshi ko'ramiz. Keksa odam, dillari og'rimasin, deb qattiq gapirmaymiz. Uyimizning ahvolini qarang, kelin, bu uyni buzish mumkin emasmish. Oyimni tarbiyalash u yoqda tursin, hatto mana bu uyni buzib, o'rniga yangisini qurolmaymiz. Bu uyga ham-mimizning kindik qonimiz to'kilgan emish. Uyimizning devorlarida dadamiz rahmatlikning panjalarini izi qolganmish. Oyimizdan berkitgan pulga yangi uyning loyihagini chizdirib qo'ygarmiz. Tayyor bo'lganiga bir hafta bo'ldi... Shu haqda oyim bilan ochiqchasiga gaplashmoqchi bo'lgandim, foydasi bo'lmadi. Endi o'zlaring bilganlaringni qilinglar.

Nigora. Sizlar hurmat qilamiz deb, qul bo'lib yuribsizlar-ku. Asqar aka, bu militsiya polkovnigining gapi emas. Siz qanchalab jinoyatchilarni to'g'ri yo'lga solib yuborgansiz. Oyimga nima bo'pti, tuzatish mumkin.

Asqar. Qo'lingizdan kelsa, marhamat, tuzating.

Nigora. Menga qo'yib bersanglar, ertagayoq oyimlarni boshqacha qilib qo'yardim.

Hakim. Siz bu ishni qilsangiz yarashadi. Hali oyim bo'yningizga minganicha yo'q. Yana uch kun jim turib bersangiz, mulla mingan velosapeddek yuvosh bo'lib qolasiz.

Ma'mur. E, bo'lmagan gapni qo'yinglar. Konkret gaplardan gapiringlar. Aka, aka, sizning kallangiz Gosplandek aniq ishlaydi. Bir ishlatting. Mana mundoq qilib barmog'ingizni peshonangizga tirab, bir o'ylang. Jami suv qo'shilmagan gaplar sizdan chiqadi.

Mahkam. Hammamiz bir mulohaza qilib olaylik. Demak, oyim erkimizni qo'limizdan olib qo'yganlar. Demak, erkimizni qo'lga olish uchun kurashishimiz kerak. Ana, endi maqsadimiz aniq bo'ldi. Har sohani o'z ministriligi bor. Oyimga o'xshagan kampirirlarning ministriligi qayerda? Yo'q.

Hamma. To'g'ri, yo'q.

Mahkam. To'g'ri, yo'q. Demak, oyimlarning ustlaridan hech qayerga shikoyat qilib bo'lmaydi. Kiyim g'ijim bo'lsa, dazmollaymiz. Uyimiz buzilsa, remont qilib bo'lmasa, rahmatlik dadamiz Azim sherni chaqirib, «bu kampiringizni tarbiya qilib bering» deyolmasak.

Demak, biz faqatgina u kishining onglariga ta'sir qilib, qayta tarbiyalashimiz kerak.

Hamma. Vo...

O'rinboy. Shoshma, shoshma, o'ylab-o'ylab shu gapni topdingmi? Oyim hozir necha yoshga kirdilar?

Hamma. 75 ga.

O'rinboy. Ha, balli, 75 yoshga kirgan bo'lsalar, u kishini tarbiyalash uchun yana 25-yil vaqt kerak. Ana unda nima bo'ladi? Ana unda 100 ga kiradilar. O'ylab-o'ylab topgan gapini qarang-a? Bari-bir hech ish chiqmaydi. Tarqalinglar. (*Hamma u yoqdan-bu yoqqa o'ylanib yuradi*).

Nigora. (*birdan*). Topdim!

Hamma. A? Nima?

Nigora. Shoshmanglar, bu nihoyatda maxfiy bo'lishi kerak. Yuringlar, ichkarida gaplashamiz.

Chiroq o'chib biroz pauzadan keyin yonadi.

Said Ahmad. Tanlangan asarlar. 2-tom. «Sharq» nashriyoti matbaa konserni. 200-y.